

410351
N-85

Nazarov Q., Kadirov M.B.
Yuldashyeva M.M.

FALSAFA

1/045)
N-85

Nazarov Q., Kadirov M.B., Yuldasheva M.M.

-13836/3-

FAISAFA

O'QUV QO'LLANMA

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV VA ORTA
MAXSUS TALIM VAZIRLIGI CHIRCHIQ DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Toshkent
“Innovatsiya-Ziyo”
2021

UO'K: 1(075)
KBK: 87ya7
N 47

Nazarov Q., Kadirov M.B., Yuldasheva M.M.
Falsafa/ O'quv qo'llanma/. – Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2021, 192 b.

Mazkur o'quv qo'llanmada falsafaning baho mavzulari, uning iamiyatdagi o'rni va asosiy vazifalari, falsafa tarixi, boriq haqidagi falsafy qarashlar, falsafy qomunlar va kategoriyalar, shuningdek ijtimoiy falsafa haqidagi malumotlar kabi masalalar alohida tahlil qilingan.

Ushbu o'quv qo'llanma universitetda tahsil olayotgan barcha mutaxassislikdagi kursantlarva ushu sohaga qiziquvchi keng kutubxonlar ommasiga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

Musayev F.S.
- O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası dotsenti, falsafa fanlari
doktori, professor

Taqrızchilar:

Maxkanov U.A.
- O'zbekiston Milliy universiteti "Ijtimoiy fanlar" fakulteti
dekan movini falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD);
Xojiyev T.N.
- O'zbekiston Milliy universiteti "Ijtimoiy fanlar" fakulteti
Fugarolik jamiyati va huquqiy ta'lim kafedrası dotsenti v. b.,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD);
Xujayev M.I.
- O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi "Ijtimoiy-gumanitar
fanlar" kafedrası dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori
(PhD).

O'zbekiston Respublikasi Olıy va o'ra maxsus ta'lim vazirligining 2021-
yil 31-maydagi 237-sonli buyrug'i bilan nashrga tavsıya etilgan.

ISBN 978-9943-6538-5-6

© Nazarov Q., Kadirov M.B., Yuldasheva M.M., 2021.
© "Innovatsiya-Ziyo", 2021.

KIRISH

Falsafa o'zining paydo bo'lgan paytdan boshlab dunyo haqidagi bilimlar tizimida alohida o'rin egallab keladi. Bu avvalambor shu bilan izohlanadiki, falsafaning o'zagini, u yoki bu foydasıyning pozitsiyasidan qat'i nazar, inson muammosi, uning dunyo bilan o'zaro munosabatlari masalalari, inson va dunyo, insonning undagi o'rni va roli muammolari tashkil etadi. Falsafa dunyo haqidagi, inson boriqning mohiyati to'g'risidagi bilimlarning umumiy tizimini yaratish orqali inson dunyog'arashining nazariy asosi sifatida maydonga chiqadi.

Shu nufayti ham falsafa barcha zamonlarda insonga turli hayotiy vaziyatlarda mo'ljall olishga yordam bergan, unga turmushda o'z taqdirini o'zi belgilashga ko'maklashgan. Inson tinimsiz o'zgarayotgan dunyoda to'g'ri mo'ljall olishi uchun, olamshumul muammolar tobora keskinlashib borayotgan boriq sharoitda esa insoniyat yashab qolishini ta'minlashning o'la muvakkab usullarini yechishga oqlona yondashish malakalarini shakllantirish uchun falsafani o'zlashtirish zarurligini izohlash mumkin.

Bugungi kunda har bir inson hayotga, o'zini qurshagan muhit va voqeelikka oqlona munosabati shakllantirishi davr talabi hisoblanadi. Biroq bunday munosabat insonga ona sui bilan kirmaydi. Dunyoga, hayotga oqlona munosabatning paydo bo'lishi insondan falsafani, falsafy madaniyatni o'zlashtirishni taqozo etadi. Oqlona fikrlash ko'nikmalari, falsafy madaniyat shakllanishi uchun inson ko'p kuch-g'ayrat sarflashi, o'zining intellektual imkoniyatlarini ishga solishi lozim, zero falsafa inson boriqning teran qadrlanlariga nazar tashlaydi, dunyoning mazmun va mohiyatini anglab yetishga yo'l ochadi, sog'lom aql bilan tushunib bo'lmaydigan narsalar va hodisalar haqida mulohaza yuritishga majbur etadi.

Falsafani ko'pincha kundalik hayot voqeeligidan o'la uzog bo'lgan mavhum bilim sifatida tushunadilar, aslida, bu to'g'ri emas. Aksincha, falsafaning eng muhim, eng chuqur muammolari ildizlari aynan hayotga borib taqaladi, falsafa kuni ilmiy qiziqishlarining markaziy maydoni ham shu yerda joylashgan; falsafaning ko'p sonli tushunchalari va kategoriyalari, fikrlash usullari va usullari esa, aslini olganda, hayot voqeeliklarini ularning barcha ziddiyatlari va o'zaro aloqalari bilan birga to'liq va teran anglab yetish vositalaridan boshqa narsa emas. Bunda shuni e'tiborga olish lozimki, voqeelikni anglab yetishga harakat qiluvchi falsafada mazkur jarayon voqeelikka, ekingan va o'z umrini yashab bo'lgan narsalarga taqidiy ko'z bilan qarashni va shu bilan bir vaqtda, uni inson manfaatlarida yanada rivojlantirish imkoniyatlari, vositalari va yo'llarini real hayotning o'zida, uning qarana-qarshiliklarida qidirishi nazarda tutadi. Voqeelikni o'zgaritirish jarayonlari, amaliyot bilan bog'liq bo'lib, unda falsafa o'z muammolarini yechishiga turki beruvchi, inson tafakkarining asl mohiyati va qudrati to'laqonli namoyon bo'lishida birtan-bir soha hisoblanadi.

I BOB. FALSAFA FANINING MAZMUN-MOHIVATI, MAVZULARI VA JAMIYATDAGI O'RNI

1.1-§. «Falsafa» atamasining kelib chiqishi va falsafa fanining mazmun-mohiyati

“Falsafa” tushunchasining asoslari bayon qilingan aksariyat darsliklarda ushbu atama qadimgi yunon tilidagi «filosofiya» soʻzidan olingani va u «donishmandlikni sevish» («filo» – sevaman, «sofiya» – donolik) degan maʼnoni anglatishi taʼkidlanadi.

Shu maʼnoda, falsafa barcha fanlar rivojlanishiga asos boʻladigan va ulardan oziqlanadigan, ayni paytda ularning rivojlanish yoʻllarini belgilab beradigan umuminsoniy va universal ilmi sohasidir. U qadim zamonlarday «barcha ilmlarning otasi» deb taʼriflangan. Uning hayotiyligi xalq tabiatiga, turmush va tafakkur tarziga nechoqliq mos ekani, jamiyat manfaatlari va ezgu intilishlarini qay darajada aks ettira olishiga bogʻliq.

“Falsafa” atamasi «filosofiya» soʻzining Sharq ijtimoiy tafakkuridagi shaklidir. Sharqning atqoqli faylasufi, mashhur mutafakkir Abu Nasr Farobiy filosofiya soʻzini «Hikmatni qadrlash» deb talqin etgan. Falsafa Sharq xalqlari ijtimoiy tafakkurida «donishmandlikni sevish» degan mazmun bilan birga, olam sirlarini bilish, hayot va insonni qadrlash, umr mazmuni haqidagi qarash va hikmatlarni eʼzozlash maʼnosida ishlatilgan.

Hayot qonuniyatlarini yaxshi biladigan, umrning oʻtkinchi ekani, abadiyat insonga emas, olamga xosligini yaxshi anglab etgan, oʻzi va oʻzgarar qadrlarini toʻgʻri tushunadigan kishi hech qachon «Men – donishmandman» deya ochiq eʼtirof etmaydi. Ayniqsa, Sharq xalqlari hayotida bu xol yaqqol koʻzga tashlanadi. Ammo, Farobiy taʼkidlaganidek, hikmatni qadrlash, olam va odam hamda hayotning qadriga yetish – boshqa gap. Shu maʼnoda, bizda qadim zamonlarda faylasuf deganda, koʻpdan koʻp ilmi sohalari egallagan, ustoz va muallim sifatida shuhrat qozongan alloma va mutafakkir kishilar tushunilgan.

«Filosofiya» atamasini dastlab, matematika fani orqali barchanizga yaxshi maʼlum boʻlgan, alloma Pifagor ishlagan. Yevropa madaniyatiga esa, u yunon faylasufi Aflotun asarlari orqali

kelib kelgan. Asrlar davomida filosofiyaga nisbatan xilma-xil qarashlar shakllangan, uning jamiyat, inson va fanlar tizimidagi oʻrniga nisbatan turlicha munosabat va yondashuvlar dunyoga kelgan, bu atamaning mohiyat-mazmuni ham oʻzgarib borgan. Shu tariqa, u avvalo, qadimgi Yunonistonda alohida bilim sohasiga, toʻgʻrirogʻi, «fanlarning otasi», yaʼni asosiy fanga aylangan.

Qadimgi Yunonistonda fanlarning barchasini, ular qanday ilmiy masalalar bilan shugʻullanishidan qatʼi nazar, filosofiya deb ataganlar. U ham ijtimoiy borliq, ham tabiat toʻgʻrisidagi ilmi hisoblanar edi. Shu maʼnoda, dastlabki filosofiya olam va unda insonning tutgan oʻrni haqidagi qarashlar tizimi boʻlib, dunyoni ilmiy bilish zaruridan vujudga kelgan edi. Uning eng asosiy qadriyati erkinlik tushunchasi ekani, ana shu erkin hayot toʻgʻrisidagi qarashlar buyuk madaniy yuksalishga asos boʻlganini aksariyat olimlar alohida taʼkidlaydilar.

Ushbu faning shakllanishini faqatgina qadimgi Yunoniston va Rim bilan bogʻlash ham bu borada yetarli tasavvur bermaydi. Chunki ushbu hududning dastlabki faylasufi Fales koʻp yillar Osiyoda bilim olib qaytganidan soʻng falsafiy fikrlarni alohida ilmi sohasi sifatida talqin eta boshlagani maʼlum. Alloma Beruniyning “Hindiston” asarida hindlarning dastlabki qarashlari qadimgi yunonlarniki bilan oʻxshash edi, degan fikri ham bejiz aytilmagan, albatta. Bu oʻz navbatida, falsafiy dunyogʻarashning qadimgi shakllari barcha xalqlar tarixiga tegishli umumiy hodisa ekani isbotlaydi.

Aslida esa, Qadimgi Yunoniston va Rimda eramizdan avvalgi VII-III asrlarda ushbu fan endigina shakllanib kelayotgan nazariy fikrning ifodasi, olamni yaxlit va bir butun xolda tushunish muvassamiga aylangan edi. Ushbu fan dastlab saroy ilmi sifatida shakllangan va asosan mulozimlarning tafakkur tarzini ifodalagan. Bu fan bilan koʻproq asilzodalar shugʻullangan, uning asosan ular uchun tushunarlari boʻlgan muayyan tushunchalari va atamalari, oʻziga xos fikrlash usullari va bayon qilish tili ham shakllangan.

Falsafiy bilimlar rivoji uzluksiz jarayon boʻlib, u insoniyatning tafakkur bobida ilgari erishgan yutuqlarni tanqidiy baholashni taqozo etadi. Biroq bu – ularni tamoman rad etish, koʻr-koʻrona tanqid qilish lozim degani emas, balki ularga xos barcha xato va kamchiliklarni anglab, yaxshi va ijobiy jihatlardan foydalanish demakdir. Ana shunday tanqidiy yondashuv va vorislik falsafaning muhim xususiyatlaridan biridir.

Bu fanning oldiga qo'yilgan vazifalarga va uning hayotidagi o'rni qarab, ijtimoiy taraqqiyotning turli davrlarida unga bo'lgan munosabat ham o'zgarib borgan. Bu munosabatlar dastlabki fanlar paydo bo'lib va ularning ba'zilar falsafadan ajralib, alohida mustaqil fan sohasiga aylana boshlagan davrlardayoq shakllana boshlagan.

Falsafaning ijtimoiy ong tizimida tutgan o'rni, jamiyat va shaxs hayotidagi ahamiyati nimadan iborat, degan masala hamma davrlarda ham dolzarb bo'lgan. Ayniqsa, tarixiy taraqqiyotning tub burilish davrlarida falsafaning asl mohiyatini bilish, uning usul va g'oyalari kuchidan foydalanish muhim ahamiyat kasb etgan.

Kishilik jamiyati hech qachon bir tekis va silliq rivojlanmagan. Taraqqiyot ortidan inqirozlar, yutuqlar ketidan mag'lubiyatlar, farovonliklar izidan zavolga yuz tutishlar ta'qib etgan. Muayyan jamiyat iqtisodiy-siyosiy, axloqiy-diniy, badiiy-estetik taraqqiyot borasida inqirozga duch kelar ekan, undan chiqib ketish uchun ilg'or falsafiy ta'limlarga ehtiyoj sezadi.

Shuning uchun ham buyuk falsafiy ta'limlarni, bir tomondan, madaniy-intellektual rivojlanish samarasi, ikkinchi tomondan, tub ijtimoiy o'zgarishlar taqozosi deyish mumkin. Muayyan tarixiy burilish davrida «Falsafa nima o'zi?» degan masala dolzarb ahamiyat kasb etishi ham shundan. Ana shunday davrlarda kishilar falsafaning mohiyati, uning maqsad va vazifalarini yangicha idrok etganlar.

Qadimgi Yunoniston va Rim davridan buyon o'tgan ikki ming yildan ziyodroq vaqt mobaynida «Falsafa endi yo'q bo'ldi, uni o'rganishning hech bir zarurati qolmadi» qabildagi gaplar ko'p bo'lgan. Lekin zamonlar o'tishi bilan odamzot baribir falsafaga ehtiyoj sezgan va u insonning ma'naviy kamolotida beqiyos ahamiyat kasb etishiga qayta-qayta ishonch hosil qilgan.

Bu jihatdan quyidagi rivoyat juda ibratlidir. Miloddan oldingi birinchi asrda yashab o'tgan buyuk faylasuf Lukreitsiyning shogirdlaridan biri unga qarab, «ustoz, fanning boshqa sohalariga oid ilmlar juda ko'payib ketdi. Endi falsafani o'rganishning hojati bormikan?» debdi. Shunda ulug' faylasuf bamayixotir gap boshlab, «Falsafani Sugrot, Aftotun, Arastu kabi buyuk allomalar yaratgan. Lekin endilikda insoniyatning ana shunday buyuk mutafakkirlari yaratgan bu fanni o'rganmaslik har qaysi nodonning ham qo'lidan keladigan ish bo'lib qoldi», degan ekan.

Falsafa kishilarga olam to'g'risida yaxlit tasavvur beradi, boshqa fanlar esa, uning ayrim jihatlarini o'rganadi. Masalan, biologiya o'simlik va hayvonot dunyosini, turlarining kelib chiqishi, o'zgarishi va takomillashib borishi kabi masalalarni o'rganadi. Bu sohaga oid fanlar ushbu yo'nalishdagi jarayonlarning ba'zi xususiyat va jihatlarini chuqurroq tadqiq etishga harakat qiladi. Birobarin, biolog har qanday rivojlanish jarayoni bilan emas, balki faqat jonli tanadagi rivojlanish jarayoni bilan qiziqadi. Umuman, rivojlanish jarayonining o'zi nima, uning mohiyati qanday? Masalaning aynan shu taxlida qo'yilishi ilmiy muammolarni falsafiy masalaga aylantiradi. Ya'ni, shu turtiga muayyan mavzu oddiy ilm sohasidagi yo'nalishdan falsafiy muammo tusini oladi.

Endi Faylasuf kim, degan savolga javob beraylik. «Filosof» so'zini ham yuqorida aytganimizdek ilk bor buyuk matematik va mutafakkir Pifagor qo'llagan. Bu tushunchaning ma'nosini u Olimpiya o'yinlari misolida quyidagicha tushuntirib bergan: mujurnunga keladigan bir guruh kishilar bellashish, kuch sinashish, ya'ni o'zi va o'zligini namoyon etish uchun, ikkinchi bir guruh – savdo-sotiq qilish, boyligini ko'paytirish uchun, uchinchi esa, o'yindan ma'naviy ozig olish, haqiqatni bilish va aniqlashni maqsad qilib oladi. Ana shu uchinchi guruhga mansub kishilar, Pifagor talqiniga ko'ra, faylasuflar edi.

Bu, bir qarashda, oddiy va jo'n misolga o'xshaydi. Ammo uning ma'nosi nihoyatda teran. Chunki, inson umri ham shunday. «Dunyo teatriga o'xshaydi, unga kelgan har bir kishi sahnaqa chiqadi va o'z rolini o'ynab dunyoni tark etadi», degan fikr bejiz aytilmagan. Kimdir bu dunyoga uning sir-asrortlari to'g'risida bosh ham qotirmasdan kelib ketadi, umrini eyish-ichish, uy-ro'zg'or tashvishlari bilan o'tkazadi. Boshqasi – nafs balosiga berilib, mol-mulikka ruju qo'yadi. Uchinchisi esa, olam hikmatlarini o'rganadi, umrini xayrli va savob ishlarga sarflaydi, boshqalar uchun ibrat bo'larli hayot kechiradi.

Qadimgi davrlarda har tomonlana chuqur bilim va katta hayotiy tajribaga ega bo'lgan, inson ma'naviyatini boyitish va haqiqatni bilishga intiluvchi kishilarni faylasuf deb ataganlar. Fozil va konil insonlarga falsafa bilan shug'ullanganlar. Aslida, o'sha davrlarda falsafani o'rganish deyilganda, ilmning asoslarini egallash ko'zda tutilgan. Grek mutafakkiri Geraklit (eramizdan avvalgi 520-460 yillarda yashagan) shogirdlariga murojaat qilib, «Do'stim, sen hali

yoshidan, umrining bekor o'tkazmay desang, falsafani o'rgan), deganda aynan ana shu haqiqatni nazarda tutgan.

Boshqa bir buyuk grek faylasufi Epikur (eramizdan avvalgi 470-399 yillarda yashagan) bu haqiqatni quyidagicha ifoda etgan: «o'z-o'zingni yerga urish, tubanlashish nodonlikdan boshqa narsa emas, o'zligingdan yuqori turish esa – faylasuflikdir».

Xuddi shuningdek, Sharqda ham Konfutsiy va Moniy, Xorazmiy va Farobiy, imom Buxoriy va imom Termiziy, Beruniy va ibn Sino, Naqshband va Navoiy kabi donishmand bobolarimiz o'z hayotiy kuzatishlari va tajribalarini umumlashitirish, insonga xos xato va kamchiliklardan saboq chiqarish, boshariyat tomonidan to'plangan bilim va tajribalarni o'zlashtirish orqali faylasuf darajasiga ko'tarilganlar.

Umuman olganda, bilimdon kishilarning barchasini ham donishmand yoki mutafakkir deb bo'lmaydi. Haqiqiy faylasuflar hayotda nihoyatda kam bo'ladi. Ular o'z davri va millatining farzandi sifatida insoniyat tarixiga katta ta'sir ko'rsatadi. Xudoning o'zi aq-zakovat, iste'dod, kuch-quvvat ato etgan, yorqin tafakkurga ega bo'lgan bunday buyuk shaxslar umumbashariy taraqqiyot miqyosida tanilgan, teran insoniy g'oyalari, ma'naviy boyliklarning qad-qimmatini chuqur angelaydigan donishmand odamlar bo'lgan.

Kezi kelganda shuni alohida ta'kidlash lozimki, hozirgi davrda bizda falsafa ixtisosligi bo'yicha ma'lumot olgan mutaxassisni faylasuf deyish odat tusiga kirib qoldi. Aslida, faylasuf so'zi ana shu tarzda ishlatilganida ushbu sohaning zamonaviy mutaxassisi, uning asoslarini egallagan, mazkur yo'nalishda tadqiqot olib boradigan yoki ilmiy darajaga ega bo'lgan kishilar tushuniladi, xolos.

Falsafaning umumbashariy fan ekani, uning bahs mavzulari va asosiy muammolarini belgilab beradi. Shu ma'noda odam va olam, ularning ibtidosi va intihosi, hayoti va o'zaro munosabatlari, inson tafakkuri, tabiat va jamiyat taraqqiyotining umumiy qonuniyatlari falsafa uchun azaliy muammolardir. Shu bilan birga, muayyan davrda tug'iladigan va hal etiladigan o'tkinchi muammolar ham bo'ladi. Ular abadiy muammolar darajasiga ko'tarilmasa-da, o'z davrining talab va ehtiyojlaridan kelib chiqqani uchun, muhim ahamiyat kasb etadi.

Falsafa yangi g'oyalarning tug'ilishiga imkon beradi. Hayot, ijtimoiy tajriba bilan uzviy bog'liq xolda rivojlanadi. U tarixiy davr bilan mustahkam aloqadorlikda taraqqiy etadi. Har bir tarixiy davr,

uning olimga yangi masala va muammolarni qo'yadi. Falsafiy muammolar bevosita hayot zaruratidan tug'iladi. Aynan ular orqali falsafada davrning taraqqiyot tamoyillari va o'ziga xos xususiyatlari aks etadi. Masalan, hozirgi zamonada yuritmiz falsafasi uchun istiqbol davriga xos qonuniyatlari va xususiyatlarning falsafiy asoslarini izohlash zarurati shu bilan belgilanadi.

Falsafiy ta'limotlarda jamiyat hayotining barcha sohalari tarixiy jarayonga xos tamoyillar, ijtimoiy guruhlarining manfaat va kayfiyatlari, tafakkur usullari o'z aksini topadi. Shuning uchun ham muayyan ijtimoiy kuch, sinf, guruh, partiya va oqimlar o'z maqsad-mudaoalari va qoyalarini ilmiy asoslashda falsafadan foydalanadi. Falsafadagi ustuvor qarash va qoidalar davr mahsuli bo'lgani uchun, zamonning taraqqiyot tamoyillari va muammolari unda o'z ifodasini topadi.

1.2-§. «Dunyogarasht» tushunchasi, uning shakllari. Falsafiy dunyogarashtning yo'nalishlari va vazifalari

Har bir kishining dunyoga nisbatan o'z qarashi, o'zi va o'zgalari, hayot va olam to'g'risidagi tasavvurlari, xulosalari bo'ladi. Ana shu tasavvurlar, tushunchalar, qarash va xulosalar muayyan kishining boshqa odamlarga munosabati va kundalik faoliyatining mazmunini belgilaydi. Shu ma'noda, dunyogarasht - insonning tevarak atrofini qurshab turgan voqealik to'g'risidagi, olamning mohiyati, tuzilishi, o'zining undagi o'rni haqidagi qarashlar, tasavvurlar, bilimlar tizimidir. Dunyogarasht - olamni eng umumiy tarzda tasavvur qilish, idrok etish va bilishdir.

Dunyogarashtning bir kishiga yoki alohida shaxsga xos shakli individual dunyogarasht deyiladi. Guruh, partiya, millat yoki butun jamiyatga xos dunyogarashtlar majmuasi esa, ijtimoiy dunyogarasht deb yuritiladi. Ijtimoiy dunyogarasht individual dunyogarashtlar yig'indisidan dunyoga keladi, deyish mumkin. Bunda ijtimoiy dunyogarashtning umumiy va xususiy shakllarini hisobga olish lozim.

Kundalik hayotiy tajribalar asosida jamiyatda, odamlarda oddiy, o'z-o'zicha rivojlanuvchi (stixiyali) mohiyatga ega bo'lgan qarashlar, tushunchalar, qoyalar shakllanadi. Bu – dunyogarashtning o'z-o'zicha

rivojlanuvchi (stixiyali) shakli hisoblanadi. Uni ko'pincha hayotiy falsafa, deb ham ataydilar.

Hayotiy falsafaning doirasi juda keng bo'lib, ongning soddanamoyon bo'lish shakllarini ham, oqilona va sog'lom fikrlarni ham o'z ichiga oladi. Hayotiy falsafa yoki oddiy amaliy dunyovqarashning o'ziga xos turini inson faoliyatining turli sohalaridagi bilim va tajribalar ta'sirida shakllanayotgan qarashlar tashkil etadi. «Har kunning o'z falsafasi bor» deyilganida ana shu xol anglashiladi. Demak, dunyovqarash o'zining kundalik ommaviy shakllarida chuqur va yetarli darajada asoslanmagan stixiyali xarakterga ega. Shuning uchun ham ko'p xollarda kundalik tafakkur muhim masalalarni to'g'ri tushuntirish va baholashga ojizlik qiladi. Buning uchun olamni ilmiy tahlil qilish va bilish zarur.

Dunyovqarashning tarixiylik tamoyili. Dunyovqarash muayyan davrda shakllanadi. Shu ma'noda, har qanday dunyovqarash ijtimoiy-tarixiy mohiyatga ega bo'lib, kishilarning umri, amaliy faoliyati, hayoti, tabiatga ta'siri va mehnati jarayonida vujudga keladi. Har bir davrda ijtimoiy guruh, jamiyat va avlodning o'z dunyovqarashi mavjudligi ham bu tushunchaning tarixiy mohiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Dunyovqarashning tarixiyligi yana shundaki, u ma'lum bir jarayonda takomillashib boradi. Uning shakllari o'zgaradi, tarixiy ko'rinishlari muttasil yangilanib turadi.

Ma'lumki, insoniyat taragqiyotining ilk bosqichlarida dunyovqarash nihoyatda oddiy bo'lgan. Agar shunday bo'lmaganida, har qanday jism o'z hajmiga teng suyuqlik miqdorini sigib chiqarish xossasiga ega ekanini kashf etgan qadimgi zamonning buyuk olimi Arximed hammondan yalang'och xolda chiqib, «Evrikal», ya'ni «Topdim!», deya qichqirmagan bo'lar edi.

Dunyovqarash jamiyat rivojiga mos ravishda asta-sekin takomillashib borgan. Taragqiyotning keyingi davrlarida fan sohasida qilingan kashfiyotlar inson dunyovqarashi nagadar chuqurlashib, uning bilimlar doirasi kengayib ketganini ko'rsatadi. Bunda vorislik an'anasi yaqqol ko'zga tashlanadi: har bir davrning dunyovqarashi, qoyasi o'rnashda yaratilgan ma'naviy qadriyatlarining eng yaxshilarini, ilg'or va ijobiyatlarini o'zida saqlab qoladi. Shu asosda yangi tamoyillarga ega bo'lgan dunyovqarash ham takomillashib boradi. Oddiy bug'

muhsinasidan kosmik raketalarigacha bo'lgan fan-texnika taragqiyoti himga yaqqol misol bo'la oladi.

Falsafiy dunyovqarash kundalik faoliyat, dunyoviy, diniy, ilmiy bilimlar, hayotiy kuzatishlar va ijtimoiy tartibga ta'sirida shakllanadi hamda rivojlanadi. Inson ongli ijtimoiy mavjudot bo'lgani bois, uning dunyovqarashi muayyan ehtiyoj va manfaatlariga asoslanadi. Demak, har qanday dunyovqarash muayyan inson, ijtimoiy guruh yoki tabiatning o'z ehtiyoji, manfaatlaridan kelib chiqqan xolda borliqqa munosabatini ifodalovchi qoyalalar, nazariyalalar, bilimlar majmuasi, ruhiy holat va e'tiqod mujassami hamda ularning namoyon bo'lishidir.

Dunyovqarashning shakllari. Falsafiy dunyovqarash, mohiyat-muzmuniga ko'ra, ma'naviy faoliyat bo'lgani bois, u borliqga bo'lgan ongli, insoniy munosabating muayyan yo'nalishlarini vujudga keltirgan. Masalan, kishilarning jamiyatdagi axloqiy munosabatlari – axloqiy dunyovqarashlarida, huquqiy munosabatlari – huquqiy, siyosiy munosabatlari – siyosiy, diniy munosabatlari – diniy, ekologik munosabatlari – ekologik dunyovqarash shakllarida o'z ifodasini topgan. Buni tizim tarzida izohlaydigan bo'lsak, quyidagicha ko'rinish kash etadi:

1. Axloqiy.
2. Diniy.
3. Huquqiy.
4. Siyosiy.
5. Ekologik.
6. Estetik

Bu tizimni tashkil qilgan nisbatan mustaqil dunyovqarash shakllari o'zaro bog'liqlikda, aloqadorlikda harakat qiladi.

Dunyovqarash tizimining rivojlanish darajasi jamiyat taragqiyotiga mos keladi va uni ifodalab turadi. Bundan tashqari, har bir tarixiy davrda millatning rivojlanishi, uning mentaliteti va dunyovqarashida namoyon bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, dunyovqarash tizimi va ularning xususiyatlari muayyan inson, ijtimoiy guruh, tabaga va butun millatning ma'naviy qiyofasini belgilab beradi.

«Dunyovqarash» tushunchasi o'zlikni anglash, vatandarparlik, milliy g'urur, tarixiy xotira, ma'naviy barkamollik kabi tuyg'u va tushunchalar bilan uzviy bog'liq xolda shakllanadi. Chunki, dunyovqarash aynan ana shu ruhiy-ijtimoiy hodisalar orgali

oydinlashadi, umuminsoniy qadriyatlarining tarixiy bir bo'lagiga aylanadi.

Falsafiy dunyovqarashning tarixiy shakllari insoniyat taraqqiyotining qonuniy natijasi bo'lib, jamiyat rivojlanishining ma'naviy mezonini sifatida namoyon bo'lgan. Taraqqiyotning dastlabki bosqichlarida kishilarning tabiatga, o'zlarining ijtimoiy hayotiga bo'lgan munosabati turli rivojot va afsonalarda o'z ifodasini topgan. Ular shu tariqa mifologik dunyovqarashni shakllantirgan. Yovuzlik va ezgulik o'rtasidagi kurashda yaxshilikning mudom tantana qilishi mifologik dunyovqarashning gumanistik mazmunidan dalolat beradi. Xususan, o'zbek xalqi sivilizatsiyasi jarayonida yaratilgan rivojot, afsona va boshqa janrlardagi og'zaki ijod namunalari millatimiz tarixida qanday ma'naviy qiyofaga ega bo'lganini hamuz ko'rsatib turadi. Ular bugungi kunda jahon ahlini hayratga solmoqda.

Mifologik dunyovqarash qadimgi zamon kishilarining o'zlariga munosib hayot sharoitlarini yaratish ehtiyojlaridan kelib chiqqan. Ezgulik va haqiqat uchun kurash qoyalarining ifodasi bo'lgan afsona va rivojotlarda millatning muayyan ruhiy holati, kelajakka ishonchi, vatanga muhabbati, insoniy kamolotga intilishi badiiy vositalar, afsonaviy qahramonlar timsolida ifoda etilgan.

Muayyan dunyovqarash tarkibida diniy-ilohiy qarashlar o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Ular insonning ilohga bo'lgan e'tiqodi bilan bog'liq bo'lib, vujudga kelishiga ko'ra, boshqa dunyovqarash shakllari kabi, muayyan asoslarga ega. Jamiyat hayotida har qanday, shu jumladan, diniy dunyovqarashning o'zini va ahamiyatini ham sun'iy ravishda mulqalashtirish, salbiy oqibatlarini keltirib chiqarishi mumkin. Bu xol ayniqsa, diniy fundamentalizm va ekstremizm insoniyat uchun jiddiy xavfga aylangan hozirgi davrda yaqqol namoyon bo'lmog'da.

Diniy dunyovqarashni teologiya deb ataladigan falsafiy fan o'rganadi. Teologiya olam va odam munosabati, umrning mazmuni, hayot va o'lim muammosi kabi masalalarni ilohiyot, diniy e'tiqod tushunchalari bilan bog'lab tahlil qilish hamda o'ziga xos mukammal tizimini yaratgan. Bugungi kunda diniy dunyovqarashning bir talay asosiy vazifalari orasida, uning hayot ziddiyatlarini bartaraf qilish bilan bog'liq regulativ faoliyati nihoyatda muhimdir. Umuman, dinning barkamol avlodni tarbiyalashdagi o'zini va ahamiyati benihoyat ulkan va u tobora ortib bormog'da.

Taraqqiyot jarayonida falsafadan tabiatshunoslik fanlari bilan birga psixologiya, etika, estetika kabi ijtimoiy fanlar ham ajralib chiqdi. Keyinchalik madaniyat, qadriyatlar va huquq kabi sohalarini o'rganadigan alohida yo'nalishlar ham paydo bo'ldi. Ular olamni o'z predmeti doirasida yaxlit bilish, uning xususiy qonuniyatlarini o'rganishga yordam beradi.

Falsafiy yo'nalishlar, tadqiqot olib boradigan sohasiga ko'ra, o'ziga xos bo'lib, asosiy lari quyidagilardir:

Ontologiya – olam, inson va jamiyatning obyektiv-universal mohiyati to'g'risidagi falsafiy ta'limotdir. Boshqacha aytganda, u boriq to'g'risidagi, insonning olamga bo'lgan munosabati haqidagi falsafiy bilim sohasidir.

Gnoseologiya – bilish falsafasi bo'lib, olamni anglash, bilish nazariyasi, bilishning shakli, usullari va imkoniyatlari to'g'risidagi ta'limotdir.

Axiologiya – qadriyatshunoslik yoki qadriyatlar to'g'risidagi falsafiy ta'limot.

Praksilogiya – insonning predmetli-o'zgartiruvchan, amaliy faoliyati to'g'risidagi falsafiy ta'limot.

Metodologiya – bilish va o'zgartiruvchan faoliyat usullari to'g'risidagi ta'limot.

Logika – tafakkur shakllari (tushuncha, hukm, xulosa) va tafakkur vositalarini (ta'rif, qoida, muhokama, tafakkur qonuniyatlari), ularning mazmunidan qat'i nazar, xolis o'rganuvchi ta'limot.

Etika – axloq falsafasi, insoniyatning axloqiy tamoyillari, talab va turib-qoidalari to'g'risidagi fan.

Estetika – nafosat falsafasi, jamiyat va inson hayotida go'zallikning o'zini, qonun-qoidalari to'g'risidagi qarashlar majmumi.

Bundan tashqari, inson falsafasi (antropologiya), ijtimoiy falsafa, tabiat falsafasi, madaniyat falsafasi (kulturologiya), san'at falsafasi, makrura falsafasi (ideologiya), din falsafasi (teologiya), siyosat falsafasi (politologiya), huquq falsafasi, texnika falsafasi kabi sohalar ham mavjudki, ular bir so'z bilan ijtimoiy-falsafiy fanlar tizimi deyiladi.

Ikkinchi xil klassifikatsiya falsafiy fanlar tasnifida olam va odam, boriqning asosi bilan bog'liq masalalar qanday usulda hal qilinishiga qarab belgilanadi. Bunday tasniflash natijasida monizm, dualizm, plyuralizm, materializm, idealizm, teizm, ateizm kabi ko'plab

yo'nalishlar ko'zga tashlanadi. Falsafani o'rganish jarayonida bu tushunchalarga hali ko'p duch kelamiz va o'rni kelganda ularga zarur izoh va ta'rif berishga harakat qilamiz.

Bu tizimda falsafa tarixi bilimning muhim tarmog'i hisoblanadi. Bunda tadqiqiy taraqqiyot tamoyili asosida falsafiy tizimlar o'rtasidagi tarixiy izchillikka tayaniлади. Mazkur qo'llanmada falsafa tarixi ana shunday tamoyil asosida o'rganilgan.

Falsafiy bilimlar tizimining o'zgarishi va mazmunan boyib borishi obyektiv ijtimoiy-tarixiy jarayon mahsuli bo'lib, u jamiyatning rivojlanish darajasiga mos keladi va uni o'zida ifoda etadi. Falsafiy bilimlar tizimidagi alohida yo'nalish har bir tarixiy davrda o'ziga xos qonuniyatlarni asosida rivojlansa ham, ularning umumiy tamoyillari mavjud. Ya'ni, birinchidan, har bir falsafiy bilim yo'nalishi jamiyat rivojlanishida o'ziga xos determinant (sabab) vazifasini bajaradi. Ikkinchidan, falsafiy bilimlar jamiyat taraqqiyotiga ta'sir qiluvchi subyektiv omil bo'lsa ham, vujudga kelish asosi - genezisi nuqtai nazaridan obyektiv hodisadir. Uchinchidan, falsafiy bilim yo'nalishlarining o'zaro bog'liqlik, aloqadorlik munosabati, ularning dunyoni bilishdagi yaxlitligini ta'minlaydi.

Falsafiy dunyog'arashning umumiy tamoyillari har qanday konkret dunyog'arash shakllari uchun uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi.

1. Falsafiy dunyog'arash ilmiydir, chunki u narsa va hodisalar o'rtasidagi bog'lanish, aloqadorlik va munosabatlarni kundalik ong darajasidagina emas, balki nazariy ong darajasida ham ifodalaydi. Har qanday falsafiy dunyog'arash shakli obyektiv olamdagi narsa va hodisalarning konkret munosabatlarini aks ettiradi.

2. Falsafiy dunyog'arashning tarixiylik tamoyili jamiyatning o'rnishi dunyog'arashlar tarixidan iboratligini va uzluksiz rivojlanishini ifodalaydi.

3. Falsafiy dunyog'arashning mantiqiy izchilligi tamoyili har qanday dunyog'arash shakli va darajasining mantiqiy birikmalar orqali ifodalanishi bilan izohlanadi. Agar mantiqiy izchillik buzilsa, dunyog'arashning tashqi olamni xolis, ilmiy, aniq-tavshan va izchil aks ettirishiga putur yetadi.

4. Falsafiy dunyog'arashning universalligi boshqa dunyog'arash shakllarining mazmunini tashkil qilishi bilan sifatlanadi, ya'ni har qanday dunyog'arash shakli o'ziga xos falsafiy xususiyatga ega.

5. Falsafiy dunyog'arash maqsadga muvofiq bo'lib, inson munofaqlariga mos keladi. Chunki, inson muayyan maqsad, orzu-umidlar bilan yashaydi, ularni o'z dunyog'arashida aks ettiradi.

6. Falsafiy dunyog'arashning g'oyaviylik tamoyili, uning asosida muayyan g'oya yotgani bilan ifodalanadi. Xususan, bugungi o'zbek milliy falsafiy dunyog'arashi milliy mustaqillik, o'zlikni anglash, millatimiz kelajagini belgilaydigan istiqbol qoyasiga tayanishi bilan xarakterlidir. Falsafiy dunyog'arash shu goyani e'tiqodga aylantirish va uning amalga oshishi uchun xizmat qiladi.

7. Falsafiy dunyog'arashning eng muhim tamoyillaridan biri nazariya va amaliyot birligidir. Dunyog'arashning nazariya sifatida mavjudligi ijtimoiy amaliyot tajribalarini ijodiy umumlashtirib, istiqbol rejalarini belgilashda qo'l kelishi bilan izohlanadi. Shuningdek, dunyog'arashning amaliyotga joriy etilish jarayonida uning usul va vositalari muhim ahamiyatga ega.

Yuqorida ko'rsatilgan funksiyalarning o'zaro ichki bog'liqligi falsafaning mustarak umumnazariya va uslubiy ahamiyatini belgilab beradi. Ularning o'ziga xos xususiyatlari handa ahamiyatini har tomonlama o'rganish inson va jamiyatning ma'naviy kamolotiga nihoyatda katta ta'sir ko'rsatadi. Bu esa o'z navbatida, falsafiy bilimlar tizimini takomillashtirish yo'llarini topish imkonini beradi. Masalaning bu tarzda hal etilishi umuminsoniy sivilizatsiya tamoyillariga ham mos keladi.

1.3-§. Falsafada milliylik va umuminsoniylik, milliy falsafani rivojlantirish zarurligi

Falsafa umuminsoniy fan sifatida bashariyatga doir umumiy muammolarni qamrab oladi, albatta. Ma'lumki, olam va odam munosabatlari, jamiyat va tabiatni asrash, umri mazmunini o'tkazish, yaxshiilik va yomonlik kabi qadriyatlar bilan bog'liq masalalarning barchasi insoniyat uchun umumiy. Ammo falsafada muayyan milliy xususiyat, maqsad va intilishlar ham o'z ifodasini topadi. Aslida, yuqorida zikr etilgan umuminsoniy mavzu, masala va muammolarning barchasi avval-boshda xususiy, milliy, mintaqaviy ahamiyatga molik masalalar tarzida namoyon bo'ladi. o'z yurti, millati, ota-onasi va yor-birodrlarini sevgan vatandorlar inson, avvalo, ana shularning kamoli uchun g'ayg'uradi, ularni o'ylaydi, ularga xizmat qilishni oliy sadodat

deb biladi. Bunday shaxs dunyovqarashida ana shu jihat va xususiyatlar albatta aks etadi. Bu esa, o'z navbatida, umuminsoniy fan bo'lgan falsafada milliylikning aks etishiga asos bo'ladi. Umuminsoniylik – vatansizlik (kosmopolitizm) bo'lmagan singari, milliylik ham – milliy qobiqqa o'rinish, milliy maxdudlik degani emas.

Lekin sizning xayolingizda beixtiyor «Milliy falsafa bo'lishi mumkinmi? Axir, yuqorida falsafaga o'z mohiyati bilan umuminsoniy fandi, degan ta'rif berildi-ku?» – degan savollar charx urishi mumkin. Bu – o'ziga xos milliy taraqqiyot yo'lidani ketayotgan barcha xalqlar falsafasi uchun daxldor bo'lgan savollardir. Agar biz yuqorida qayd etilgan muammolarga milliy manfaatlarimiz nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, o'zbekistonda bu yo'nalishni rivojlantirish zarurati yetilganini anglaymiz.

Falsafiy adabiyotlarda milliy falsafa mavzusida turlicha fikrlar mavjud. Ayrim faylasuflar, aslida milliy falsafa bo'lishi mumkin emas, bunday yondashuvning o'zi etnik maxdudlikka olib keladi, deb hisoblaydi. Boshqalari esa, modomiki, milliy falsafa milliy qoya va mafkurani shakllantirishning nazariy asosi ekan, har qanday umumiy qonuniyatlar muayyan ijtimoiy makon va tarixiy zamonada xususiy xolda namoyon bo'ladi, deya milliy falsafani yoqlab chiqadi.

Biz millat bor ekan, milliy madaniyat, til va adabiyot ham mavjud degan fikrga o'rganib qolganimiz. Aslida, ularning barchasi nafaqat bir millatga, balki butun insoniyatga xos-ku! Bizning nazarinizda, milliy falsafa millat mentalitetini belgilaydigan muhim omildir. Umumbashariy sivilizatsiyaga uzviy qo'shilish jarayoni milliy falsafani yaratish orqali sodir bo'ladi. Eng muhimi – falsafadagi milliylik umuminsoniylikni rad qilish evaziga emas, balki uni ijodiy boyitish orqali rivojlanib boradi.

Falsafa tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ayrim milliy falsafalarning umuminsoniy ma'naviyat xazinasiga munosib hissa bo'lib qo'shilganini ko'ramiz. Masalan, Rim imperiyasi zavolga yuz tutganidan keyin o'z milliy davlatchiligiga ega bo'lgan Yevropa mamalakatlari, o'rta asrlarga kelib, milliy falsafa yaratish inkonini tug'ildi. (o'rta asr Yevropa madaniyatiga bag'ishlangan mavzuda bu haqda atroflicha fikr yuritamiz). To'g'ri, ular umumyevropa hududida, qadimgi Yunoniston va Rim madaniyati negizida shakllandi. Ularda Yevropa xalqlariga xos umumiy jihat va xususiyatlar, umum-etnik mentalitet aks etgan edi. Bu jarayon avvalo, Italiya va Angliyada,

no'ngira Fransiyada yuz berdi. Bu falsafiy maktablarning F.Bekon va R.Dekart, B.Spinoza va J.J.Russo kabi atloqli namoyandalari nafaqat o'z mamalakatlari, balki Yevropa va jahon falsafasi tarixida o'chmas nom qoldirdi. Ular, avvalambor, o'z yurti, o'z millati sha'ri-u sharaflari yuksaklikka ko'tarish, taraqqiyotga olib chiqish uchun ilg'or qoyalarni o'runga tashlagan, davr taqozo etgan mafkuraning shakllanishiga hissa qo'shgan.

Xuddi shunday, XVIII-XIX asrlarda milliylik va jahon falsafasining taraqqiyotiga nihoyatda katta ta'sir ko'rsatgan hudud Prussiya bo'ldi. Uzoq vaqt Avstriya-Vengriya imperiyasi tarkibida bo'lgan bu o'lka mustaqillikka erishib, milliy davlatchiligini tiklaganidan keyin, milliy ozodlikning falsafiy in'ikosi o'tlarog I. Kant, I. Hegel, Fixte, Shelling, Feyerbax kabi domishmandlar tomonidan moslangan nemis falsafasi shakllandi. Keyinchalik bu falsafa Nitshe, Freyd kabi ko'plab faylasuflar tomonidan rivojlantirildi. Ushbu falsafa maktabining atloqli namoyandasi hisoblangan Hegel ta'limoti esa, Pruss monarxiyasining davlat mafkurasi maqomini oldi. Hamma narsaning o'kinchi ekanligini nihoyatda yaxshi biladigan, yangi zamonning Arastusi nomini olgan Hegel Pruss monarxiyasining o'kinchi ekanligini bilmamidi? Nima sababdan u dialektik ta'limoti emas, balki monarxiyaga xizmat qilgan falsafiy sistemasining mukammalroq bo'lishi uchun ko'proq kuch sarfladi? degan savollar haliyacha faylasuflarni o'ylantirib keladi.

Xo'sh, nima sababdan Hegel bu yo'ldan bordi? Chunki, He'el o'z davrining, o'z xalqining farzandi edi. U mustaqil nemis milliy davlati – Pruss monarxiyasi davrining mahsuli, o'sha davr falsafasining namoyandasi edi. U «Faylasuflar osmondan yomg'ir kabi yoqilmaydilar yoki yomg'irdan keyingi qo'ziqorinlardek yerdan o'sib chiqmaydilar, balki ularni xalq yaratadi» deganida aynan ana shuni nazarda tutgan edi. Hegel o'z ijodi va faoliyati bilan Pruss monarxiyasi, garchand monarxiya shaklida bo'lsa-da, nemis davlati ekanligini o'z millatining ongi va dunyovqarashini tarkibiy qismiga aylantirib keta olgan buyuk faylasuf edi. Uning «Aqlga muvofiq narsalarning barchasi vovedir, voge bo'lgan narsalarning barchasi esa aqlga muvofiqdir», degan so'zlarini ham ana shu ma'noda tushunish lozim. Hegelning bu masalada dialektik emas, balki metafizik usulga ko'proq e'tibor berganligining sababi ham ana shunda.

O'sha davrgacha, Rim imperiyasi qulaganidan keyin ko'proq tarqoq hududlarga bo'linib, Avstriya-Vengriya imperiyasi tarkibida yashab kelgan nemis millati uchun Pruss monarxiyasi – milliy davlat edi. Uning shakli-shamoyili kelajakda o'zgarishi boshqa masala bo'lgani xolda, bu davlatning Yevropada nemis milliy davlati tarzida saqlanib qolishi, uning millat falsafasiga aylanishi bilan bog'liq edi. Millat falsafasiga, uning dunyoqarashiga aylangan milliy davlatchilik qoyasi hech qachon so'nmaydi, garchand yurti yovlar asrlar davomida bosib tursalar-da, qachondir baribir gad roslaydi va millatning davlati tarzida yana qayta namoyon bo'ladi. Hegel o'z millatining falsafasi va dunyoqarashiga o'sha davlatning shakli-shamoyilini va mazmun-mohiyatini singdirib keta olgan faylasuf darajasiga ko'tarilgani uchun ham bu millat tarixida va u orqali, jahon falsafasi tarixida abadiy qoladi. Milliylik va umumyevropa madaniyatidan bahra olgan bu falsafa haligacha o'z jozibasini yo'qotmaganligining sabablari ham ana shunda.

Shunga o'xshash vazifani, o'z davrida, millatimizning asl farzandi Alisher Navoiy ham bajargan. U ozodlikka erishgan millat falsafasini adabiyot falsafasiga, mustaqil davlat tilini adabiyot tiliga aylantira olgan, o'z xalqining bu sohadagi dahosi buyuk ekanligiga, nafaqat zamondoshlari, balki kelajak avlodlari ham ishonitirib keta olgan edi. Navoiy va uning zamoniga, o'sha davrga xos o'zgarishlarning boshida turgan Amir Temur faoliyatiga qayta-qayta murojaat etilishining sabablari ham ana shunda. Zero, har bir xalq, avvalo, o'zining tarixidan bugungi kun uchun tashbihlar izlaydi va ijtimoiy taraqqiyoti uchun asos bo'ladigan ma'naviy tamoyil, an'ana va qadriyatlarga murojaat qiladi.

Bugungi kunda boshariyat milodiy XX asr bilan xayrlashib, uchinchi ming yillikka qadam qo'ydi, hayotning barcha sohalarida ulkan yutuqlarga erishdi. Fan va texnika, madaniyat va maorif beqiyos rivojlandi. Odamzot o'zining aql-zakovati va mehnati bilan juda ko'p yangiliklar yaratdi. Dunyoning ko'plab sir-asrori kashf etildi, buyuk iktirolar qilindi.

Biz yashayotgan dunyo so'nggi yillarda nihoyatda o'zgarib ketdi. Xususan, Vatanimiz tarixida XX asrning 90-yillarida olanshumul vogelar yuz berdi: mamlakatimiz mustaqillikka erishib, tub islohotlarni amalga oshirishga kirishdi. Xalqimizning huquqiy demokratik jamiyat barpo etish zarurati dunyoqarashni tubdan

o'zgartirish, eski aqidlardan tamoman voz kechish, istiqlol mafkurasini shakllantirish, xalq ma'naviyatini yuksaltirishni taqozo etmoqda. Bunda ijtimoiy fanlar, ayniqsa falsafiy bilimlarni egallash muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi dunyoda o'z milliy falsafa maktabini yaratgan xalqlar bor. Chunonchi, "hind falsafasi", "xitoy falsafasi", "nemis falsafasi", "ingliz falsafasi" kabilar shular jumlasidandir. Milliy adabiyot, milliy madaniyat, san'at va hokazolar bo'lgani kabi, milliy falsafaning ham bo'lishi tabiiy. Ammo bu – falsafa milliy qobiqqa o'raltib qoladi, degani emas. U umuminsoniy fan sifatida, bir tomondan, umumboshariy muammolarni qamrab olsa, ikkinchi tomondan, shu muasalalar bilan shug'ullanayotgan aniq shaxs – faylasuf mansub millatning muayyan manfaatlarini ham ifodalaydi. Millat ozod bo'lsa, o'z turmush tarziga mos fikrlasa, olamni, uning muammolarini dunyoqarashiga xos xolda idrok eta olsa, uning o'z falsafasi shakllanadi. Bunday falsafa xalq manfaatlarini aql-idrok, mafkura yo'li bilan himoya qilishga, uning ongi, dunyoqarashi va ma'naviyatini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Shu bois Vatanimiz mustaqillikka erishganidan so'ng milliy falsafani rivojlantirish g'oyat muhim ahamiyat kasb etdi. Buziz millatning haqiqiy farzandi bo'lgan, uning kamolini o'ylaydigan chinakam ozod, hur fikrli, barkamol insonni tarbiyalab bo'lmaydi. Shu sababli biz o'rganadigan falsafa umumboshariy muammolar bilan birga, Vatanimiz mustaqilligini mustahkamlash, huquqiy demokratik jamiyat barpo etish jarayonidagi ma'naviyatning tarkibiy qismi bo'lib, uning asosiy tamoyillarini aks ettirmog'i lozim.

Bugun ulug' ajdodlarimiz tamal toshini qo'ygan o'zbek milliy falsafasini rivojlantirishning barcha shart-sharoitlari mavjud va bunda quyidagi jihlatlar alohida o'rin tutadi:

- xalqimizning o'z milliy an'analarga sodiqligi;
- mamlakatimizning buyuk kelajagiga ishonchi;
- muqaddas qadriyatlarimizga ishonch-e'tiqodi;
- mehnatsevarligi, intellektual salohiyati va boshqalar.

O'zbek falsafasini yanada taraqqiy ettirish vazifalarini amalga oshirish quyidagi muammolarning yechimini topishga bog'liq:

- birinchidan, mustamlakachilik sharoitida soxtalashtirilgan tariximizni haqoniy yoritish falsafiy qoyalar, qarashlar tarixini ham kolis ko'rsatib berishni taqozo qiladi. o'z davrida qimmatli tarixiy

manbalarning yo'q qilangani yoki ayovsiz talon-taroj etilgani bu ishini qiyinlashtirmoqda;

- ikkinchidan, mavjud manbalar arab yoki fors tillarida ekanligi, ularni biladigan faylasuf olimlarning, malakali tarjimonlarning kamligi umuminsoniy ma'naviy merosdan bahramand bo'lish va ulardan ijodiy foydalanishga to'siq bo'lmog'da;

- uchinchidan, odamlar ongidan mustabid tuzumning soxta goyalarini, ular qoldirgan asoratlarni siqib chiqarish, mafkuraviy bo'shliqni yangi goyalar bilan to'ldirish, istiqlol mafkurasini shakllantirish muayyan vaqtni taqozo qiladi.

Ushbu vazifalarni amalga oshirish bugungi falsafa masalalari bilan shug'ullanuvchi olim va tadqiqotchilar zimmasiga nihoyatda katta mas'uliyat yuklaydi. Bunda, eng avvalo, mazkur sohaga aloqador har bir yurtidoshimiz dunyoqarashining milliy manfaatlarimiz nuqtai nazaridan o'zgarishi nihoyatda muhimdir. Mamlakatimizda huquqiy demokratik jamiyat barpo etilayotgan hozirgi davrda bu jarayonning qanday borishi yangi falsafiy ongning shakllanishiga muayyan darajada ta'sir ko'rsatadi.

1.4-§. Hozirgi davr falsafasining dolzarb masalalari va uni o'rganish vazifalari

Falsafiy tafakkur rivoji insoniyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq jarayondir. Ma'lumki, hayotdagi voqea-hodisalarning barchasi ijtimoiy ongda aks etadi. Taraqqiyot jarayonida davrlar o'zgarishi bilan unga xos ma'naviy, huquqiy, siyosiy va falsafiy mezonlar ham shakllana boshlaydi. Ammo bu o'z-o'zidan yuz bermaydi. Ayniqsa, inson tafakkurining o'zgarishi, dunyoqarashining yangicha tamoyillarga ega bo'lishi uzoq davom etadigan murakkab jarayondir. Bu xol bizning kumlarimizda ham yaqqol namoyon bo'lmog'da.

Hozirgi kunda jamiyatimizda istiqlol qoyalarga asoslanadigan yangi dunyoqarashni shakllantirish asosiy vazifa bo'lib turibdi. Zero, inson dunyoqarashini, uning asosiy tamoyillarini o'zgartirmasdan, yangi jamiyatni qurish qiyin. Istiqlol talablari darajasida falsafiy tafakkurni yangilash vazifalarini bajarish g'oyat murakkab bo'lib, quyidagi bir qator muammolarni hal qilishni taqozo etmoqda:

- kishilar ongi va turmush tarzidan sobiq tuzumga xos g'ayritinsoniy tamoyillarni siqib chiqarish;

- O'zbekiston falsafasida jahon falsafiy tafakkuri yutuqlaridan yanada kengroq foydalanish;

- bozor munosabatlarga bosqichma-bosqich o'tish jarayonida manfaat oddiy fuqaro, balki ziyoli va falsafa mutaxassislarining ongida hamon saqlanib kelayotgan loqaydlik va mutellik kabi kayfiyatlarga barham berish;

- ma'naviy merosimizni qayta tiklash va ijodiy rivojlantirish jarayonida buyuk ajdodlarimiz falsafiy merosini yanada keng va chuqurroq o'rganish;

- falsafiy adabiyotlarni milliy manfaatlarimizga yanada ko'proq moslash, qo'llanma va darsliklarimizda milliy qoya va istiqlol mafkurasi tamoyillarini aks ettirish;

- istiqlol talablariga mos keluvchi sog'lom qoyali ma'naviy burkamol avlodni tarbiyalash zaruratiga mos tadqiqotlar olib borish, ular asosida ta'lim-tarbiyaning samarali usul va imkoniyatlarini izlab topish.

- jahon va Sharq xalqlari falsafiy merosini puxta va chuqur o'rganish, bu jarayonda turli g'oya va mafkuralarning davlatlar va xalqlar taqdiriga ta'sirini aniq ko'rsatish va shu asosda istiqlol mafkurasi tamoyillarini kishilar ongiga singdirish.

Ana shu masalalarni uyg'un xolda hal qilish falsafiy dunyoqarashimizni yangilashga yordam beradi.

Bunda, avvalo jamiyatning siyosiy-huquqiy, iqtisodiy-ijtimoiy hayotida yuz beradigan ijobiy o'zgarishlar uni harakatlantiruvchi, taraqqiy ettiruvchi asosiy omil - inson tafakkuri, ruhياتi, his-tuyg'ulariga samarali ta'sir etadi. Shu bilan bog'liq ravishda, Vatan va xalq tarixi, ma'naviy-madaniy meros, ona tili, din, milliy turmush tarzi, milliy urf-odatlarini yangi davrning mohiyat-mazmunidan kelib chiqqan xolda tiklash, boyitish va milliy qurur-iftixorning yuksalishida juda ulkan o'rin tutadi.

Falsafiy dunyoqarashni yangilash zarurati bir qator yo'nalishlarda namoyon bo'ladi.

1. Avvalo bu kelajagi buyuk davlatni barpo etish bilan bog'liq. Bunda ana shu yaratilgan yangi jamiyat haqida, bozor munosabatlarga bosqichma-bosqich o'tish jarayoni, yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning qaror topa borishi, islohotlarning inson manfaatlariga xizmat qilishi, milliy uyg'onish ijtimoiy taraqqiyot (taqozosi, komil insonni voyaga yetkazish davr talabi ekani kabi

dasturiy vazifalarning hayotiyligi to'g'risidagi qoyalarni odamlar dunyogarashida qaror topirish zarur.

2. Falsafiy ongning yangilanishi mohiyat e'tibori bilan fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat barpo etish borasida iqtisodiy mustaqillikka erishish orqali siyosiy mustaqillikni mustahkamlash, mamlakatimizning xalqaro nufuzi va aloqalarining o'sib borishi, tinchlik, osoyishtalik, milliy totuvlik, bahamjihatlikka xizmat qiluvchi qoyalarga tayanadi. Uning hayotiyligi xalq irodasiga, ruhiga, milliy tuyg'ulari, orzu-intilishlariga mosligi bilan belgilanadi.

3. Albatta, falsafadagi yangilanish millat va Vatani manfaatlarini, istiqbol rejalarini, milliy qadriyatlarimiz ruhiga mos xolda kechadi. Bu esa, o'z navbatida, yurtimizda kechayotgan islohotlar jarayoni, davlatimizning siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy hayotidagi ijobiy o'zgarishlar to'g'risida xalqimizda to'g'ri tasavvur va tushunchalarni hosil qilib borish lozimligini ko'rsatadi.

4. Falsafiy tafakkur yangilanishi taqozo etadigan eng muhim vazifa poklanish jarayoni odamlar ruhini va tafakkurida amaliy tus olishi uchun o'zbekiston Konstitutsiyasida mujassam etilgan maqsad va qoyalarni amalga oshirish yo'lida xizmat qilishdir. Bu maqsad va qoyalarni omma manfaatlarini aks ettirgani bois ularni ma'naviy hayot tarzining tarkibiy qismini aylantirish muhim ahamiyatga ega.

5. Mamlakatimiz mustaqilligi, tinchligi, uning fuqarolari totuvligi, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy barqarorlikning qadriga yetish, jamiyatimiz hayot tarziga xavf solishi mumkin bo'lgan tahdidlarga qarshi ogohlilikni kuchaytirishda falsafa va umuman, ijtimoiy fanlarning ahamiyati beqiyos. Shu bois o'z xalqi tarixini, o'z milliy madaniyatini, urf-odat va an'analarni yaxshi biladigan, milliy g'ururi yuksak avlodni tarbiyalash falsafaning muhim vazifasidir.

6. Falsafiy dunyogarashning yangilanishi, mohiyat e'tiboriga ko'ra, insondan, uning ijtimoiy xususiyatlari takomillashuvidan chetda kechadigan jarayon emas. U nafaqat umumjamiyat miqyosidagi, balki har bir inson kamoloti uchun ham zarur shart-sharoit yaratadigan jarayondir. Shu ma'noda, u ham, jamiyatdagi boshqa o'zgarishlar kabi, avvalo, inson uchun, uning kamoli va hayot farovonligini ta'minlaydigan islohotdir.

Mamlakatimizda bu borada juda keng ko'lamli ishlar boshlab yuborildi. Bugun ijtimoiy fanlar rivojini zamon talablari darajasiga yetkazish borasida davlat va jamoat tashkilotlari, olim va ziyolilar

oldida g'oyada mas'uliyati vazifalar turibdi. Birgina «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ni amalga oshirishning o'zi bir necha yillarga mo'ljallangan keng ko'lamli faoliyat yo'nalishlarini nazarda tutadi. Bugungi kunda siyosiy, mafkuraviy va ma'naviy sohalaridagi turliqiyot vazifalari o'zaro uyg'unlashib bormoqda, ta'sir doirasi ancha kengaymoqda. Ayniqsa, mafkura borasidagi nazariy faoliyat, turg'ibot va tashvirqomni har tomonlama kuchaytirishga alohida ahamiyat berish zaruratiga aylanib bormoqda. Galdagi vazifalar esa, ana shu imkoniyatlarni amaliy ishga aylantirishda har birimiz o'z mas'ulligimizni qay darajada sezishimiz va qanday faoliyat yuritishimizga bog'liq.

XXI asrga kelib, insoniyat g'oyat murakkab, olamshumul muammolar qarshisida turganligini anglay boshladi. Xususan, yadro urushi xavfi, keskinlashayotgan ekologik muammolar, xom-ashyo va energetika resurslari, Yer shari aholisining shiddat bilan o'sib boryotgani, ularni oziq-ovqat bilan ta'minlash, sog'liqni saqlash, muhoft va madaniyatni, fan-texnika va texnologiyani rivojlantirish muammolari yangicha tafakkurni taqozo qilmoqda. Bu masalani milliy va umuminsoniy falsafiy qoyalarni, nazariyalarni ishlab chiqmasdan hal qilish mumkin emasligi esa tobora aniq bo'lib bormoqda.

Falsafa ijtimoiy hayotda insonning mohiyati, yashashdan ko'zlangan maqsadi, oliy qadriyat ekani, ma'naviy omillari (ideallari), bo'lgandagi o'rni, munosabatlari sabablari, ruhiiy va moddiy ehtiyojlarini qondirish usul va vositalari – barcha-barchasini ko'rsatib beradi.

Jamiyat taraqqiyoti va falsafaning rivojlanishi dialektikasi ana shu xususiyatlarga asoslanib, o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Bir tomondan, jamiyatning, o'zgarib borish tamoyili falsafiy g'oya, nazariya va ta'limotlar o'zgarishini taqozo qiladi. Ikkinchi tomondan, o'zgarayotgan falsafa jamiyat moddiy-ma'naviy hayot tarzini ilg'ab olib, uning istiqbollari belgilash, mafkurasini shakllantirishda nazariy, uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, mamlakatimiz bozor iqtisodiyoti munosabatlarga o'tgan bugungi kunda kishilar tafakkuri va ongida saqlanib qolayotgan eskicha fikrlash qoliplarini bartaraf etish, yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni rag'batlantirish, milliy o'zlikni anglash, istiqbol mafkurasini shakllantirishda

shoshilmay, behuda xis-hayajonlarga berilmasdan, aql-zakovat bilan ish tutishda falsafaning o'ri va ahamiyati g'oyatda ulkandir.

Falsafa har qanday murakkab ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy vaziyatda ham kishilarni yuksak g'oyaviylik, mustahkam e'tiqod, kelajakka ishonch ruxida tarbiyalash bilan birga, ularga muros va hankortlik qilish, chigal muammolarni ham umummiy, umuminsoniy manfaatlarini nazarda tutgan xolda madaniy va ma'rifiy hal etish imkoniyatlarini topishga yordam beradi.

Tayanch tushunchalar:

Falsafa, faylasuf, falsafiy muammolar, falsafaning milliyligi, falsafaning umuminsoniyligi, dunyoqarash, dunyoqarashning vazifalari, mifologik dunyoqarash, diniy dunyoqarash, falsafaning vazifalari, tafakkurning o'zgarishi, dunyoqarashning yangilanishi

Takrorlash uchun savollar:

1. «Falsafa» tushunchasining mohiyatini qanday tushunasiz?
2. Falsafaning baho mavzulari nima?
3. Falsafaning umuminsoniyligi deganda nimani tushunasiz?
4. Falsafa milliy bo'lishi mumkinmi?
5. «Dunyoqarash» tushunchasi, uning mohiyati va tarixiy shakllari.
6. Falsafiy dunyoqarashning vazifalari nimalardan iborat?
7. O'zbekistonda yangi dunyoqarashni shakllantirish vazifalari.

II BOB. FALSAFIY TAFAKKUR TARIXI. SHARQ FALSAFASI

Tarixni bilish, undan to'g'ri va xolis xulosalar chiqara olish inson ma'naviy kamoloti uchun nihoyatda muhim. Tarix – buyuk muallim, o'tmishdan saboq beradigan tarbiyachidir. Gap eng qadimgi davr falsafasi haqida borar ekan, bu haqiqat yanada katta ahamiyat kasb etadi. Aytimlar «Bizga ming yillar qatida yotgan madaniyat va falsafadan nima foyda, yaxshisi, bugunning gapidan gapiring?», «O'tmish qatidan tashbih izlagandan ko'ra, bugungi muammolar ustida bosh qotirgan ma'qul emasmi?» degan xayollarga borishi mumkin. Bir qarashda ularning gapida ham jon borgan o'xslaydi. Ammo bir narsa aniq: o'tmishni bilmasdan turib, kelajakni to'g'ri tasavvur etish mumkin emas. Zero, o'tmishsiz kelajak yo'q.

Shu ma'noda, biz falsafa tarixini azbaroyi o'tmishga qiziqqanimiz uchun o'rganmayapmiz. Biz uni turli zamonlarda ro'y bergan xilma-xil voqea va hodisalarning falsafiy fikr va ongida qanday aks etgani, ularni qanday qoyalarning tug'ilishiga sabab bo'lgani, qavsi ta'limotlar insoniyat taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatgani, qaysi mamlakat odamzotini ko'proq rivojlantirish yoki tanazzul tomon yetaklagani kabi haqiqatlarni bilib olish uchun o'rganamiz. Tarixni o'rganmoq va undan saboq olmoq har bir inson uchun zarurdir. Bu – falsafa bilan shug'ullanayotgan mutaxassis uchun ham, uni o'rganayotgan talaba uchun ham birdek muhim ahamiyatga ega. Tarixni falsafasiz to'g'ri tushunib bo'lmagani kabi, falsafani ham tarix haqiqatisiz to'g'ri anglab bo'lmaydi.

2.1-§. Qadimgi Sharq falsafasi va uning milliy jo'nalishlari

Sharq qadimgi madaniyat o'chog'i va jahon sivilizatsiyasining beshligi deya bejiz ta'rifi olmagan. Zero, Sharqning o'ziga xosligi, unga mansub bo'lgan madaniy taraqqiyot jahon sivilizatsiyasining beshligi, dunyo xalqlari rivojiga qo'shilgan munosib hissa ekani ham bir emas.

Sharq madaniyati taraqqiyotining ilk davrlari deganda, ko'pgina mutaxassislar bizning Vatanimiz o'tmishini, Mistr, Bobil va insoniyat tarixining eng qadimgi sivilizatsiyalaridan biri bo'lgan Shumer

davrlarini, qadimgi Xitoy va Hindiston diyorida yashagan xalqlarning ma'naviy merosini esga oladi. Bularning har biri insoniyat tarixida jamiyat hayoti, qadriyatlar tizimining o'ziga xosligi, boshqarish va iqtisodiy jarayonlarning muayyan tarzda namoyon bo'lishi bilan tavsiflanadi. Ushbu madaniyat o'choqlari haqida maktab ta'limi jarayonida «Eng qadimgi tarix» darsliklari orqali ma'lumot berilgan. Zulkro talabalar o'sha davrlarda qanday siyosiy jarayonlar kechgani, qanday podshohlik va imperiyalar bo'lganini yaxshi biladi. Biz bugun o'sha davrlardagi falsafiy dunyovqarash, qadimgi ajdodlarimizning fikr-mulohazalari, o'ziga xos ta'limotlarining asosiy tamoyillari bilan yaqinroq tanishmoqchimiz.

Qadimgi Misr va Bobil falsafasi. Ko'ina Sharq sivilizatsiyasining beshiklaridan biri bo'lgan Misr, qadimgi zamonda ilk o'troq hayot va o'ziga xos dehqonchilik an'analari boshlangan Nil daryosi bo'ylaridagi madaniyat dunyo olimlari diqqatini tortib keladi. Eramizdan avvalgi to'rtinchi ming yillikning oxiri va uchinchi ming yillik boshlarida qadimgi Misr va Bobil hududida dastlabki diniy-falsafiy fikrlar, olam haqidagi fanlar, ya'ni astronomiya, kosmologiya, matematika, mifologiyaga oid qarashlar birmuncha rivoj topa boshlagan edi. Tabiiy-ilmiy, diniy-falsafiy fikrlarning yuzaga kelishi ikki yo'nalishda borgan. Birinchi yo'nalish olam haqidagi tasavvurlarning astronomiya, kosmologiya, riyoziyot fanlari rivoji bilan bog'liq ekanini, ikkinchi yo'nalish esa, bu tasavvurlarning mifologiya bilan bog'liq bo'lganini ko'rsatadi.

Birinchi xolda, asosan, tabiiy bilimlarga tayanilgan, kundalik hayotda duch kelinadigan voqea-hodisalar aniq dalillar asosida tahlil etilgan, o'rganilgan, ulardan tegishli xulosalar chiqarilgan. Bu – o'sha davr uchun tabiiy xol edi, ya'ni u – davrning inson ongida aks etishi, kundalik turmush hodisalarining oddiy bir tarzda ifodalaniishi edi. Aynan ana shu xol tabiiy bilimlar rivojiga, garchand sodda tarzda bo'lsa-da, aksariyat hodisalarining falsafiy asosda izohlanishiga sabab bo'lgan.

Ikkinchi holarda esa, hali tabiat kuchlarining qarshisida nihoyatda o'z bo'lgan odamzot, albatta, tevarak atrofdagi voqea-hodisalarni mifologik izohlashi tabiiy bir hol edi. Shu bilan birga, odamning mavjudlik xossalari va olam qonuniyatlarini ilmiy tushunish, ko'nikmasi hali shakllanib ulgurmagani o'sha qadim zamonlarda, asosana hamda rivoyatlarga asoslanib fikr yuritmaslikning imkonini ham

yo'q edi. Bu – o'sha davrlardan qolgan yozma manbalarda, xususan, «Xo'jayning o'z quli bilan hayotining mazmuni haqida suhbat», «Ming'amiyning qo'shig'i», «O'z hayotidan hatsalasi pir bo'lgan kishining o'z joni bilan suhbat» kabi bitiklarda aks etgan.

Qadimgi Misr va Bobilda shakllangan falsafaning eng asosiy xususiyati shundan iborat ediki, ularda, bir tomondan, ilohiy kuchlarga tashvish, ularning tabiat va jamiyatga ko'rsatadigan ta'sirini muvofiqlashtirish xususiyati ustuvor bo'lgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, asosana va rivoyatlar tarzida bo'lsa-da, dunyoviy bilimlar, ilmiy qarashlar ham asta-sekin shakllana boshlagan. Umuman, bunday xususiyatni, qadim zamondagi barcha sivilizatsiyalarga xos deyish mumkin.

Qadimgi Hindiston falsafasi. Qadimgi Hindiston ham insoniyat madaniyatining beshiklaridan biridir. Unga xos dastlabki ta'limotlar yozma manba – «Veda»larda o'z aksini topgan. «Veda»lar eramizdan bir yarim ming yil oldin yozilgan bo'lib, mutassib dindor hindu uchun oliy muqaddas ilm va bashorat kitobidir. Hindular «Veda»ni oliy tangri Braxma tomonidan aytilgan so'zlar deb biladi. «Veda»da hindularning qadimgi tarixi, iqtisodiyoti, dini, falsafasi, axloq va mafolatiga oid fikrlari aks etgan. «Veda»lar bizgacha to'rtta to'plam (samxilar) shaklida yetib kelgan. Bular – «Rigveda», «Samaveda», «Yajurveda», «Atharvaveda»dir.

Hind falsafasi asoslari «Upanishadalar» nomi bilan mashhur bo'lgan manbalarda ham o'z aksini topgan. «Upanishadalar» sirti bilan degan ma'nomi anglatib, «Veda»larning falsafiy qismini tashkil etadi. «Upanishadalar» yaxlit kitob yoki falsafiy risola bo'lmay, balki turli vaqtda turli mavzuda ijod etgan noma'lum mualliflarning mulohazadan iboratidir. Ularning mazmuni va uslubi har xil va turlicha falsafiy qarashlar mahsulidir. «Upanishadalar»dagi falsafiy mavzular, asosan, insonni o'rab turgan borliq, uning hayotdagi o'rni va vazifasi, insonni olam va inson tabiat, uning hayoti va ruhياتining mohiyati, birlash imkoniyatining chegaralari, axloq me'yorlari haqidadir. Falsafiy munomolar asosan diniy-mifologik nuqtai nazardan bayon etilgan.

Qadimgi hind falsafiy maktablar ikki guruhga bo'linadi. Hindistonlik faylasuflar bu guruhlarni astika va nastika deb ataydi. Vedanta, samkxya, yoga, vayseshika, n'yaya va mimansa – astika guruhiga kiruvchi falsafiy maktablardir. Ushbu maktablarning imolotlari «Veda»ning muqaddasligini tan olib, birdan-bir haqiqat

undagina ifodalangan, deyishadi. Chorvaka-lokayata, buddizm va jayнизм – nastika guruhiga kiradi.

Chorvaka-lokayata tarafdorlari materialistik ta'limotni ilgari surganlari uchun «Veda»ning muqaddasligini tan olishmaydi hamda olam ilohiy kuch tomonidan yaratilmagan, «Veda» haqiqiy bilim bermaydi, deb ta'kidlashadi. Buddizm va jayнизм diniy-falsafiy maktablari bo'lishiga qaramay, ular ham «Veda»ning muqaddasligini tan olmagan. Sankhya qadimgi Hindistondagi dualistik falsafiy maktab bo'lib, olam asosida moddiy unsur (prakriti) modda va rux (purusha) yotadi, deb hisoblaydi. Bu yo'nalishga, asosan, olamdagi barcha narsalar ikki unsurning turli teng miqdorda (proporsiyada) birikishidan yuzaga keladi, olam sababiyat organi rivojlanadi, olamda uchta sabab mavjud, deyiladi. Ular quyidagilardir: moddiy sabab, yaratuvchi sabab, aloqador bo'lmagan sabab. Bu falsafiy maktab haqida buyuk bobokalonimiz Abu Rayhon Beruniy «Hindiston» asarida atroflicha fikr yuritgan.

Qadimgi Xitoy falsafasi. Qadimgi Xitoyda fan va madaniyat o'ziga xos shaklda rivojlangan. Eramizdan avvalgi ikki minginchi yilning o'rtalariga kelib, Yuan-in davlatida muayyan xo'jalik shakli yuzaga kelgan. Eramizdan avvalgi XII asrda esa, urushlar natijasida davlat Chjou qabilasining qo'lga o'tgan. Bu hokimiyat eramizdan avvalgi III asrgacha davom etgan. Bu vaqtda diniy mifologik dunyovqarash hukmronlik qilgan. U olam va tabiatning paydo bo'lishini o'ziga xos tarzda tushuntirgan va dunyoviy bilimlar rivojiga o'z ta'sirini o'tkazgan.

Bunday ruxdagi falsafiy qoyalari ayiniga qadimgi Xitoy domishmandi Konfutsiy (551-479) ijodida yaqqol aks etgan. Uning «Hikmatlari», ya'ni aforizmlari juda mashhur. Konfutsiy ta'limotida umuminsoniy qadriyatlarining xitoy xalqi turmush tarzida o'ziga xos tarzda namoyon bo'lishi, bu xalqqa xos ma'naviy mezonlar aks etgan. Bu ta'limot bir necha asrlar davomida ushbu hududda milliy qoyalari majmui, millatning mafkurasii sifatida odamlarning ma'naviy ongi va qiyofasi shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan. u hozirgi Xitoyda ham o'zining muayyan ahamiyatini saqlab qolgan.

Konfutsiy fikricha, olamni osmon boshqaradi. Osmon irrodasi – taqdir. Biz yashab turgan olam, undagi tartib osmon hukmdori tomonidan yuborilgan. Jamiyat hayotidagi tartibga qattiq amal qilish talab etiladi. Tartib, Konfutsiy nuqtai nazariga ko'ra, ilohiy mazmunga

ega va uning mohiyatini «Li» tushunchasi belgilaydi. u, ya'ni tartib dunyoning mohiyatini aks ettiradi. Binobarin, jamiyatdagi barcha harakatlari unga binoan amalga oshishi lozim. Tartib – insoniyat jamiyatining eng oliy hayotiy qadriyatlaridan biridir. Konfutsiyning ta'kidlashicha, shaxs faqat o'zi uchun emas balki jamiyat uchun ham yashashi kerak. Konfutsiy ta'limotida insonning hayotdagi ijtimoiy o'rin nihoyatda ulug', u o'ziga ravo ko'rmagan narsani boshqalarga ham ravo ko'rmasligi, o'ziga ravo ko'rgan narsani boshqalarga ham ravo ko'rishi lozim.

Konfutsiyning qarashlari keyinchalik jahon falsafasida axloqiy tamoyillar rivojida, adolat, birodarlik, erkinlik qoyalari takomilida muhim o'rin tutgan. Bu ta'limot Xitoyda ikki ming yil davomida davlat dini darajasiga ko'tarilgan va xalq hayotida muhim ahamiyat kasb etgan.

Qadimgi Xitoyning ko'zga ko'ringan faylasufaridan biri Lao-Tszi (VI-V asrlar). Uning ta'limotiga ko'ra, olam, jamiyat va inson hayoti Dao qonuniga bo'yusmug'i lozim. Daosizm ta'limoti ana shu tariqa shakllangan. Dao qonuni – tabiatning yashash qonunidir, undagi rang-baranglik kurashi va uyg'unligi abadiyligining e'tirofi etilishidir. Bu qonunga ko'ra, olamning asosini tashkil etuvchi «Ts'i», ya'ni hechta unsur – olov, suv, havo, yer va yog'och yoki metall olamdagi barcha jismlar asosini tashkil etadi hamda ularning yuzaga kelishini ta'minlaydi. Lao-Tsziining ta'kidlashicha, olamda hech bir narsa doimiy va o'zgarmas, harakatsiz xolda bo'lishi mumkin emas.

Daosizmga binoan, dunyodagi hamma narsa bir holatdan ikkinchi holatga o'tib turadi, qarana-qarshi kuchlar o'rtasidagi kurash, ya'ni in va Yan' orasidagi munosabat – bizi o'rab turgan olamni harakatga keltiruvchi kuchlar manbadir. In va Yan o'rtasidagi kurash daoni anglatadi. Odamlarot bu kurash jarayonida doimo yaxshilik tomonida harakatlari, o'zini qurshab turgan tabiat va atrofidagi olamga mehr ko'rinishi lozim. Bo'lmasa, Dao qonuni buziladi va bunday joyda baxtsizlik, to'jia yuz beradi. Lao-Tszi bu o'rinda ekologik falokatni nazardan tutgan. «Kishilar Dao qonunini buzmasliklari kerak, aks xolda tabiat ularidan albatta o'ch oladi», degan edi Lao-Tszi. Buni ekologik falakatlari ayi olib borayotgan bugungi kun voqeiligi ham tasdiqlaydi.

Umuman, tabiat, jamiyat va insonga nisbatan ehtiyotkor munosabatlarda bo'lish, Ona zamin va Vatanni asrab-avaylash, odamlar o'rtasidagi munosabatlarda yaxshilik tomonida turish – qadimgi

xalqlarga xos bo'lgan falsafaning bosh qoyalari. O'sha, hamma narsa oddiy tushunilgan qadim zamonlardayoq buyuk aql egalari odamlarni tabiatni asrashga, insonni qadrlashga chaqirgani bejiz emas. Ular insoniyat hayotiga xavf soladigan darajaga yetmay turib, u boradagi muammolarning oldini olish to'g'risida juda ibratli o'g'itlar bergan. Qadimgi dunyo falsafasini chuqurroq o'rganagan odam o'sha davr mutafakkirlari hozirgi zamon sivilizatsiyasi qarshisida turgan barcha umumbashariy muammolardan odamlarni ogohlantirganligining guvohi bo'lishi mumkin. Gap bu ogohlantirishni eshitish, ularni o'zlashtirish va hayotning qonuniga aylantirishda edi, xolos. Afsuski, odamzot nashi o'zi yaratgan buyuk daholarning barcha o'g'itlariga hamma vaqt ham quloq solavermagan. Ilm va fanda necha-necha kashfiyotlar qilingan, ammo ularidan o'z vaqtida kerakli tarzda foydalanilmaganiga ko'ina tarix guvoh. Bugun ham ajdodlarimizning Vatani, tabiat, jamiyatni asrash, undagi tartib va qoidalarini buzmaslik to'g'risidagi da'vatlari eskirgani yo'q. Yillar, asrlar o'tishi ularning qadimi tushirmaydi. Zero, bu ta'limotlar insoniyatning o'tida yonmas va suvda cho'kmas umuminsoniy qadriyatlarini to'g'risidadir.

2.2-§. O'zbekiston hududidagi qadimgi falsafiy qarashlar

Zardo'shtiylik ta'limoti. Eramizdan avvalgi X asrdan eramizning VII asrlarigacha bo'lgan davr mahsuli bo'lgan diniy-falsafiy ta'limotlardan biri zardushtiylikdir. Bu ta'limotga Zardo'sht asos solgan bo'lib, Sharq va G'arbda Zaratushtira, Zarast nomlari bilan mashhurdir. Manbalarga ko'ra, Zardo'sht eramizdan avvalgi VI asrning birinchi yarmida yashagan. Lekin uning tarixiy yoki afsonaviy shaxs ekanli haqida aniq bir to'xtamga kelimgani yo'q. U o'zini payg'ambar deb e'lon qilgan. Lekin uning payg'ambarligi ilohiy kitoblarda o'z tasdig'ini topmagan.

Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, bu ta'limot Vatanimiz hududida, xususan, Xorazm zaminida paydo bo'lgan. Zardo'shtiylikning bosh kitobi «Avesto»dir. Unda qadimgi xalqlarning dunyo to'g'risidagi tasavvurlari, o'ziga xos qadriyat va urf-odatlari aks etgan. Unda olamning azaliy qarama-qarshi kuchlari - yaxshilik va yomonlik, yorug'lik va zulmat, issiqlik va sovuqlik, hayot va o'lim borasidagi qarashlar o'z ifodasini topgan. «Avesto»da, shuningdek, tabiat falsafasi, tarix, etika, tibbiyotga oid ma'lumotlar ham berilgan.

Falsafa tarixida makedoniyalik Shox Filippning o'g'li Aleksandr (eshki o'zbek tilida Iskandar deyilgan) istilos va Grek-Baqriya davri falsafasi ham xalqimizning tarqiyot tarixida muhim o'rin tutgan. Manbalarda Aleksandr «Avesto»ning ko'pgina qismini yondirib yuborgani haqida ma'lumotlar bor. Bugungi kungacha ham ayrim tarixchilar Aleksandr «Avesto»ning tilini bilmaganini, uni o'qiy olmaganini sababli bu kitobning qadr-qimmatini tushumagan va uni yoyish to'g'risida ko'rsatma bergan, degan fikrlarni bayon etadilar. Aslida unday emas. Bu - tarixiy haqiqatni, garchand u kimlar uchundir achchiq va kimlar uchundir ibratli bo'lsa-da, xaspo'shlashga urinishdan boshqa narsa emas. Negaki, Aleksandr o'z zamonida faollarning otasi deb nom olgan falsafani fan darajasiga ko'targan, buyuk donshmand sifatida yetti iqlimda tan olingan Arastudan ta'lim olgan edi. Binoqarin, Aleksandri savodsiz, kitobning qadimi tushumaydigan kimsa deb ta'rifiash tarix haqiqatiga to'g'ri kelmaydi.

To'g'ri, u «Avesto»ni o'tda kuydirgan bo'lishi mumkin. Lekin bu kitobning qadimi tushumaganini uchummas, balki yetli xalqlarni bilishishga da'vat etib turuvchi, ular e'tiqod qo'ygan miliy g'oyalari himni bo'lgan va o'z saltanatiga qarshi muttasil kurash olib boruvchi vatanparvarlarni tarbiyalaydigan manba ekanini nazarda tutib, shu ishti amalg'a oshirgan. U, yuqorida ta'kidlanganidek, mazkur kitob imon tursa, u usbu zamin farzandlari uchun o'zlikni anglash, binobarin, kuch-qudrat manbai bo'lib qolaverishini nih oyatda yaxshi tushungani, Aleksandrdan keyin yashagan Rim imperatorlari ham Misr va Vizantiyaga qarshi urush qilib, yaxudylarning yerini bosib olganida tub axolining madaniy boyliklarini yo'q qilgani, «Zabur» va «Tavrotoning qadimgi nusxalarini kuydirtib yuborgani yuqoridagi ishning tasodifiy emasligidan dalolat beradi.

Umuman, har qanday sharoitda ham istiloqchilarning birinchi ishi xalq va millatlarni zo'rlik bilan bosib olish, boyliklarini talash bo'lsa, keyingi asosiy faoliyati - millatni o'z tarixi va an'alaridan uzib qo'yish, madaniy merosini talon-taroj qilish, uning ma'naviyatini yo'qotishdan iborat bo'ladi. Tarixning bu achchiq saboqi muhtamlakdan ozod bo'lgan, o'z mustaqilligini saqlab qolish va mustahkamlashga intiladigan har qanday xalq tarqiyoti uchun eng muhim xulosa bo'lib xizmat qiladi.

Markaziy Osiyoda buddaviylik ham o'z o'miga ega. U diniy-falsafiy ta'limot sifatida qadimgi Hindistonda eramizdan avvalgi VI

asrning oxiri va V asr boshlarida vujudga kelgan. U jahonda keng tarqalgan dinlardan biridir. Bu ta'limotga asos solgan donishmand Sidharta urugidan chiqqan Gautama hisoblanadi. Keyinchalik u «Budda», ya'ni nurlangan degan laqabga ega bo'lgan. Buddaviylik islomga qadar o'rta Osiyoda tarqalgan qadimgi dinlar orasida mavqe jihatidan juda katta o'rin tutadi. Bu ta'limot o'rta Osiyoga eramizdan avvalgi II-I asrlarda kirib kelgan. Tarixiy manbalarga ko'ra, uni Toharistonga baxlik savdogarlar olib kelishgan. Kushonlar davrida buddaviylik dini hukmron dinga aylangan edi.

Buddaviylikning O'zbekiston va Hindiston xalqi o'rtasida o'z davrida ma'naviy ko'priklarni xizmat qilganligi aniq. Xalqlarimiz orasidagi do'stlik va birodarlikning ildizlari ham o'sha davrga borib taqaladi va bugungi kunda aksariyat kishilar, ayniqsa, yoshlarimizning hind xalqi, uning madaniyati va san'atiga qiziqishi tasodifiy emas.

Moniy ta'limoti yurtimizda buddaviylikdan keyin keng tarqalgan edi. U zardo'shtiylik va xristianlikning sintezlashuvi natijasida vujudga kelgan. Moniy fors va arab tillarida bir necha risolalar yozgan. Lekin ular bizgacha yetib kelmagan. Moniy xatto «Moniylik yozuvi» nomli alifbo ham tuzgan. Uning ta'limoticha, hayotda dastavval nur dunyosi – yaxshilik va zulmat dunyosi-yovuzlik bo'lgan. Ular o'rtasida abadiy kurash boradi, inson ikki unsurdan (rux – nur farzandi, jism – zulmat mahsuli) iborat. Moniylik xalq ommasi manfaatlarini himoya qiluvchi ta'limot bo'lgani sababli hukmron maktura qarshiligiga duch kelgan.

Moniylik ta'limoti asosida Mazdak ta'limoti yuzaga kelgan. U eramizning V-VI asrlarida keng tarqalgan edi. Uning asoschisi Mazdak (470-529 yillar) bo'lgan. Mazdak va uning maslakdoshlari o'z qarashlarida xalq ommasiga suyanagan. Xalqning ozodlik, erkinlik, hurlik yo'lida olib borgan harakatlari qarama-qarshi bo'lganligi, hurlik yo'lida olib borgan harakatlari qarama-qarshi bo'lganligi, fursatda ularning maslakdoshlari, izdoshlari ko'payib ketgan. Mazdakiylik ijtimoiy tengsizlikni bartaraf etish yo'lida kurashga da'vat etuvchi maktura sifatida xizmat qilgan. Unda asosiy yovuzlik-boylikka xirs qo'yish va o'ta kambag'allik qoralanadi. Bu insonparvar harakatlardan cho'chigan shox Mazdakni turli xiyalalar bilan o'limga maxlum etadi. Mazdakiylar harakati, eramizning VI asrida bostirilganiga qaramay, turli mamlakatlarda muayyan darajada davom etgan.

Markaziy Osiyoda vujudga kelgan qadimgi falsafiy ta'limotlar, ular ilgari surgan g'oyalar bugungi kunda ham muhim ahamiyatga ega. Vatanimizning o'sha davrda shakllangan va rivojlangan boy madaniyati, milliy ma'naviyatimiz, falsafamiz jahon sivilizatsiyasiga katta hissa qo'shgan. Afsuski, Vatanimizning ana shu davr tarixi nihoyatda kam o'rganilgan. Bu davrga oid manbalarning aksariyati esa yo'q qilib yuborilgan. Bu vayronkorlikning boshida moliyadan avval madaniyatlik Aleksandr turgan bo'lsa, mamlakatimizni zabt etgan keyingi bosqinchilar ham ana shu yo'lidan borgan. Ular xalq ongidan mustaqillik va erkin hayot to'g'risidagi maqsad-muddaolarni butunlay yo'qotib yuborishga urinishgan. Buning natijasida ma'naviy qashshoq va tarixiy xotirasiz kishilar tarbiyalanishi lozim edi. Bosqinchilar Movarounnahrda nihoyatda boy madaniyat shakllanganini e'tirof etgan. Ammo uning bosqinchilik g'oyalariga mos kelmaydigan juda ko'p namunalarini ayovsiz yo'q qilishgan.

2.3-§. Arab xalifaligi va islom falsafasi

Movarounnahr arab xalifaligi tarkibiga kiritilishi arafasida Turk boqonligi tizimiga mansub edi. U mayda amirliklardan iborat bo'lib, ular o'rtasida tinimsiz to'qnashuvlar ro'y berib turar edi. Ayniqsa, Turk boqonligi bilan soseniyalar Eroni o'rtasidagi to'qnashuvlar o'ta shiddatli tusda yuz berar edi. XII asrning oxiri va XIII asrning boshlarida bu hudud arab xalifaligi tomonidan bosib olindi. Bunga Movarounnahr hududida yashovchi xalqlar, ijtimoiy kuchlar orasida siyosiy hamjihatlikning yo'qligi, o'zaro qirg'in-barotlarning avj olishi sabab bo'ldi.

Movarounnahrda arab xalifaligi bilan birga islom dini ham kirib keldi. Ushbu dinning nazariy asoslari musulmonlarning muqaddas kitobi bo'lmish Qur'on va Hadislarda aks etgan bo'lib, islom asrlar davomida yurtimiz tarixi va xalqimiz tafakkuriga katta ta'sir ko'rsatgan. Bu haqda manbalar ko'p va biz shu sabab bu to'g'ri haqda ko'ngil xotlamaymiz. Islom falsafasi va uning nazariy hamda amaliy masalalari haqida ham yurtimizda manbalar bisyor.

Islomda kalom ilmi shakllangan va u islom ilohiyotining o'ziga xos falsafiy ta'limotidir. U diniy aqidalarni asoslab berishda Qur'onga tayyanch va Oллоhning haqligi, uni olamning yaratuvchisi ekanligi, olam va insonning Oллоh tomonidan yaratilgani va odamzotning tangi oldida mas'ul ekanligini ta'kidlaydi.

Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom vafotlaridan buyon o'tgan asrlar davomida islomda turli mazhablar va oqimlar shakllandi, kalom bilan yonna-yon ma'naviy jarayonlar sishtisida mashoiyunal va tabiiyunalarning (Arastu falsafasi va tabiatni o'rganishga ahd qilganlarning) falsafiy qarashlari ham namoyon bo'ldi.

Qadimgi Yunon falsafasi an'analarda siyosiy faoliyat va donishmandlik ko'p xollarda bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgan bo'lsa, islom falsafasida siyosatga, aksincha, inson faoliyatining yuksak bir shakli sifatida qaratiladi. Islomda davlatni boshqarish – bu san'at, ammo u "Ollloh hammani teng qilib yaratgan" degan ijtimoiy adolat taomiliga amal qilmog'i zarur, ijtimoiy adolat esa teng huquqlikka amal qilish tufayli bargaror bo'la oladi, deb hisoblanadi.

Diniy bag'rikenglik va dunyoviy bilimlar takomili. Musulmon Sharq, jumladan islom jo'riy etilganidan keyin Vatanimiz hududidan yetishib chiqqan buyuk mutafakkirlar ijodida Ollloh, inson va tabiat masalalari ilohiyot va dunyoviy falsafaning muhim muammolaridan biri bo'lib kelgan. Birona buyuk alloma va mutafakkir islomiy qadriyatlar mavzusini checlab o'tmagan.

Diniy ilmlar sohalarida imom Buxoriy, imom Termiziy, imom Moturidiy va imom Buhoniddin Marg'inomiyar peshqadamlik qilganlar. Imom Buxoriy (810-870 yillar) yirik ilohiyotchi, muhadis sifatida 60 mingga yaqin hadis to'plagan, ulardan ishonchli deb topganlarini maxsus to'plan xoliga keltirgan. Bu to'plan «Sahih Buxoriy» nomi bilan mashhurdir. Imom iso Termiziydan (824-892) «Sunna-i Termiziy» meros bo'lib qolgan. Bu mazhabning muhim jihatlari kalom va ilohiyot sohalarining piri Abu Mansur Moturidiy (vafoti 944 y.)ning «Tavhid» va «Ta'vilot» asarlarida va Buhoniddin al-Marg'inomiy (1123-1197)ning «Hidoya» to'planida o'zining yorqin ifodasini topgan.

Dunyoviy ilmlar sohahida Muhammad al-Xorazmiy (783-850) va Ahmad al-Farg'omiy (taxm. 797-865) butun musulmon Sharq va jahonda tabiiy va aniq fanlar rivojiga salmoqli hissa qo'shgan buyuk allomalardir. Muhammad al-Xorazmiy arab xalifaligining poytaxti Bag'dodda «Donishmandlik maskani» («Bayt ul-xikma») ga rahbarlik qilgan. Uning «Astronomiya jadvali», «Hind hisobi to'g'risida risola», «quyosh soati to'g'risida risola», «Musiqaga haqida risola», «Tiklash va

qarshi qo'yish hisobiga oid muxtasar kitob» kabi asarlarida algebra sohahiga asos solindi.

Sharq xalqlari orasida «Buyuk matematik» unvoniga sazovor bo'lgan Ahmad al-Farg'omiy (taxm. 798 y. da quvada tug'ilgan) astronomiya va matematika sohalarida nom taratdi. Uning «Samoviy jismlar harakati va yulduzlar fanining majmuasi haqida kitob», «Astronomiya asoslari», asarlarida ko'inot xaritasi tuzildi. Yer va fazoviy sayyoralar hajmi, iqlimlar, jug'rofiy kengliklar to'g'risida kuzatuvchilar orqali asoslangan yangi ma'lumotlar berilgan, ilmlarning yangi yo'nalishlariga asos solingan. qo'lga kiritilgan ma'lumotlarni umumlashtirish, tadqiqotda hissiy va aqliy mushohada muhtarakligi allomaga xos xususiyatlar sifatida dunyoqarashni shakllantirishning muhim omillari bo'lib keldi va undan keyin yozilgan ilm ahliga ta'siri sezilib turdi.

Falsafa, tabiatshunoslik va tibbiyot tarixini Farobiy, Berruniy va Ibn Sinosis tasavvur qilib bo'lmaydi. Abu Nasr Farobiy (873-950) – musulmon Sharqda Arastudan keyin «ikkinchi ustoz» unvoniga muvassas bo'lgan yirik mutafakkir va alloma. Uning qalamiga 160 dan ziyod asar mansub bo'lib, ular asosan qadimgi yunon olimlari asarlaridagi tabiiy-ilmiy va falsafiy muammolar sharhlash hamda bu sohalarining dolzarb masalalarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Mutafakkir olarni ikki ko'rinishda: «Vujud-u vojib» (Allloh) va «evjudi mumkin» (barcha moddiy va ruhiy narsalar) misolida talqin qiladi, barcha narsalar «vujudi vojib» tufayli yashash huquqiga ega bo'ladi. Ular o'zaro bir-biri bilan sababiy tarzda bog'lanadi. Sababsiz oqibat bo'lmaganidek, oqibatsiz sabab ham bo'lmaydi, deydi Farobiy. Olam sifat, miqdor, javhar, aksidentiya (muhim bo'lmagan xossa), inkomiyat, zaruriyat va tasodifiyat, makon va zamon, harakat va rivojlanish kabi tushunchalarda ifodalanaadi. Bilish jarayoni aql va sezilarli orqali yuzaga keladi. Bilishda aql va mantiq ilmining maqomi beqiyosdir. Aql vositasida inson ilm-fanni yaratadi. Mutafakkir o'z asarlarida komil inson, fozil fuqaro, odil hukmdor, baxt-saodat, unga erishish yo'llari, davlatning xususiyatlari, axloqiy va aqliy tarbiya, ijtimoiy istiqbol to'g'risida ilg'or qoyalarni ilgari surgan. Farobiyning Sharq xalqlari falsafiy tafakkuri rivojiga bo'lgan ta'siri sezilarli bo'lgan.

Abu Rayhon Berruniy (973 – 1048) deyarli barcha fan sohalarida ifod etilgan buyuk qomusiy alloma va mashhur mutafakkirdir. U

yaratgan 152 ta asardan 28 tasi bizgacha yetib kelgan. Uning tabiatini o'rganishdagi xizmati kattadir. Alloma jismlarning o'zaro tortishuvlari, quyosh va Oyning tutilishi, zarra, inertsiya va sun'iy tanlanish, rivojlanish anomaliyasi, Yer qat'ida ro'y beradigan geotektonik siljishlar, Yer qiyofasining tadrifiy tarzda o'zgarib turishi, xilma-xil olamlar to'g'risida ilmiy bashoratlarni ilgari surgan. Uning falsafiy qarashlari tabiiy-ilmiy qarashlari ta'sirida shakllandi. U modda va zamon, qonuniyat, zaruriyat va tasodifiyat, harakat va rivojlanish, ziddiyat, sabab va oqibat kabi falsafiy muammolarga katta e'tibor bergan.

Beruniyning asarlarida bilish masalalari muhim maqomga egadir. Bilishga bo'lgan qiziqishning iktita sababi bor. Birinchidan, bu o'ziga xos lazzaatdir. Ikkinchidan, bilishdan maqsad odamlar ehtiyojlarini qondirishdir. Bilish sezgilar yetkazib bergan ma'lumotlardan boshlanadi. Ular bilishning yuqori bosqichi aqliy bilish uchun o'ziga xos ko'makchi va asos bo'lib xizmat qiladi. Bilimning chinligi kuzatuv va sinov – tajriba orqali belgilanadi. Ular tufayli ashyolarning muhim jihatlari o'rganiladi, ularning miqdoriy tomonlari aniqlanadi, bilish jarayonining samaradorligi oshib boradi.

Beruniyga ko'ra, inson qiyofasi tabiat ta'sirining natijasidir. Uning ichki qiyofasiga kelsak, uni inson cheksiz sa'y-harakatlar oqibatida tubdan o'zgartirishi mumkin. Har bir kishi o'z xulq-atvorining sohibidir. Jamiyat tadrifiy o'zgarishlar orqali rivojlanib boradi. Adolat, fugaro uchun g'amxo'rlik, zulmi bartaraf etish, jamiyatni aql va adolat tuqi ostida boshqarish mutafakkirning idealidir.

Abu Ali ibn Sino (980-1037) buyuk alloma va mutafakkir. U Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ilib, Hamadonda vafot etgan. Ibn Sinodan qolgan ma'naviy meros taxminan 280 nomdan ziyoddir. Ular tibbiyot, falsafa, mantiq, psixologiya, axloq, musiqa, farmakologiya va boshqa sohalariga bag'ishlangan. Olimning «Shifo kitobi» «Tib qonunlari», «Bilimlar kitobi», «Tabiat darddonasi» kabi asarlari mashhurdir. Borliqni talqin etishda Ibn Sino Farobiy izidan borib, uni «Vujud voji» va «Vujud mumkin»dan iborat, deb e'tirof etadi. «Vujud voji» birinchi sabab vazifasini bajaradi. «Vujud mumkin» esa uning oqibatidir. Yaratilishi doiriy bo'lganligi uchun yaratilgan «Vujud mumkin» ham abadiydir. Olimning sababiyatga oid mulohazalari e'tiborga molikdir. Unga ko'ra, sabablar moddiy

(muayyan holatni keltirib chiqaruvchi sabab), faol (muayyan holatni o'zgartiruvchi sabab), shakliiy (turli xil quvvatlar bilan bog'langan sabab) va tugallovchi (barcha sabablarning pirovard maqsadi) sabablardan iboratdir. Ibn Sino Zakariyo ar-Roziy va Beruniy kabi jahon falsafiy tafakkuri tarixida birinchilardan bo'lib kuzatuv va tushunish muhim e'tibor qaratdi. Masalan, alloma ular ko'ngida sustaning holati, kelajakda kutilayotgan kayfiyati, dori-darmonlar tarkibi, inson va atrof-muhit o'zaro munosabati muammolarini hal etishga urindi.

Xulas, Markaziy Osiyoda ilk o'rta asrlar davrida keng tarqalgan islom dini, islomiy ta'limotlar, tasavvuf falsafasi, imom Abu Hanifa, imom Buxoriy, imom Termiziy, imom Moturidiy va imom Ibrohimiddin Marg'inoniyalar g'oyalari, Muso al-Xorazmiy va Ahmad al-Farg'omiy tadqiqotlarida ilgari surilgan tabiiy-ilmiy g'oyalar, Farobiy, Beruniy va Ibn Sinoning tabiiy-ilmiy qarashlari, fandagi yangi yo'nalishlar birinchi galda musulmon Sharqi, qolaversa, butun jahon tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkurining ravnaqiga hayotbaxsh ta'sir ko'rsatdi.

Tasavvuf va uning tarqatgari. Tasavvuf falsafiy oqim va diniy-ma'naviy hodisa sifatida islom dini doirasida (ko'pgina ichki sabablar va ba'zi tashqi unsurlar – buddaviylik va hindu'likning ilk diniy tasavvurlari, sharqiy xristian tarkidunyocho'ligi, neoplatonizm kabilarning ta'siri ostida) paydo bo'ldi. Tasavvuf uchun vahdoniyat – Allohning birligi, Alloh va olarning portlab turishi, fano bo'lish, orif shaxsining tangri taolo bilan ruhan birlashib ketishi kabi mushohadalar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu oqim namoyandalari va tarafdorlari so'filar, deb ataganlar va «so'fizm» atamasi shundan paydo bo'lgan. Rasmiyatchilik, aqidachilikni tasavvuf ahli qabul qilmagan. Ularning fikricha, iymon-e'tiqodning mohiyati Allohdan boshqa narsaga muhtoj bo'lmasilik, hech qanday mulkning qiliga ayilmaslik, boriga sabr-qanoat qilib yashashdir. Allohga yetishish uchun qalbni poklash, na'is balosidan ozod bo'lish dardkor. Ana shundaygina inson dili nur bilan to'liadi, nuqsonlarni boshqalardan emas, o'zidan izlaydigan darajaga ko'tariladi, Haq sari yaqinlashadi, bema'ni qarash va tushunchalarning qullik kishanidan o'zini ozod qiladi, chunki inson qalbi hurdir.

Butun islom olamida keng tarqalgan tasavvufning yurtimizdagi eng keng tanilgan yo'nalishlari kubroviya, yassaviya, naqshbandiya tariqat-sulklaridir.

Kubroviya tariqatining asoschisi Najmiddin Kubro (1154-1226) Xivada tug'ilgan, asarlari orasida «Sharx-us-sunna val-masolix», «Ulusi ashara», «Favoiyl-jamol» kabilar mashhurdir. Kubroviya tariqatining mohiyati o'nta usulda mujassamlashgan. Bular – tangriga o'z xohishi bilan yuzlashish, zuhd fi dunyo – har qanday lazzatdan o'zini tiyish, tavakkul – Allohga e'tiqodi pokligi uchun barcha narsalardan voz kechish, qanoat, uzlat – xilvatni ixtiyor qilish, mulozamat az-zikr – uzluksiz zikr, tavajjuh – Haqqa muhabbat qo'yish, sabr – nafs balosidan ozod bo'lish, muroqaba – tafakkurga g'arq bo'lish, rizo – tangri xushnudligini qozonishdan iborat.

Kubro mo'g'ullar bilan bo'lgan janglarda jasorat ko'rsatgan va shahid bo'lgan. Mo'g'ullar Kubroning nomi ulug'ligi, obro'yi balandligini hisobga olib, unga ozod bo'lishi, omon qolishi mumkinligini, buning uchun esa qanall qilingan qal'adan chiqib ketishi kifo'ya ekanini bildirgan. Ammo Kubro bunday jon saqlagandan ko'ra, o'z xalqi bilan birga yurt himoyasi yo'lida jon berishni afzal ko'rgan. Rivoyat qilishlaricha, ul zot qartayib qolganiga qaramay, jangchilarga faol ko'mak bergan. Buni ko'rgan shogirdlaridan biri «Ustoz, anchadan beri bayroq ko'tarib charchadingiz, uni menga bering», deganida, u «Agar kuchim bo'lganida qilich yoki kamon olgan bo'lar edim. Bayroqni bizga qo'yingda, siz yo qilich yoki nayza bilan yog'iyga qarshi kurashing», degan ekan. U bayroqni shunchalik mahkam ushlagan ekan, halok bo'lgandan keyin, qo'lidan bayroqni olishning iloji bo'lmaganidan, bir mo'g'ul Kubroning qo'lini kesib olgan ekan.

Yassaviya tariqatining asoschisi Xoja Ahmad Yassaviy (1166 yilda vafot etgan). Turkistonning Sayram muzofotida tug'ilgan, mashhur mutasavvif Yusuf Hamadoniyning (1140 yilda vafot etgan) ta'lim-tarbiyasi bilan voyaga yetgan, orif maqomiga erishgan. Yassaviy ustozining vafotidan keyin muayyan bir muddat uning maqomida turgan, so'ng esa bu maqomni Abduxoliq G'ijduvoniyga qoldirib, Yassi – Turkiston shahriga qaytadi va o'z tariqati, yo'l-yo'riqlarini tashviq etish bilan mashg'ul bo'ladi.

Yassaviyning oddiy xalq tushunadigan uslubda yozilgan, tasavvufiy qarashlarini aks ettirgan hikmatlari devonida o'z aksini

topgan. Unda ilohiy ishq, Haq vasliga yetishish, uning ishqida parvona bo'lish, undan boshqa narsaga ko'ngil qo'ymaslik haqida fikr yuritilgan. Yassaviy riyozat, chilla, zikrga alohida ahamiyat berib, hayotining aksariyatini chillaxonada o'tkazgan. Yassaviy tariqati Turkiston o'lkasi, Ozarbayjon, Turkiya, Shimolda – Qozon shahrigacha, G'arbda – Bolqongacha keng tarqalgan.

Mashhur mutasavvif Yusuf Hamadoniyning (1140 yilda vafot etgan) ta'lim-tarbiyasi bilan voyaga yetgan yana bir ulug' zot – Bahoudin Naqshband (1318-1389 yillar) naqshbandiya tariqatining asoschisidir. Bu ta'limotning mohiyati «Dil – ba yoru dast – ba kor» shiorida yaqqol ifodasini topgan. Unga ko'ra inson Alloh inoyati natijasi bo'lib, bu dunyoni unutib qo'ymasligi lozim, uning qalbi doimo Allohda, qo'li esa mehnatda bo'lmog'i lozim. U tasavvufning barcha tariqatlari singari shariat, tariqat, ma'rifat va haqiqat maqomlarini e'tirof etadi.

Naqshbandning ta'kidlashicha, shariat – ahdda vato, islomning beosha asosiy talabiga rioya qilish, dil va til birligi. Tariqat esa, o'zidan kechish, fano bo'lishdir. Haqiqat – behuda ishlardan uzoqlashish, haq ishlarga bog'lanish. Demak, shariat – qonun, tariqat – yo'l, qonun vujud va qalbnı tarbiyalaydi. Yo'l esa ko'ngilni poklab, ruhni ilohiy quvvatdan bahramand qiladi.

Kubroviya, yassaviya va naqshbandiya ta'limotlari mu'navvihatimiz tarixida juda katta o'rin tutgan va o'z ta'sirini haliyacha saqlab kelmog'da.

Vatanimiz sivilizatsiyasining sharq xalqlari, arab madaniyati va islom falsafasi rivojiga ta'siri nihoyatda katta bo'lgan. Uning hududida arab xalftaligidan nisbiy mustaqillikka erishgan davrlarning tashkil topishi, xalqimizning bag'rikengligi tufayli yangi martalarga erishildi. Dunyoviy va diniy sohalaridagi madaniy-ma'naviy yuksalish mazkur uyg'unish davrining yorqin timsolidir. «Avesto» an'analari, tabiatni o'rganishdagi yutuqlar, gumanitar sohadagi ijobiy siljishlar, Sharq xalqlari, arab madaniyati va islom falsafasi rivojiga samarali ta'sir ko'rsatdi. O'sha davrda jahon miqyosida Vatanimizning ma'naviy-intellektual nufuzi ortib bordi. U jahondagi yirik madaniyat va ilm-fan markaziga aylandi.

Afsuski, bu madaniy uyg'unish mo'g'ul bosqini tufayli (umumiy yuz tutdi. Amir va sultonlar o'rtasidagi o'zaro ixtiloflar, moabitlik Chingizxon bosqiniga qo'l keldi. Bu bosqin mo'g'ullarning

1218 yilda O'ror shahrini bosib olishi, uning xokimi, Xorazmshohning qaynog'asi, Inolchigini bandi qilishi va qulog'iga qaynab turgan kumushni quyib yuborishdek xunrezlikdan boshlandi. Mo'g'ullarning hukmronligi davrida ana shunday gonxo'rtlik tinimsiz davom etdi. Ko'ikam shahar va qishloqlar vayronaga aylandi, iqtisodiyot tanazzulga yuz tutdi. Ilm-fan, madaniyat, jumladan falsafa ilmi ham inqirozga uchradi.

Garchand uquvsiz hukmdor Muhammad Xorazmshoh saltanati saqlab qola olmagan bo'lsa-da, xalqimizning bosqinchilarga qarshi kurashi aslo to'xtagan yo'q. Ba'zi tarixiy manbalarga ko'ra, o'sha davrda nihoyatda katta hududdan 600 mingga yaqin qo'shin to'plash mumkin edi. Bu qo'shin to'planganida va tajribali lashkarboshiga topshirilganida Chingizxon saltanati bosib olishi gumon edi. Insoniyatning o'tmishi yaxshi biladigan ba'zi olim va mutaxassislarining fikricha, agar shox o'zining yovqur o'g'li Jaloliddini avval boshdanotaxt vorisi etib tayinlaganida va qo'shinining ixtiyorini unga topshirganida, nafaqat Osiyo tarixi, balki jahon tarixi boshqacharoq yo'ldan ketishi mumkin edi.

Afsuski, tarix «Agar unday bo'lmaganida edi...» qabildagi tamoyillarni tan olmaydi. Chingiziyalar bosqini Vatanimiz madaniy taraqqiyotini bir necha asrlar orqaga surib yubordi. O'sha davrda bosqinchilarga qarshi kurashning eng atog'li vakili Jaloliddin Manguberdi esa millatimiz ozodligi uchun olib borgan kurashning timsoli sifatida tariximiz sahifalarida abadiy qoldi.

2.4-§. Amir Temur va temuriylar davri falsafasi

Insoniyat tarixida shunday davrlar borki, unda buyuk ishlarga tayyor millatlar, o'zining yo'lbo'shchilari yetakchiligida, tarixning muayyan qisqa bosqichlarida ming yillarda qo'lga kiritish mumkin bo'lgan natijalarga erishganlar. Aynan ana shunday davrlar insoniyat tarixiga shu millatga mansub buyuk kishilarning o'chmas nomini bitadi, jahon madaniyatini boyitadi, umumbashariy taraqqiyotga katta hissa bo'lib qo'shiladi.

Temur va temuriylar davri xuddi ana shunday, mo'g'ul bosqinchilaridan ozod bo'lgan xalqimizning milliy daxosi eng yuksak cho'qqigacha ko'tarilgan davrdir. Bu davr falsafasi xalqimizning sohibqiron Temur boshchiligida ozodlikka erishgan va mustaqillikni saqlash hamda mustahkamlash uchun amalga oshirgan buyuk

ishlarining ifodasidir. Bu xalqimizning markazlashgan davlat tuzish, milliy davlatchiligini tiklash va barqaror qilish, mustaqil yashash orzularining ushalgan davridir.

Mo'g'ullar o'rnatgan mustabid tuzumning Amir Temur dunyoga kelgan davrida yerli axoli o'rtasida chuqur ijtimoiy va ma'naviy uyg'unlash jarayoni borayotgan edi. Bu jarayon, «Tarixi, o'sha davrda yovqur, ming yilliklar qat'iga ketgan buyuk xalq mustamlakachilik uzobida yotaveradimi?» yoki «Mustaqillik uchun kurash olib borishda davom etadi va ozodlikka erishadimi?»- degan asosiy savollar atrofida ro'y berayotgan edi.

Mo'g'ullar mamlakatimizni siyosiy va harbiy jihatdan istilo qilgan edilar, ammo uni ma'naviy bo'yso'ndirish, madaniy jihatdan mo'g'ullarning ustunligi to'g'risida gap ham bo'lishi mumkin emas edi. Ko'chmanchilik va shaharlarni g'orat qilishdan boshqasiga yaramaydigan, o'troq hayotga mensimay qaraydigan Chingiz avlodlari ma'naviy va madaniy jihatdan o'zlaridan ustun bo'lgan xalqqa nima haqq bera olar edilar? Ular o'z hukmronligining oxirigacha ham Vatanimizda birorta tuzukroq yashash mumkin bo'lgan yangi shahar harpo ecmadilar, madaniyat o'choqlarining yuksalishi uchun imkon bermadilar, yerli axoli orasidan chiqqan barkamol kishilarni qilichdan o'tkazib turdilar. Ammo xalq irodasini buka olmadilar, uning ozodlik va mustaqillikka intilishini to'xtatib qo'ya olmadilar. Amir Temur ana shu harakatning natijasi, xalqining milliy g'oyalarni ro'yobga chiqarish uchun tarixiy shakllangan zaruriyat, o'sha paytda harbiy uyushqoqlik, siyosiy xushyorlik, fodorikotilik jihatidan jahonda tengi yo'q millatga aylangan xalq daxosi yaratgan buyuk jahongir edi. Xalq jahongirga aylanganida o'zining jahongirini yaratadi. Goxida bir jahongir millat boshqasini uy'otib yuboradi. Bu esa tarixning muayyan hududdagi eng buritilish nuqtalariga to'g'ri keladi.

Ba'zilar Temur falsafiy asarlar yozmagan-ku, uning falsafaga aloqasi bormi, deb o'ylaydi. Aslida Temurning hayoti va faoliyati falsafadan iborat emasmi? u falsafiy xulosalar chiqarish uchun boshqa kishilarning hayoti va asarlaridan ham mazmunliroq hayot emasmi? Falsafani faqat kitoblardangina o'rganish mumkinmi? Aslida, falsafani to'la-to'kis kitobga tushirib bo'lmaydi. Kitobga tushirilgan falsafa muayyan tizimga keltirilgan falsafiy bilimlar sistemasi xolos. Temur va temuriylar davrini tarix falsafasi va falsafa tarixini uyqun tarzda yozish orqali nisbatan to'g'ri ifodalash mumkin. Amir

Temurning hayoti, uning faoliyati, temuriylar davridagi madaniy jarayonlar, ilm-fan rivoji kabi masalalar esa bir necha falsafiy kitoblari, o'lib tashgan uchun mavzu ekanligi aniq, qolaversa, Temur va temuriylar kabi ilm-fan, madaniyat va san'atni, falsafa va adabiyotni nozikta boshqarish, o'zlarini ham bu sohalarida ajayib yutuqlarga erishgan siyosiy sulolalarni jahon tarixidan topish qiyin. Bu sulola vakillari orasida she'r yozmagan, adabiy mashqlar qilmagan, fan-madaniyatga qiziqmagan biror temuriyoda bo'lmasa kerak. Tarix shundan dalolat beradiki, yurtboshlilari fan va madaniyatga qiziqqan, ma'naviyatni yuksaltirishga ko'tarish uchun kurashgan o'lkada bu sohalar haqiqiy yuksalish bo'ladi. Siyosiy ta'minlanganlik, boshqa sohalar bilan birgalikda, madaniy taraqqiyotining eng asosiy omili ekanligini rad qilish unchalik o'rinni emas. Madaniyatparvar va millatparvar Amir Temur va temuriyodalardan o'sha davr ma'naviy taraqqiyoti uchun siyosiy va iqtisodiy asoslarni to'la-to'kis yaratgan arboblari edi. Xalqimizning asrlar osha ular ruhiga minnatdorlik tuyg'usi bilan yondashuvi, haligacha o'z farzandlariga bu sulola vakillari nomlarini qo'yib yuritishi, bugungi kunlarda ham o'sha zamondan tashvixlar izlayotganining sabablaridan biri ham ana shunda.

Amir Temur ibn Tarag'ay Bahodir (1336-1405) Kesh (Shahrisabz) shahri yaqinidagi Xo'ja ilg'or qishlog'ida dunyoga keldi. Uning eng asosiy tarixiy xizmatlari shundan iboratki, u mo'g'ullarning bosqinchilik va vayronkorliklariga qarshi kurashib, o'ra Osiyoni ulardan xalos eldi. Mayda feodal va mulkdorlarning o'zaro nizolariga barham berib, kuchli markazlashgan davlat barpo qildi. Mamlakatda tartib-intizom va qonun ustuvorligini ta'minladi. Uning davrida «Kuch – adolatda» tamoyili amalga oshdi, iqtisod va madaniyat yuksaldi, o'zga mamlakatlar bilan mustahkam aloqalar o'rnatildi. Amir Temur mohir harbiy sarkarda sifatida nom qozondi. U o'z hayotini Movarounnahr xalqining farovonligi, yurt obodonchiligi uchun safladi, uning davrida hashamatli binolar, qurilish inshootlari, go'zal bog'lar bunyod qilindi, maktab va madrasalar, masjidlar qurildi, mamlakatimiz Sharqning go'zal hududiga aylandi.

Temurning yana bir ulkan xizmati shuki, u madaniyat va ilm-fan homiyi sifatida mashhur bo'ldi, o'z saroyiga olim-u fuzalarni va din arboblari to'pladi. Xoja Afzal, Jalol Xokiy, Mavlono Xorazmiy, Mavlono Munshiy va boshqalar uning saroyida ilm-fan va badiiy ijod

bilan mashg'ul bo'ldilar. Bobur Mirzoning xabar berishicha, o'sha davrda Samarqand eng go'zal shahar edi. Ispan sayyohi R.G. Klavixo Samarqandning go'zalligiga qoyil qolgan edi. Temur hukmronligi davrida ichki va tashqi savdo kuchaydi. Ayniqsa, Hindiston, Xitoy, Rossiya, arab mamlakatlari bilan aloqalarning kuchayishi Temur saltanati iqtisodiy qudratini oshirdi. Temur va temuriylar davrida ilom dini va tasavvufga katta e'tibor berildi. Islom dini o'sha davrda asosiy mafkura bo'lib, markazlashgan davlat barpo etishda, iqtisod, madaniyat va ilm-fan sohasidagi maqsad va vazifalarni amalga oshirishda nazariy asos bo'lib xizmat qildi. Temur o'z faoliyatida unga tayanib ish ko'rdi.

Temuriylar davrida tasavvuf ta'limoti keng quloch yoydi. Shohbqiron tasavvuf qoidalaridan mamlakatdagi salbiy illatlarni yo'qotishda, turli janjal va nizolarni bartaraf qilishda, haqiqat va adolat o'rnatishda, insonparvarlik qo'ylarini targ'atishda foydalangan. Temur tasavvufdagi poklanish, to'g'ri va sofiy bo'lish, zino va falsafalar bilan shug'ullanmaslik, harom-harish ishlardan qochish, halol mehnat qilish, biror kasbni egallash, multojlarga mexr-sharqat ko'rinishi kabi qo'ylarni xalqqa singdirish uchun kurash olib bordi. Naqshbandlik tariqatining yirik shayxlari bo'lmish Sayyid Amir Kulol, Shayx Abu Bakr Tayobodiy, Mir Sayyid Barakalar Temurning yulbari bo'lib, shohbqiron ular bilan tez-tez mulqot qilib turgan.

Temuriylardan Shohruh, Ulug'bek, Husayn Boyqaro, Bobur Mirzolar davlatni boshqarishda, din va tasavvuf qoidalariga amal qilishda, ilm-fan va madaniyatni rivojlantirishda uning an'alarini izchil ravishda davom ettirdilar. Bu davrda me'morchilik san'ati yuksak darajaga ko'tarildi. Amir Temur Ko'ksaroy masjidi, Shohronda, Bibixonim madrasasini qurirdi. Keshda (Shahrisabz) Oqaroy barpo qila boshladi. Mirzo Ulug'bek davrida 1417-1420 yillarda Registon, keyinchalik Buxoroda, 1432-1433 yillarda H'uduvonda madrasalar qurildi. Bibixonim masjidi, Go'ri Amir madrasasi qurib bitkazildi. 1429 yili esa Ulug'bekning falakiyot madkonasi nihoyasiga yetdi. Hirotda ham ko'plab me'morchilik binolari barpo qilindi. Ular jumlasiga masjid, madrasa va sonqohlardan iborat bo'lgan Gumbazi sabz, Alisher Navoiy qurirdigan «Xlosiya», «Nizomiy», «Shifoia» madrasalari, Mav shahridagi «Xusraviya» madrasasi va boshqalar kiradi. Navoiy yashagan zamonda Xirotda «Sharq Rafaeli» deb nom olgan

Kamoliddin Behzod (1456-1535) va shox Muzaffar kabi dunyoga mashhur rassomlar ijod qildi. Behzod «Zafarnoma» kitobiga, Xusrav Dehlaviyning «Hamsa», Sa'diyning «Bo'stom» asarlariga naqsh bergan va Xusayn Boyqaro, Xotifiy, Jomiy va boshqalarning rasmini chizgan, xalqning mehnatini, tabiat manzaralarini haqoniy tasvirlagan.

XIV-XV asrlarda Movarounnahr va Hurosonda ilm-fanning ko'p sohalarida yuksalish yuz berdi. Jahonga mashhur olimlar, tabiatshunoslar va shoirlar yetishib chiqdi. Tibbiyot, riyoziyot, handasa, tarix, adabiyot, jug'rofiya, pedagogika, mantiq, falsafa, axloqshunoslik va boshqalarga e'tibor berildi. Ayniqsa, badiiy adabiyot va adabiyotshunoslik tez rivoj topa boshladi, ularda o'sha davrning muhim ijtimoiy muammolari va insonparvarlik qoyalari olqa surildi. «Gul va Navro'z» muallifi Lutfiy (1366-1465), «Bexro'z va Baxrom» asarini yozgan Binoiy (1453-1512), «Tazkirat ush-shuaro» (shoirlar haqida tazkira) ning muallifi Davlatshox Samarqandiy, «Yusuf va Zulayxo», «Maxzan ul-astor» (Sirlar xazinasi) asarlarining mualliflari Durbek (XIV-XV asrlar), Haydar Xorazmiy hamda Kamol Xo'jandiy (1402 yilda vafot etgan), Hofiz Xorazmiy (XIV-XV asrlar), Ismat Buxoriy (1365-1436), Yaqiniy (XV asr), Hiloliy (XV asr), Atoiy (XV asr) va boshqalar o'sha davrda yashab ijod etdilar.

Bu davrda tarix faniga e'tibor kuchaydi, yirik tarixnavislar paydo bo'ldi. Temuriylar davrida Abdurazzoq Samarqandiyning (1413-1482) «Matlaa as-sa'dayn va majma' al-baxrayn» («ikkti dengizning qo'shilishi»), Hofizi Aburning (1361-1430) «Zubdat at-tavorix» («Tarixlarning sarasi»), Muyniddin Isfizoriyning (1494 da vafot etgan) «Ravzat al-jannat fi avsof madinat», Fosix Havofiyning (1375-1442) «Mujmal fosihiy», Sharafiddin Ali Yazdiyning (1454da vafot etgan) «Zafarnoma»si, Nizomiddin Shomiyning (XIV asr O'V asrining boshi) «Zafarnoma»si va boshqalar mashhur edi.

O'sha zamonning eng mashhur tarixchilari Mirxond (1433-1498) va Xondamir (1475-1535) edilar. Mirxond Hirotda tavallud topib, shu yerda ijod qilgan. Uning asosiy tarixiy asari 7 jildidan iborat bo'lib, «Nabiralat, podshohlar va xalifalar tarjimai xollari haqida poklik bog'lar» deb ataladi. U olti jildini yozib vafot etadi, yetinchisini nabirasi Xondamir yozib tugatadi. Xondamir ham Hirotda tug'ilib, yoshligidan tarixnavislikka xavas qo'yadi. U Agrada vafot etadi.

Uning muhim risolalari «Makorim ul-axloq», «Habib us-siyar», «Vazirlar uchun qo'llanma» va boshqalardir.

XIV-XV asrlarda mantiq, tabiiy-ilmiy fanlar, ayniqsa falakiyot, falsafa va axloqshunoslikka katta e'tibor berildi. Mantiq ilmining yirik vakillaridan biri Sa'diddin Taftazoniydir (1322-1392) u Niso viloyatiga qarashli Taftazon qishlogida dunyoga keladi. Yoshligidan ilohiyot fanlari, arab tili, nutq san'ati va mantiq bilan shug'ullanadi. Taftazoniy madrasalarda mudarrislik qildi. Turkiston, Hirotda, Jomiy, Jilduvon madrasalarida talabalarga dars berdi. Taftazoniy shuhrati, ilmiy ishlari Yaqin va o'rta Sharq mamlakatlari keng targ'aldi. Temurning taklifi bilan alloma Samarqandga kelib, shu yerda uning oxirigacha yashadi. Taftazoniy 40 dan ortiq risolalarning muallifidir. Muhimlari: «Taxzib al-mantiq val-kalom» («Mantiq va kalomga sayqal berish»), «Muxtasar al-naoniy» (Ritorikaga oid «qisqacha ma'nolar»), «Al-irshod al-xodiy», (Arab tili grammatikasiga oid «Yo'l boshlovchi rahbar»), «Al-maqosid at-tolibin» («Falsafa va kalomga oid «Tolib ilmlarning maqsadlari») va boshqalar. Taftazoniy o'limish olimlarining juda ko'p asarlariga shartlar ham bitgan.

O'sha davrning yana bir atog'li allomasi Mir Sayyid Sharif Jurjoniyy Astrobod shahri yaqinida tug'ilgan. Jurjoniyy Istanbul, Qo'stra, Hirotda, Sheroz shaharlarida bo'lib, ulardagi olimlardan ilmlarini o'rganadi. 1387 yildan boshlab Samarqand madrasalarida mantiq, falsafa, falakiyot, fiqh va adabiyot, munozara ilmi va boshqalardan dars beradi. Jurjoniyy 50 dan ortiq risolalarning muallifi bo'lib, ularning aksariyati mantiq, fiqh, falsafa va tabiatshunoslikning muhim muammolariga bag'ishlangan. Olimning «At-tarifo» («Ta'riflar»), «Odob ul-munozara» («Munozara olib borishning qoidalari haqida risola»), «Sugro» («Kichik dalil bo'la oladigan hukm»), «Kubro» (Katta dalil bo'la oladigan hukm), «Avsat dar mantiq», («Mantiqda o'rta xulosalar»), «Risolayi vujudiya» («Borliq haqida risola») va boshqa asarlari mavjud. Bularidan tashqari, Jurjoniyy asarlarining, xususan ibn Sino, Chag'iniy va Nasiriddin Tusiyning asarlariga shartlar yozganligi ma'lum.

Umuman olganda, Taftazoniy va Jurjoniyyning falsafiy va mantiqiy qarashlari ilm-fan rivojida katta hissa bo'lib qo'shildi va keyingi davrlarda yashagan mutafakkirlarning dunyogarashiga asosiy ta'sir ko'rsatdi.

Jahon ilm-fani taraqqiyotiga katta ulush qo'shgan buyuk falakiyotchi olim va davlat arbobi Muhammad Taragay Ulug'bek (1394-1449) matematika va falakiyot sohasida barkamol ijod qilgan. Uning otasi, Amir Temurning o'qli Shohruh Mirzo edi. Ulug'bek yoshligidan ilm bilan qiziqdi, unga tanikli olimlar qozizoda Rumiy va G'iyosiddin Jamshid ustozlik qildilar. U garchi davlat arbobi bo'lsa ham, madaniyat va ilm-fan ravnagiga ko'p kuchini sarfladi, matematika, astronomiya, geometriya, tarix, kimyo va boshqa sohalarida ilmiy tadqiqotlar olib bordi. Olimning dunyovgarashida Aflojun, Arastu, Ptolemey, Muhammad Xorazmiy, al-Farg'oni, Farobiy, ibn Sino, Beruniy va boshqalarning asarlari muhim o'rinni egalladi.

Ulug'bekning ulkan ishlaridan biri uning Samarqandda, Ko'xak tepaligida, Obi Rahmat arig'ining bo'yida, rasadxona barpo etganligidir. Ushbu rasadxona qurilishi 1424 yilda boshlanib, 1429 yilda tugallandi. Olimning eng muhim asari «Zij-i jadidi Ko'rag'oni» deb ataladi. Undan tashqari, Ulug'bek matematikaga oid «Bir daraja sinusni aniqlash haqida risola», astronomiyaga bag'ishlangan «Risolayi Ulug'bek» va tarixga oid «To'rt ulus tarixi» kitoblari yozdi. Ulug'bek mantiq ilmi, fiqhshunoslik, musiq va adabiyot nazariyasini yaxshi bilardi. Olimning «Zij» ikki qism, muqaddima va 1118 yulduzning o'rni va holati aniqlab berilgan jadvallardan iborat.

Ulug'bek o'z atrofiga qobiliyatli olimlarni to'pladi, o'ziga mamulkatlardan iqtidori allomalarni taklif etdi. Ana shunday olimlardan biri G'iyosiddin Jamshid al-Koshiy (1430 yilda vafot etgan) bo'lib, u yirik riyoziyotchi va falakiyotchidir. Uning asarlari «Mifox ul-hisob» («Hisob kalidi»), «Risola al-muhitiya» («Doira haqida risola») va boshqalardir. XVI asrdan boshlab Yevropa mamulkatlarida uning kashfiyotidan foydalana boshladilar.

Tarixda Ali qushchi nomi bilan mashhur bo'lgan Aloudin Ali ibn Muhammad qushchi (1403-1474) Ulug'bekning shogirdidir. U ilmiy ishlarini falakiyot va riyoziyot sohasida olib bordi. Uning asarlari: «Arifmetika ilmi haqida risola», «Mantiq risolasi», «Astronomiyaga oid risola» va boshqalardir. Ali qushchi «Astronomiyaga oid risola»sida Oy va quyosh tutilishi qonuniyatlarini ilmiy asoslab berdi. Olim tabiat sirlari va uning qonuniyatlarini

o'rgandi, jismlar harakati va ularning oddiydan murakkabga o'tishi to'g'risida o'z fikrlarini ilgari surdi.

Ummuman shuni ta'kidlash lozimki, Ulug'bek va u asos solgan astronomiya maktabi koinotdagi hodisalarni o'rganishda muhim rol o'ynadi, o'sha vaqtgacha fanga ma'lum bo'lmagan hodisalarni idrok qilib, inson aql-zakovatining bilish imkoniyatlarini kengaytirdi, keyingi davrlarda yashagan olimlarga samarali ta'sir ko'rsatdi. Ulug'bekning astronomiya sohasidagi g'oyalari Yevropada XVI asrdan boshlab Kopernik, Galiley va boshqalar rivojlantirdilar.

Ulug'bek islom diniga chuqur e'tiqod qo'ygan, ilohiyot rivojiga munosib hissa qo'shgan, maktab va madrasalar qurishga e'tibor bergan shoh va jahonga mashhur olim edi. Lekin sobiq sho'rolar davrida uning tabiiy-ilmiy qarashlari islom diniga qarshi qaratildi, hatto uni ateist darajasiga ko'tarishga urinishlar ham bo'ldi. «Ulug'bek Mirzo – deb ta'kidlagan edi Alisher Navoiy, – donishmand podshoh edi. Kamoloti bag'oyat ko'p erdi». “Temurxon naslidin Mirzo Ulug'bek, Kidunyo ko'rmasdi podshoh aningdek” misralari ham Navoiyga tegishlidir.

XV asrning ikkinchi yarmidan boshlab Hirot madaniy va ilmiy markazga aylandi. Ayniqsa, Temuriylardan Husayn Boyqaro hukmronligi davrida bu yerda ilm-fan, adabiyot sohasida yuksalish yuz berdi. Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi jahonga mashhur mutafakkirlar yetishib chiqdi. O'rta asr mumtoz adabiyotining vakili, ulug' shoir va mutafakkir Abdurahmon Jomiy (1414-1492) Navoiy ustoz deb hisoblar edi. Uning qalamiga mansub asarlar «Nafxot ul-unno», «Hujjat ul-asror», «Musiq haqida risola», «Naqshi fusus», «Vohid atamasi haqida risola», «Haj qilish yo'llari haqida risola», «Bahoriston» va boshqalardir. Jomiyning eng yirik asari «Haft avrang» bo'lib, unga «Tuxfat ul-asror», «Subhat ul-abror», «Yusuf va Zulayxo», «Suxbat ul-asror», «Layli va Majnun», «Salomon va Absolo», «Xiradnomayi iskindariy» dostonlari kiradi.

Barcha musulmon mutafakkirlari kabi Jomiy ham xudo abadiy, muntaz va dunyodagi hamma narsalarning sababchisidir, xudo mavjud bo'lganda, boriq yo'q edi, dunyo o'zining boshlang'ichini Allohdan olgan, demak, xudo hamma narsaning yaratuvchisidir, deb hisoblaydi. Jomiyning falsafiy qarashlari uning insonparvarlik qoyalari bilan chambarchas bog'lanib ketadi. Mutafakkirning ko'pgina asarlarida inson, adolat, muhabbat, ezgulik qoyalari tasvirlanadi. Jomiy

naqshbandiylik ta'limotiga e'tiqod qilib, uning nazariy va amaliy jihatlari rivojlaniradi.

Jahon madaniyati ravnagiga ulkan hissa qo'shgan siymolardan biri, ulug' o'zbek shoiri va mutafakkiri Nizomiddin Mir Alisher Navoiydir (1441-1501). Uning otasi G'iyosiddin kichkina Shahrisabzdan Hirotda borib qolgan barlos beklaridan edi. Navoiy Hirotda Husayn Boyqaro saroyida turli lavozimlarda ishladi, 1472 yildan boshlab vazir etib tayinlandi. Mamlakat obodonchiligi, xalq ravnaqi va osoyishtaligi yo'lida ko'p ishlar qildi.

Navoiy ijodi boy bo'lib, asarlari turli mavzularga bag'ishlangan. «Xamsa» ya'ni «Hayrat-ul abror», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab' ai sayyor», «Saddi Iskandariy» dostonlari hamda «Xazoyinul maoniy» («Ma'nolar xazinasi»), «Lison ut - tayr», «Majolisun nafois», «Maxsubul qulub», «Mezon ul-avzon», «Muhokamat ul-luqatayn» va boshqalar. Navoiyning ijodi falsafiy fikrlarga boy bo'lib, unda jamiyat va inson munosabati, insonning baxt-saodati, komil inson va fozil jamoa, ta'lim-tarbiya haqidagi fikr-o'yarlari o'z ifodasini topgan. Shoir ijtimoiy-falsafiy qarashlarining muhim xususiyati shundan iboratki, unda falsafiy fikrlar majoziy tarzda, badiiy o'xshatish va ramziy iboralar yordamida, zo'hiriy va botiniy ma'nolarda bayon qilinadi. Navoiyning ijodiy merosida insonparvarlik va komil inson g'oyasi muhim o'rinni egallaydi. Navoiyning yaxshilik, ezigulik, muhabbat, do'stlik, adolat, tinchlik, osoyishalik va boshqa go'zal fazilatlar, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar to'g'risidagi qimmatli fikrlari, nasihatomuz so'zlari respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng ham barkamol insonni tarbiyalashga xizmat qilmoqda. O'sha davrning ko'zga ko'ringan mutafakkirlaridan biri Kamolidin Husayn Voiz Koshifiy (taxm. 1441/450 – 1505 yillarda yashagan) bo'lib, O'rita Osiyo va Hurosonda axloq falsafasi rivojiga hissa qo'shgan. Koshifiy Sabzavor shahrida tavallud topadi, keyinchalik Abdurahmon Joniyning taklifi bilan Hirotda ko'chib ketadi. U qolgan umrini Hirotda o'tkazadi va shu yerda vafot etadi. Olimning muhim risolalari «Axloqi muxsiniiy» «Futuvvatomniyi sultoniy», «Anvari Suxayli», «Maxzanul-insho», «Risolayi xotamiya» va boshqalardir. Koshifiy katta olim va mudarris bo'lib yetishadi, butun umrini ilm-fan va nasr-nazm ravnagiga bag'ishlaydi. U Navoiy va Joniyni bilan do'stona aloqada bo'ladi. «Mavlono Husayn Voiz Koshifiy taxallus qilmur, sabzavorlikdur. Yigirma yilg'a yaqin borkim,

shahardur va mavlono zulfundun va rangin va purkor voqe' bo'libdur. Oz fan bo'lg'aykim, daxli bo'lmag'ay. Xususan, va'z, insho va nujunki, aning xaqqidur va har qaysida mashhur ishlari bor...» – degan edi Navoiy uning haqida.

XV asrning oxiridan boshlab Temuriylar davlati sekin-asta inqirozga yuz tuta boshladi. Bunga temuriy shahzodalarning o'zaro urush-jangallari, tarqoqlikning kuchayishi, o'zaro nizolar, taxt uchun kurashlar natijasida mamlakatning bo'linib ketishi, iqtisodning tushkunlikka uchrashi sabab bo'ldi. Natijada Movarounnahr Shayboniyxon tomonidan bosib olindi.

Bobur va boburiylar davri falsafasi. Temur avlodidan bo'lgan Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) o'sha davrning eng ma'rifiati podsholaridan biri edi. Andijonda Umarshayx Mirzo xonidan tug'ilgan Bobur keyinchalik Hindistonda ulkan saltanatga asos soldi. Bobur davrida hind diyorini gullab yashnadi, undagi madaniyat yuksak darajaga ko'tarildi. Hindistonning XX asrdagi eng atqoli kishilari Maxatma Gandi va Javoharlal Neru ham Bobur va boburiylar – Shox Jahon, Avrangzeb va Akbar kabi temuriy-zodalarga juda katta baho berganlar.

Ikki keleshmovchiliklar natijasida o'z yurtini tashlab ketishga majbur bo'lgan Bobur avval Qobulda, so'ngra esa 1526 yilgi Panipat jangida Ibrohim Lo'di ustidan g'alaba qozonib, Hindistonda o'z hukmronligini o'rnatdi. «Boburiylar sulolasi» Hindistonda 300 yildan ortiq hukmronlik qilib, temuriylar davlati va madaniyatining davomchisi sifatida mashhur bo'ldi.

Boburning xizmati shundaki, u Hindistoni markazlashgan davlatga aylantirdi, mamlakatta tinchlik o'rnatdi, obodonlashtirish va qurilish ishlarini rivojlantirdi, karvonsaroylar, me'moriy yodgorliklar, bog'chalar, kutubxonalar barpo qildi, madaniyat, san'at, adabiyot va ilm-fanni yuksaltirdi. Bobur ilm-fan, san'atga katta qiziqish bilan qaratgan, yuksak aql egasi, qomusiy bilimiga ega bo'lgan davlat arbobi, olim va shoiridir.

Boburiylarning ko'pchiligi ma'rifiatchilik bilan mashg'ul bo'ldilar, olim-u-fuzolalar bilan maslahatlashib turdilar. Ularning yana bir xizmati islom va budda diniga e'tiqod qiluvchi musulmon va hindularni kelishtirishga, ahil yashashga chaqirishda bo'ldi.

Boburning mashhur tarixiy asari «Boburnomadir. Bular dan tashqari, u huquqshunoslikka oid «Mubayyin», aruz ilmi ga oid

«Mufasssal», musiqqa bo'yicha «Musiqiy», harbiy ishlarga oid «Harb ishi» risolalarini yozgan. «Boburnoma» o'sha davrdagi Markaziy Osiyo, Hindiston, Afg'oniston, Eronning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy hayotini, savdo munosabatlari, jug'rofiyasi, hayvonot va nabotot olamini, iqlimi, qabila va elatlarning urf-odatlari, marosimlari, turmush tarzini va marosimlarini aks ettirgan asardir.

Bobur o'zining lirik she'rlarida ishq, muhabbat, Vatan sog'inchi, mehr, vafu, insoniylik, do'stlik, yaxshilik va mehr-oqibatni kuyadi.

Javoharlal Neru Boburning Hindistondagi faoliyatiga katta baho bergan edi. Neru Boburning dilbar shaxs ekanligi, mard va tadbirkorligini, san'atni sevganini va umuman, Hindiston uchun ko'p ish qilganligini ta'kidlagan edi. Bobur va boburiylarning siyosiy, madaniy faoliyatlari Hindiston va O'zbekiston o'rtasidagi do'stlik rishtalarini mustahkamlashda hozir ham muhim rol o'ynamoqda.

Shunday qilib, XIV-XV asarlarda Movarounnahr va Hurosonda madaniy yuksalish yuz berdi. Buni olimlar Renessans davri ham deb atamoqdalar. Ba'zi olimlar esa, bu atamaning Sharq mamlakatlariغا to'g'ri kelmasligi to'g'risida o'z fikrlarini aytmoqdalar. Nim bo'lganda ham Yevropada XV-XVI asarlardagi ko'tarinkilik, Renessansning muhim xususiyatlari Markaziy Osiyoda ro'y bergan madaniy yuksalish bir-biriga ko'p tomonlari bilan o'xshab ketadi. Bular orasida mustarakliklar ko'p.

XIV-XV asrlar moddiy va ma'naviy yuksalishining muhim xususiyati yana shundan iboratki, bu davrda ishlab chiqarish o'sdi, ichki va tashqi savdo, hunarmandchilik, dehqonchilik rivojlandi, xorijiy mamlakatlar bilan diplomatik va madaniy aloqalar o'rnatildi, inson aql-zakovati va uning eng yaxshi fazilatlariga e'tibor kuchaydi, ilm-fan va san'at rivoj topdi, g'omusiy olimlar yetishib chiqdi, madaniy merosni o'rganishga qiziqish ortdi. Temur va temuriylar davridagi madaniy yuksalish hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Ular mustaqil davlatimizni mustahkamlashda, madaniy-ma'rifiy va tabiiyaviy ishlar samaradorligini oshirishda, milliy qo'ya va mafkurani shakllantirishda ma'naviy ozuqa vazifasini o'tamog'da.

Temuriylardan keyingi ijtimoiy jarayonlar va falsafiy tafakkur. XVI asrdan boshlab Movarounnahrda o'zaro urushlar, nizolar avjga chiqdi, Temuriylar davlati inqirozga yuz tutib, mayda davlatlarga bo'yilib ketdi. Natijada Shayboniylar davlati tuzildi, 1510

yilda Shaybonixon Ismoil Safaviy lashkarlari tomonidan o'ldirilganidan so'ng, markazlashgan davlat inqirozga yuz tutdi.

Shayboniylardan Abdullaxon va uning o'g'li Abdulmo'min vafotidan so'ng, XVI asr oxirida bu davlat barham topib, hokimiyat shaharxoniyalar sulolasiga o'tdi. Imomqulixon (1611-1642) davrida davlat birmuncha mustahkamlangan bo'lsa-da, keyingi davrlarda taxt uchun kurashlar davom etdi. Bu esa iqtisod, madaniyat, ilm-fan, mehnat, san'at ravnagiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Ayniqsa, tabiiy-ijtimoiy fanlar rivoji zaiflashdi, dunyoviy bilimda tanazzul ro'y berdi.

XVI-XVII asrlarda falsafiy va axloqiy fikr sohasida Poshkho'ja, Mirzajon ash-Sheroziy al-Bag'naviy, ibn Muhammadjon Yusuf al-Qorabog'iy, Muhammad Sharif al-Buxoriy va boshqalarning asarlarini ko'rsatish mumkin. Bundan keyinroq solqimuz falsafiy tafakkuri tarixida Boborahim Mashrab, So'fi Oljayori, Turki Farog'iy va boshqalarning ijtimoiy-falsafiy qarashlari muhim o'rinni egalladi. Ular orasida Mashrabning ijtimoiy-falsafiy va axloqiy fikrlari e'tiborga sazovor. Boborahim Mashrab (1640-1711) Namunganda tavallud topadi. U Mulla Bozor Oxunddan diniy-tarbiyaviy ta'limot sirlarini o'rganadi. Keyinchalik esa Ofog' Xojaga mualliflik qiladi, 1675 yilda Namunganga qaytadi. Mashrab o'zining ma'naviy ustozlari sifatida Boyazid Bistomi va Mansur Hallojlarni e'tirof etadi, keyingi hayotida Yaqin va o'rta Sharq mamlakatlarining ko'p joylarida xususan, Toshkent, Turkiston, Samargand, Buxoro, Andijon, Xo'jand, Badaxshon va boshqa yerlarda bo'ladi. U umrining o'stirlida Buxda bo'lib, Qunduzda Mahmud Qatag'on tomonidan qatll qilinadi. O'zining ijtimoiy-falsafiy fikrlari bilan Markaziy Osiyo madaniyatiga katta ta'sir ko'rsatgan shoir va faylasuf Mirza Abduhqodir Bedildir (1644-1721). Bedil ilmnining ko'p sohalari, xususan falsafa, adabiyot, san'atshunoslik bo'yicha ijod qildi. U hind, arab, eron, ko'plab Osiyo xalqlarining ilmiy merosini chuqur o'zlashtirgan yetuk olimdir. Bularidan tashqari, Bedil Sa'diy, Attor, Jomiy, Hofiz, Navoiylarning she'riyat, dunyogarashini puxta bilgan. Vafotidan mavjud ogini tarafdorlari sirasiga kirgan. Uning muhim asarlari «Chor unsur», «d'fon», «Ruboiyot», «G'azaliyot» va boshqalardir.

Mirza Bedil ijtimoiy-siyosiy qarashlarida jamiyat, inson, davlat va uning kelib chiqishi, uni boshqarish yo'llari, dehqonchilik va uning foydali huqida fikr yuritdi. Ayniqsa, u insonni yuksak darajaga

ko'tardi, uning irqi, dini va millatidan qat'i nazar hurmatga sazovor ekanligini uqtirdi. U odamlardagi vatanparvarlik, mehnatsevarlik, vafodorlik, saxiylik, samimiyligni qadrladi, dangasalik, takabburlik, ochko'zlik, yolg'onchilik, makortilni qoraladi. Bedining insonparvarlik ruhi bilan sug'orilgan ijtimoiy va falsafiy qoyalari o'sha davrda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Olim o'zining falsafiy qarashlari bilan O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi madaniy, ilmiy va do'stlik aloqalarini mustahkamlashga katta hissa qo'shdi.

Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonligi davridagi ijtimoiy tafakkur. XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida Markaziy Osiyoda uch davlat – Qo'qon va Xiva xonligi hamda Buxoro amirliklari paydo bo'ldi. Ular davrida ham ilm-fan, adabiyot va san'atni rivojlantirgan ba'zi mutafakkirlar yashadilar.

Bu davrda Xorazmda Komil Xorazmiy, Ogahiy va Munis kabi shoirilar ijod qildilar. Ogahiy – Muhammadrizo Erniyozbyek o'qli 1809 yilda Qiyot qishlogida tug'ilib, 1874 yilda vafot etgan. Shoirning muhim asarlari «Gulshani davlat», «Riyo'z ud-davlat», «Jomiy' ul voqeot Sultoni», «Zubdat ul-tavotir», «Shoxidi iqbol», «Bayoz-i mutafarigai forsiy», «Firdavs ul-iqbol» va boshqalardir. Bulardan tashqari, Ogahiy Sa'diy Sheroziy, Nizomiy, Kaykovus, Joniy va Koshfiyning badiiy, tarixiy, falsafiy, axloqiy-didaktik asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilgan.

Ogahiy o'zining «Qasidai nasihat» nomli asari va boshqalarda davlatni boshqarish yo'llarini ko'rsatadi. Xiva xoni Feruzga mamlakatni odilona boshqarishning yo'l-yo'riqlarini aytadi. Ogahiy o'zining ijtimoiy qarashlarida insonparvarlik qoyalarini ilgari surdi, odamlarni yaxshilik va ezigulikka, xayrti ishlar bilan shug'ullanishga, ma'rifatparvarlikka da'vat etdi. Uning tarixiy risolalari haqoniyligi bilan ajralib turadi. Mutafakkir Xiva xonligining 1813-1873 yillar tarixini yozib qoldirgan. Hozirgi vaqtda, tariximizni xolisona yaratishga intilish kuchaygan bir sharoitda, Ogahiy asarlarining ahamiyati oshib bormoqda.

Qo'qon xonligi hududida yashab ijod etgan o'sha davr ma'rifatparvarlik harakatining yirik namoyandalari Nodira (1792-1843), Uvaysiy (1789-1850), Dilshod Barno (1800-1906), Muqimiy (1850-1903), Furqat (1859-1909), Zavqiy (1853-1921), Anbar Otin (1870-1914) ijtimoiy ziddiyatlar kuchaygan davrda yashadilar. Ular falsafiy fikr rivojiga munosib hissa qo'shdi.

O'sha davr falsafiy tafakkuri nuqtai nazaridan otasi Uvaysiyning ijyoni bo'lgan Anbar Otinning "Qarolar falsafasi" ("Risolai falsafai siyohon") risolasi muhim ahamiyatga molik asardir. Asar kichik muqaddima va to'rt fasladan iborat bo'lib, unda shoiraning ijtimoiy-falsafiy qarashlari, o'zi yashagan davr va uning muammolari haqidagi fikr-mulohazalari aks etgan. Muallif risolada zamona adolatsizligi va mehnatchi xalqning og'ir ahvolidan noilydi, mustamlakachilik asoslarini ko'rsatadi, mavjud muammolarni hal qilish yo'llarini qidiradi, ma'rifatni ulug'laydi, falsafiy tafakkurni yuksaltirish bo'ladigan xulosalarini bayon qiladi.

Risoladagi xulosa va mulohazalar o'sha davr ma'rifatparvarlari dunyogorashini, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz O'tar kabi allomalar mezburiyatida bo'lgan hurfiylik o'zbek ziyolilarining falsafiy tafakkuri, undagi ustuvor g'oya va qarashlarni ham o'ziga xos tarzda ifodalaydi. Ana shunday hassos fikrlar b-n nihoyalangan bu asarning har bir faslada shoiraning she'rlari va g'azallari berilgan, ular asar mazmuniga mos holda joylashtirilgan. Risola Anbar Otin qo'lyozmalari tarkibida O'zbekiston FA Sharqshunoslik instituti fondida saqlanadi (inv. №1647). U shoiraning 1970 yilda G'.G'ulom nashriyotida "She'rlar. Hissola" nomi bilan chop etilgan to'plamiga kiritilgan. Asarda shoirning oxirgi yillaridagi "qaro'liklar zahmatini boshidan kechirayotgan shoiraning davr va uning zalolatlari haqidagi fikrlari nihoyalangan, bu boradagi g'oya va qarashlariga xulosalar qilingan. Afsuski, asar falsafiy nuqtai nazardan nihoyatda kam o'rganilgan, hobbaki unda shu sohadagi tadqiqotlar uchun ob'ekt bo'ladigan qiziqarli mavzular borligi shubhasiz.

O'sha davrda Turkistonda ko'plab ma'rifatchilar yetishib chiqdi. Ma'rifatparvarlik mafkurasi ko'zga ko'ringan vakillaridan biri Buxoro amirligida katta mavqega ega bo'lgan alloma Ahmad Donish (1827-1897) bo'lib, u falsafa, falakiyot, riyoziyot, adabiyot, tarix sohalarida asarlar yozgan. U mamlakatni odilona boshqarish uchun talbot zarurligini uqtirdi. Davlat, olimning nuqtai nazaricha, xalqning manfaatini himoya qilishi, hukmdor esa, bilimdon, aqlli bo'lib o'z atrofidagilar bilan kengashib davlatni idora qilishi lozim. Hunday fikrlar, ijtimoiy-siyosiy qarashlar olimning «Navodirul-vaqeot» va boshqa risolalarida o'z ifodasini topgan. Olimning asarlari o'z tadqiqotchilarini kutmoqda.

XIX asrning ikkinchi yarmida ijod etgan qoraqalpogʻ shoiri va mutafakkiri Berdaq (1827-1900) «Omongeldi», «Xalq uchun», «Axmoq podsho», «Yaxshiroq», «Boʻlgan emas», «Yernazarbiy» kabi asarlarining muallifidir. Ushbu asarlarda mutafakkir qoraqalpogʻ xalqining turmush tarzini, oʻsha zamondagi hayotini moxirona tasvirlaydi. Berdaq asarlarida axloq va xulq-odob, nafosat va goʻzallik, vatandarparvarlik, insonparvarlik, tenglik, qahramonlik va mardlik, mustaqillik, haqiqat uchun kurash kabi milliy va umuminsoniy qadriyatlar keng oʻrin olgan. Uning ijtimoiy-falsafiy va axloqiy qarashlari yoshlar ongida maʼnaviyat va milliy mafkurani shakllantirishda muhim tarbiyaviy kuchga ega.

2.5-8. XIX asr oxiri va XX asr boshidagi falsafiy tafakkur

Mintaqamiz XIX asr oxirlarida Chor Rossiyasi tarkibiga zoʻrik bilan qoʻshib olindi va bu ijtimoiy tafakkurda chuqur iz qoldirdi. Turkistonda maʼrifatchilik harakatining avj olishi jadicchilik gʻoyalarining vujudga kelishida muhim oʻrin egalladi. Lekin Shoʻrolar davrida jadidchilik koʻpincha bir tomonlama talqin qilindi, uning qoya va maqsadlarini soxtalashtirish va hatto uni millatchilik harakati deb baholash xollari ham boʻldi. Mustaqillikka erishilgandan soʻng bu harakatni xolisona va ilmiy nuqtai nazardan tadqiq qilish imkoniyati tugʻildi. Jadidchilik harakatining yirik namoyandalari Turkistonda mustaqillik, milliy taraqqiyot uchun, xalqning manfaatlari uchun kurash olib bordilar. Jadidchilik harakatining muhim xususiyati uni milliy-ozodlik harakati va Turkistonda milliy burjuaziyani vujudga kelishi bilan chambarchas bogʻliqligi edi.

Oʻsha davrda jadidchilik harakatining qator vakillari yetishtirib chiqdi. Bular Mumavvar qori, Avloniy, Behbudiy, Fitrat, Choʻlpon va boshqalardir.

Mahmudxoʻja Behbudiy (1875-1919) jadidchilik harakatining asoschilaridan biri boʻlib, yangi maktablar qurish, yosh avlodni mustaqillik ruhida tarbiyalash, ularni ilmiy qilish, maʼrifat va taraqqiyot uchun kurashga katta hissa qoʻshgan mutafakkirdir. Behbudiy yangi maktablar uchun «Risolayi asbobi savod», «Risolayi jugʻrofiyai umroniy», «Kitobat ul-attol», «Amaliyoti islom», «Risolai jugʻrofiyai rusiy» va boshqa darsliklarni yozadi. Uning asosiy asari «Padarkush» dramasi. Bularidan tashqari, Behbudiy koʻplab publisistik maqolalar yozdi, matbuotda xizmat qildi, nashr ishlari

bilan mashgʻul boʻldi. Uning maqolalarida millat va Vatan taqdiri, mustaqillik qoyasi, axloq va taʼlim-tarbiya va boshqa masalalar oʻrin olgan.

Jadidchilik harakatining yirik namoyandalaridan biri Abdulla Avloniydir (1878-1934). U pedagogik faoliyat va badiiy ijodni qoʻshib olib bordi. Avloniy ochgan maktablarda dunyoviy fanlarni bolalarga oʻqitish yoʻliga qoʻyildi. Mutafakkir «Ikkinchi muallim», «Chinchi muallim», «Alifbedan soʻngi oʻquv kitobi» kabi asarlarini yaratdi. Ayniqsa, olimning «Turkiy guliston yoxud axloq» darsligi bolalar dunyogarasini, milliy ongi va mafkurasining shakllanishida muhim ahamiyatga ega boʻldi. Unda bolalarga ilm-fan shariat oʻrganish, yaxshi xulq-odob qoidalarini singdirish, Turkiston xalqini asriy qoloqlikdan qutqarish yoʻllari, iqtisod, tadbirkorlikni rivojlantirish, mamlakatni xomashyo qaramligidan xalos etish, maʼrifat va maʼnaviyatni yuksaltirish masalalari yoritilgan. Avloniy «Advolatlik osomni», «Biz va Siz», «Portugaliya inqilobi», «Ikki sevgi» va boshqa dramatik asarlar yozib, oʻzbek teatri va dramaturgiyasi rivojiga munosib hissa qoʻshdi.

Jadidchilik harakatining yana bir yorqin vakili Abdurauq Fitrat (1864-1939) boʻlib, ilmnining koʻp sohalarida ijod qilgan mutafakkirdir. Uning «Sayxan» («Bong»), «Hind sayyohining qissasi», «Uchqun» toʻplami, «Chin sevisbi», «Hind ixtilochilari», «Oʻzbek tili muammasi», «Chigʻatoy adabiyoti» va boshqa koʻplab asarlar yozdi. Fitratning asarlarida xalqni jaholat va nodonlikdan qutqarish, ilim maʼrifatga chorlash, milliy mustaqillikka erishish, xalqning oʻzligini tanish, ongining oʻsishi, kuchli va rivojlangan davlat tuzish, xalqning bilimdon boʻlib, tijorat va tadbirkorlik bilan shugʻullanishi, Yevropaning fan va texnika yutuqlarini oʻrganish kabi qoʻyalar ilgari suriladi. Uning yuqoridagi millatparvarlik va vatandarparvarlik ruhi bilan bogʻliqligini qoʻyalar xozir ham tadbirkorlik, maʼnaviyat va maʼrifatni ravnaq toptirishda, milliy goya va mafkurani shakllantirishda, xalqning oʻzligini anglashida muhim ahamiyatga ega.

Xullas, Oʻzbekiston hududidagi ijtimoiy-falsafiy fikr tarixini qisqa yoritish shundan dalolat beradiki, u bizning davrimizgacha uchulmas ravishda madaniyat, inson tafakkuri va aql-zakovatining yuksalishida muhim ahamiyatga ega boʻlgan. Lekin mustabid tuzum davrida ijtimoiy-falsafiy fikr tarixiga bir tomonlama, sinfiy nuqtai nazardan yondashildi, faqat kommunistik partiya mafkurasi talablariga

to'g'ri keladigan g'oya va fikrlarga e'tibor berildi. 1917 yildagi Oktabr to'ntarishidan so'ng asta-sekin o'rinli ma'naviyati, falsafiy fikri o'zini markscha-lenincha mafkura egallay boshladi. Oliy o'quv yurtlari, keng xalq ommasi orasida dialektik va tarixiy materializm va ilmiy ateizm targ'ib qilindi, ularga to'g'ri kelmaydigan ta'limotlar qattiq tanqid ostiga olindi. Eng achiqarisi shuki, o'z milliy madaniyati, urf-odati va an'alariga sodiq bo'lgan, ularni saqlab qolishga intilgan ziyolilar, shoir va yozuvchilar quvg'inga uchrab, qatag'on qilindi. Lekin yuqoridan bo'lgan tazyiqlarga qaramay, madaniy-ma'naviy va ijtimoiy-falsafiy merosimizni o'rganish, tadqiq qilish tanoman to'xtab qolmadi. 60-70 yillarda I.M. Mo'minov, V. Zohidov, keyinroq esa, O.Fayzullayev, E.Yusupov, M.Xayrullayev, J.Tulenov, H.Po'latov kabi olimlarning ijtimoiy-falsafiy tadqiqotlari o'sha davr tafakkurini aks ettirishda ahamiyatga ega bo'ldi.

O'zbekistonning mustaqillikka erishuvi falsafiy merosimizni xolisona, haqqoniy va yangicha tafakkur asosida tadqiq qilish uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Endigi vazifa sobiq mafkuraning asoratlarini bartaraf qilib, milliy mafkuramizga tayanib, boy ma'naviy va madaniy qadriyatlarini, ijtimoiy falsafiy tafakkur tarixini chuqur va har tomonlama o'rganishdan iboratdir.

Tayanch tushunchalar:

Zardushthiylik, «Avesto», Konfutsiylik, «Veda»lar, buddaviylik, ilk o'tra asrlar falsafasi, «Qur'on», Hadislar, islom falsafasi, tasavvuf, temuriylar davri falsafasi, «Temur tuzuklari», «Zifi Ko'ragoniy», «Xamsa», «Boburnoma», xonlik va amirliklar davri falsafasi, «Qarolar falsafasi», jadidchilik, jadidlar falsafasi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Sharq – insoniyat sivilizatsiyasining qadimiy o'chog'i.
2. «Avesto» to'g'risida nimalarni bilasiz?
3. Zardushthiylikning mohiyati nimadan iborat?
4. Islom dini va falsafasi to'g'risida nimalarni bilasiz?
5. Temur va temuriylar davri falsafasi
6. Amirlik va xonliklar davri falsafasi.
7. 19 asr oxiridagi millatning tarqoqligi va ma'naviy tanazzul oqibatlari.
8. Jadidchilik - milliy taraqqiyot uchun kurash falsafasi.

III BOB. FALSAFANING TARAQQIYOT BOSQICHLARI. G'ARB FALSAFASI

3.1-§. Qadimgi Yunoniston va Rim falsafasi

Qadimgi davr falsafasining bir silsilasi Yunoniston va Rimga tegishlidir. Bu davrdagi falsafiy qarashlar – antik davr falsafasi deb yuritiladi. Unda Millet falsafiy maktabi, Eley falsafiy maktabi, Fales, Zenon, Geraklit, Pifagor, Sugrot, Afloton, Arastu, Demokrit, Epikur va boshqalarning falsafiy, tabiiy – ilmiy, ijtimoiy – axloqiy ta'limotlari muhim o'rin egallaydi.

Yunonistonda dastlabki falsafiy ta'limotlar eramizdan avvalgi VII-VI asrlar o'rtasida Millet shaxrida yuzaga kelgan va rivojlangan. Millet maktabi vakillari Fales, Anaksimand, Anaksimendardir. Uning asoschisi Fales (eramizdan avvalgi 624 – 547 yillarda yashagan). U Yunon fiati va falsafasining asoschisi bo'lib, o'z davrining yetuk shayxsi arbobi, faylasufi bo'lgan. Fales ta'limotiga ko'ra, tabiatdagi to'liq-tumani jism va hodisalar dastlabki ibtido – suvdan paydo bo'lgan va yunon suvga aylanadi va bu moddiy birlik doimo o'zgarishda bo'ladi. Anaksimand (Falesning shogirdi) eramizdan avvalgi VII asr oxiri va VI o'rtalarida yashab ijod etgan. U «Tabiat haqida» asarini yozgan, biroq asar bizgacha yetib kelmagan. Fales olamning asosiga suvni qo'ygan bo'lsa, Anaksimand dunyo – cheksiz, gazsimon qo'yondan iborat, issiqlik va sovuqlik, quruqlik va namlik qo'yondan ajralib chiqib, moddaning bir holatdan ikkinchi holatga o'tishi ta'minlaydi, deb hisoblagan. Uning ta'limotini zamondoshi, shogirdi Anaksimend davom ettirdi. Anaksimend (eramizdan avvalgi 588-525 yillar) havo – olamning asosi, deb bilgan. Uningcha, har qanday quyuqlashishdan suv, yer, tosh kabi moddalar tashkil topgan, ayiraklashishdan esa olov paydo bo'lgan.

Yunon bir yunon faylasufi Geraklit (eramizdan avvalgi 520-460 yillar) Kiechik Osiyoning G'arbiy qirg'og'idagi Efes shahrida zargar oilasida dunyoga kelgan. U stixiyali dialektikaga asos solgan, olov – olamning asosi, deb bilgan. Uning fikricha, olamda hamma narsa harakatda. «Olov suvga bir soniyada ikki marta tushish mumkin emas, chunki suv har daqiqada yangilanib turadi». Olamda turg'unlik yo'q. Geraklitning fikricha, doimiy o'zgarish, harakat va o'zaro qarama-qarshi tomonlarga o'tish – jismlar sifatining nisbiyligi bilan bog'liq.

Masalan, dengiz suvi inson iste'moli uchun yaroqsiz bo'lsa, baliqlar uchun ayni muddaodir. Geraklning qarashlari falsafiy tafakkur rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Pifagor (eramizdan avvalgi 580-500 yillar) Yunonistonning Samos orolida yashab o'tgan faylasuflardan biridir. U qadimgi Yunonistonda diniy-makraviy falsafiy maktab, ya'ni pifagorchiikka asos solgan. Pifagor o'zining siyosiy qarashlari tufayli podsho Polikret bilan chiqisha olmagan va Samosni tark etib, janubiy Italiyaga ko'chib ketgan, o'sha yerda o'z uyushmasini tashkil etgan. Uningcha, dunyoni bilish jarayoni, avvalo, raqamlarni bilishdan boshlanishi kerak. Pifagorchiilarning ta'limotiga ko'ra, olamning asosida modda ham, tabiat ham emas, balki ideallashtgan raqamlar yotadi; narsa va hodisalar aynan ana shu raqamlar mahsulidir. Pifagorchiilar birinchi bo'lib Yunonistonda tabiatdagi narsa va hodisalarni izohlashda miqdor kategoriyasini ilgari suradi.

Eley falsafiy maktabi namoyandasi Ksenofan (eramizdan avvalgi VI-V asr) shoir va faylasuf bo'lgan. U Kichik Osiyoda dunyoga kelgan. Ilm olish maqsadida Yunonistonga, janubiy Italiyaga sayohat qilib, umrining so'ngi yillarini Eley shahrida o'tkazgan. Tarixchi Diogen Laertskiyning yozishicha, Ksenofant «Tabiat haqid» asarining muallifidir. Afsuski, ushbu asarning yarmigina omon qolgan, xolos. Uning falsafiy ta'limotiga ko'ra, tabiat - o'zgarmas va harakatsizdir, «Hamma narsa yerdan unib chiqadi va pirovardida yana yerga qaytadi». Biz hammaniz yerdan tug'ilganimiz va yerga aylanamiz». Ksenofan qadimgi yunon faylasuflaridan birinchi bo'lib, bilishning imkoniyati va chegarasi haqida fikr yuritgan. Bu qadimgi yunon gnoseologiyasining rivojiga turtki bo'ldi.

Ksenofant ilgari surgan g'oyalar uning shogirdi Eley falsafiy maktabining ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri, eramizdan avvalgi 504 yili tug'ilgan Parmenid tomonidan rivojlantirilgan. Parmenidning shogirdi va do'sti Zenon (490-430 yillar) o'z ustozining ta'limotini himoya qildi va uni rivojlantirdi.

Qadimgi Yunon madaniyatida sofistlar falsafasi katta o'rin tutadi. Sofistlar antropologiya (inson haqidagi fan) va gnoseologiya (bilish to'g'risidagi fan) muammolari bilan shug'ullangan. Sofistlar yangi kasblarning mohir ustalari, ya'ni o'qituvchilar, diplomatar, notiqalar, sud mahkamalarida ishlovchi mutaxassislardan iborat bo'lib, haqiqat,

insoniyatlik, adolat o'rnatishga xizmat qilgan. ularning ta'limoti Sugrot falsafasiga ham ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan.

Sugrot (eramizdan oldingi 469-399 yillar) (asli - Sokrat) - qadimgi Yunon faylasufi, u kambag'alidan chiqqan, tosh yo'lovchining o'g'li, Afina hayotida faol ishtirok etgan, yoshlar uchun ma'rifat shug'ullangan, hur fikrli inson, o'ta bilimdon kishi sifatida mashhur bo'lgan. Uning hayoti fojiali tugagani to'g'risidagi ma'lumot falsafiy afsonaga aylanib ketgan. O'z davrida Afinadagi hukmon tartib-qoidalariga qarshi chiqib, yangi fikrlarni ilgari surgani uchun uni dahriylikda hamda yoshlarni axloqdan buzishda ayblaganlar. Unga shunchaki ayb emas, siyosiy ayb qo'yilgan. Garchand qutulish imkonini bo'lsa-da, qonun va jamiyat tartiblarini nihoyatda qat'iy hurmat qilganligi bois, u jazodan qochishni istamagan va bir qadaf zahar ichib o'tgan. Sugrot va uning tarafdorlari jamiyat qonunlariga, ular qanday bo'lishidan qat'i nazar, so'zsiz itoat etishni targ'ib etganlari g'oyada ibratlidir. «Aflo-ton mening do'stim, ammo qonun do'slikdan ustun turadi» degan hikmatli ibora o'sha davr insoniyatining yaqqol ifodasidir.

Sugrot o'z ta'limotini og'zaki ravishda ko'cha-ko'ya, maydonlarda, xiyobonlarda shogirdlari va izdoshlari bilan birga shakllantirgan va xalq ongiga singdirishga harakat qilgan, lekin hirona ham asar yozmagan. Uning falsafiy, axloqiy ta'limotlari muhiyatini shogirdlari Ksenofant, Aristofan va Aflo-tonlarning asarlaridan bilib olishimiz mumkin. Ksenofant «Sugrot haqida esdaliqlar» asarida o'z ustoz haqida iliq so'zlar ayrib, uni oliyjanob, axloq-odob borasida haqqoniy fikr yuritgan inson sifatida ta'rifi-ta'riflagan. Yozmalarining axloqini buzgan deb unga siyosiy ayb qo'yish - tuhmat ekanini alohida ta'kidlagan. Aflo-ton esa uni chuqur mulohazali, insonni ulug'lovchi donishmand, deya ta'rifi-ta'riflagan, uning falsafiy qarashlarini o'z asarlarida Sugrot nomidan bayon etgan. Sugrotning fikricha, falsafaning markazida axloq masalalari turmush-i lozim, jamiyatning ravnaqi, tinchlik va osoyishtaligi, farovon hayoti axloq va odobning ahvoriga bog'liq. Bu masalalar Sharq falsafasida ham katta o'rin tutganligi bois xalqimiz, buyuk allomalimiz Sugrot nomini harbiyona hurmat bilan tilga olgan, uning axloq-odob haqidagi pand-maslahatlariga amal qilgan.

Sugrotning shogirdi Aflo-ton (asli - Platon) jahon falsafasi tarixida o'limmas iz qoldirgan buyuk allomadir. U nafaqat faylasuf olim, balki

san'atkor, shoir va dramaturg bo'lgan, o'z qoyalari dialoglar tarzida bayon qilgan. Aftotun 428 yil 21 mayda Delos orolida tug'ilgan, o'zidan keyin 35 dan ziyod dialog shaklidagi asarlar yozib qoldirgan. Arastuning u haqdagi ma'lumotlarini birdan-bir to'g'ri dalil deb qarash mumkin. Chunki Arastu Aftotunning eng yaqin do'sti va shogirdi bo'lgan.

Aftotun «G'oyalar dunyosi va soylalar dunyosi» ta'limining asoschisidir. Uningcha, qoya haqiqiy borliq, biz biladigan va yashaydigan dunyo esa uning soylasidir. Haqiqiy o'zgarish va taraqqiyot qoyalar dunyosiga xos, soylalar dunyosidagi harakat esa uning aksidir. G'oyalar dunyosining qonuniyatlarini hamma ham bilolmaydi. Ularni biladigan zotlar nihoyatda kam uchraydi, ular ulkan aql egasi bo'ladi va tarixda chuqur nom qoldiradi. Aksariyat kishilar esa, soylalar dunyosi bilan kifoyalanadi.

Aftotunning shogirdi va safdoshi Arastu (384 – 322 yillar) (asli – Aristotel) qadimgi Yunonistonning buyuk faylasufi, o'zining betakror, jahonni lol qoldirgan ilmiy merosi bilan mashhurdir. O'n yetti yoshida o'z ilmini oshirish maqsadida Afinaga kelib, Aftotun asos solgan akademiyaga o'qishga kirgan va 20 yil davomida (Aftotunning o'limiga qadar) shu yerda tahsil olgan. Keyinchalik Makedoniya podshosi Filippning II taklifiga binoan, uning o'qli Aleksandrga 3 yil muntazam ustozlik qilgan. Binobarin, keyinchalik dunyoni zabt etib, jahongirlik maqomiga ko'tarilgan Iskandarning kamolotida Arastuning xizmatlari begiyos bo'lgan.

Keyinroq Arastu Afinaga qaytib kelib, 50 yoshlarida «Liky» nomli maktab ochgan. Ilmiy faoliyatining samarali bo'lishida, umuman, Yunonistondagi ilm-fan rivojida Aleksandr tomonidan ko'rsatilgan himmat va rag'obatlar muhim ahamiyat kasb etgan. Iskandar vafotidan keyin unga qarshi kuchlar bosh ko'tarib, Arastuni dahriylikda ayblashgan va sudga tortishgan. Suddan oldin Evbey oroliga ko'chib ketgan Arastu ko'p o'tmay o'sha yerda vafot etgan.

Arastu zabardast qomusiy olim bo'lib, falsafa, mantiq, psixologiya, axloq, notiqlik san'ati, tabiiy fanlar bo'yicha o'limas, bebaho asarlar yozib qoldirgan. Arastuning g'oya va qarashlari Sharqda keng yoyilgan va u «Birinchii muallim», deya e'tirof etilgan.

Yunon falsafasida Demokritning qarashlari ham muhim o'rin tutadi. U haqiqiy borliq – moddiy dunyo, abadiy va poyonsiz, cheksiz – chegarasiz reallikdir, olam mayda moddiy zarrachalardan, ya'ni

atomlardan va bo'shliqdan iborat deya ta'lim beradi. Atomlar va bo'shliq o'zaro yaxlit abadiy ibtidoidir. Atomlar – bo'linmas va o'zgarimas, sifat jihatdan bir xil, uning miqdori shakli singari belvisobdir. Harakat, degan edi Demokrit, atomlardan iborat moddning abadiy, tabiiy holatidir. Demokrit tasodifiyatni inkor etgan. U o'zina tabiatda na jamiyada hech bir narsa tasodifan paydo bo'lmaydi», deb yozgan. Demokritning falsafiy qarashlarida axloqiy ta'limot muhim o'rin tutadi. Uning bu boradagi qarashlari siyosiy qarashlari bilan uzviy bog'liqdir. Yaxshi boshqarilayotgan davlat – buyuk qo'rg'ondir. Davlat manfaatlari qolgan barcha narsalardan ustun turmog'i lozim.

Qadimgi Yunon mutafakkiri Epikur (341-270 yillar) Demokrit ilgari surgan atomchilik ta'limotini yanada takomillashitirib, uni yuqori pog'onaga ko'targan va tegishli qarashlar bilan boyitgan faylasuf. Epikur ta'limoticha, olam – moddiy, abadiy va cheksiz. Atomlar – bo'linmas, olam – jisn va bo'shliqdan iborat, deb yozgan edi u. Barcha jismlarni Epikur ikki guruhga bo'lgan. Birinchi guruhga jismlarni tashkil etuvchi atomlarni kirigan bo'lsa, ikkinchi guruhga atomlarning birlashishidan tashkil topgan jismlarni kirigan. Epikur to'g'ri harakat qonuniyatini kashf etib, Demokrit ilgari surgan atomchilik ta'limotiga ulkan hissa qo'shgan. Epikurning falsafiy-axloqiy ta'limoti o'z zamonasida ilg'or ahamiyatga ega bo'lgan. Rozat-farog'at, xursandchilik deganda, kayf-safo, maishat, shohona hayotni emas, balki jismoniy ezilish handa ruhiy tashvishlardan xalos bo'lishni, ozodlikni tushunamiz, deydi Epikur. Uning fikricha, davlat ishlarining o'zaro kelishuvi asosida tuzilishi lozim. Epikur ilgari surgan ijtimoiy kelishuv qoyasi keyinchalik XVIII asr fransuz oq'otiparvarlari handa XX asr faylasuflari tomonidan davom ettirilgan.

Epikur ta'limotini rimlik Lukretsiy Kar (eramizdan avvalgi 99-55 yillar) davom ettirgan. U «Narsalarning tabiati to'g'risida» nomli asari bilan mashhur bo'lgan. Yashashdan maqsad, deb yozgan Lukretsiy, baxtli hayot kechirishdan iboratdir. Jamiyat ham, xuddi tabiat singari, o'z qonunlariga ega handa tabiat qonuniyatlarga tayangan xolda rivoj topadi, deydi u. Uning falsafiy qarashlari o'z davri va o'rta asr falsafasiga o'z ta'sirini ko'rsatgan.

Uning fikricha, modda (materiya) – abadiy, bir holardan ikkinchi holatga o'tib, shaklini o'zgartirib yashash – uning xossasi. Olamdagi

barcha narsalar ikkiga – oddiy va murakkab turga bo'linadi. Lukretsiy Kar atom harakatining uchta turini sanab o'tgan. Bular – narsaning og'irlikka ega bo'lgani uchun to'g'ri chiziqli harakati, narsaning o'zicha og'ish harakati, narsaga turtki bo'lgan asosga qaratilgan harakat. Lukretsiyning nazariyasi mohiyatan sodda bo'lsa-da, tabiatshunoslikka ulkan ta'sir ko'rsatgan.

3.2-§. Rim imperiyasi davri va o'rta asrlarda yevropa falsafasi

Yevropada qadimgi Yunon va Rim davridan o'rta asrlar falsafasigacha, ya'ni miloddan ilgari 1 asrdan milodiy XIV asrigacha, bir yarim ming yil davomida bir qancha oqimlar paydo bo'ldi va amal qildi. Bu davr falsafasida ikki xil jarayonni ko'rish mumkin: 1. Xristianlikning shakllanib davlat dini va mafkurasiiga aylanishi; 2. O'rta asrlarga kelib inkvizitsiyaning ustuvor yo'nalishiga aylanishi. Gnostika, apologetika, patristika, realizm, nominalizm va boshqa oqimlar o'sha davr falsafasining qiyofasini belgilaydi.

Gnostiklar. Bu davr falsafasida o'z o'rniga ega bo'lgan gnostitsizm eramizning 150 yillarida o'zining yuksak ravnaqiga erishadi. Ular shunday falsafiy ta'limot yaratdilar, ularning fikricha Xudo ruh sifatida yovuzlikda mutlaqo sof, inson esa o'z tabiatining ruhiy jihati bilan xudoga moslashgan. Bu masalada gnostitsizm faylasufi xristianlikni yunon falsafasi bilan birlashtirishga harakat qildilar. Agar bu urinishda gnostitsizm g'alaba qilsa, xristianlik qadimgi dunyoning navbatdagi falsafiy dini bo'lib qolar edi va shunday bo'ldi ham. 354 yilda Pompey sobori xristianlikni Rim imperiyasining asosiy dini deb e'lon qildi.

Dualizm – gnostitsizmining asosiy yo'nalishi, bu oqim tarafdorlari moddiy va ruhiy dunyo o'rtasida mustahkam chegara mavjud deb ta'kidlaydilar. Ular ta'limotida materiya hamma vaqt yovuzlik timsolidir. Bundan ular xudo hech mahal moddiy dunyoni yaratishi mumkin emas, deb hisoblaydilar. Gnostiklar tomonidan e'lon qilingan darveshlik (asketizm) o'rta asrlarda monaxchilikning vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

Apologetlar xristianlik tarixida I va III asrlarda vujudga keldi. Apologetika so'zining lug'aviy ma'nosi «himoya qilish», – demakdir. Apologetlar hukumatning xristianlikka bo'lgan dushmanligini bartaraf

qilishga, Rim davlatining xristianlikni ta'qib qilishi hech qanday ogohlantirishga loyiq emasligini isbotlashga harakat qilganlar, o'z asarlarida muhtirlik (ko'p xudolik) adabiyotlaridan olingan birlashtirish (dialog) shaklidan, yoki apologetikaning mumtoz shaklidan foydalanishganlar. Apologetlar asarlarida ikki an'ana yaqin sezilib turadi. Ya'ni inkor qilish va tasdiqlash. Ular eng avval mushriklar tomonidan xristianlikka qo'yilgan ayblar – g'ayridatiy harakatlardan, dindarbozlik kabilarini inkor qilganlar. Xristianlikning sofiyigini esa tasdiqlaganlar. Bu sohada Yustinning «Birinchi apologetiya», «Ikkinchi apologetiya» asarlarini, Tulean va Anaksagor kabi faylasuflar faoliyatini ta'kidlash lozim.

«Patristika» - so'zi «ota» («padre») so'zidan kelib chiqqan. Bu nom bilan odatda G'arbda yepiskoplarni ularga hurmat sifatida ataganlar. Mashhur bo'lgan cherkov otalaridan biri Ioan Zlatousti (347-407) edi. Uning 640 ta da'vatlaridan ko'pchiligi avliyo Pavel nomlarining sharhi edi. Uning asarlarida injilni amaliy qo'llash sofiy bo'lgan masalalar bilan qorishib ketgan.

G'arbda eng yirik cherkov otalaridan biri «Pok» degan unvonga ega bo'lgan Avreliy Avgustin (354-430) bo'lib hisoblanadi. U faylasuf va islohotchi bo'lgan. Avgustin o'z hayotini yepiskoplikka, indigotchilikka, adabiyotga bag'ishlaydi. U 100 ga yaqin kitob, 500 ta da'vat va 200 ga yaqin nomalar yozadi. Uning o'sha davrdagi eng muhim asarlaridan biri «Sig'imish» 401 yilda yozilgan. Bu asarda u o'zining xristianlikkacha bo'lgan hayotini yozadi. Unda Tavrot ayollari ramziy – timsoliy bayon qilinadi. U mushriklik falsafasini qorlaydi. Uningcha, bu falsafa insonni xristian dinichilik hech mahal hissiyatiga olib kelmaydi. Avgustin babs shaklida boshqa (dialog) diniy asarlar ham yozgan.

«Sxolastika» - so'zi yunoncha «shkola»dan («shola») olingan bo'lib, «o'qish joyi», «maktab» ma'nolarini anglatadi. Buyuk Karl mayyda o'qituvchilik qilganlarni, yoki umuman saroy maktabidagi o'qituvchilarni sxolastlar deb ataganlar. Shuningdek, diniy o'rganishda falsafani tatbiq qilgan o'rta asr olimlarini ham sxolastlar deb ataganlar. Sxolastikani ma'lum darajada ilohiyotni aqlga solishtirish, diniy tafakkur yordamida quvvatlashga bo'lgan intilish deb ham baholash mumkin, o'sha davrda ilohiyotni muqaddas kitoblar ayollari asosida emas, balki falsafiy nuqtai nazardan tadqiq qilish

tagozo qilinardi. Sxolastlarning maqsadi e'tiqod aqlga muvofiqmi degan savolga javob berish bo'lgan.

Realizm. Uning yirik vakillaridan biri Angelm Ketterberiy (1038-1109) dir. U Shimoliy Italiyada tug'ilgan, 1093 yilda Ketterberiy shahrining arxiyepiskopi etib tayinlanadi. Angelm o'zining ikki asari bilan mashhur. Birinchisi «Monopoliya» – xudoning borligini sabab oqibat munosabatlari tizimida isbot qilish. Bu isbot – kosmologik isbotning shakli sifatida shunday talqin qilinadi: inson hayotda ko'p ne'matlardan foydalanadi. Bu ne'matlar esa eng oliy ilohiy ne'matlarning aksidir. Ular orqali hamma narsalar mavjuddir. Uzlaksiz tanazzulni tasavvur qilib bo'lmagani sababi, hamma narsaning bir sababchisi bo'lishi kerakki, biz uni xudo deb ataymiz.

Angelming ikkinchi asari «Prologion» xudo borligining deduktiv isbotidir. Uning ta'kidlashicha, har bir odam uchun oliy va komil mohiyat haqida goya mavjuddir. Bu goya esa obyektiv mavjudlikka ega bo'lgan reallikka mos keladi. Chunki agar borliq mavjud bo'lmaganda edi, narsa komil bo'lmasa edi. Agar xudodan yuqoriroq oliy narsani tasavvur qilish mumkin emas ekan, demak, xudo reallikda mavjuddir.

Arastu ta'limotining ko'p tomonlarini qabul qilgan o'rta asr sxolastlari mo'tadil realistlar deb atalganlar. Ularning yirik vakillari Per Abelyar va Akviniyalik Fomlar bo'lgan. Britaniyada tug'ilgan Per Abelyar (1079-1142) juda yoshligidan o'z bilimi bilan mashhur edi. Abelyar – mo'tadil realistdir. Uning ta'kidlashicha, reallik yoki universallik dastlab xudo aqlida mavjuddir, undan keyin narsalarning o'zida mavjuddir va nihoyat, odamlarning ongida mavjuddir. Abelyar «Men e'tiqod qilish uchun bilaman» degan qoyani ilgari surgan. Ya'ni bilimaydigan, bilimsiz kishidan ko'ra, din va uning asosiy tamoyillarini yaxshi o'rgangan kishi abzal. Bunday kishi aqidaparast emas, balki o'zi bilgan narsaning qadriini biladigan insondir.

Abelyar haqiqatni topishda tafakkurning xizmatini ta'kidlab, unga hamma vaqt murojaat qiladi. Uning ta'kidlashicha, shubha hamma vaqt tadqiqotga yo'llaydi, tadqiqot esa haqiqatni topadi. Uning fikricha, insonning o'limi xudoni rozi qilish uchun emas, balki odamlarni xudoga bo'lgan muhabbat bilan taajjubga solish va odamlarga axloqiy ta'sir ko'rsatish maqsadida sodir bo'ladi. Bu bilan odamlar o'z hayotini xudoga bo'yusundiradilar. Bu qarash axloqiy ta'sir qilish nazariyasi deb ataladi.

Akviniyalik Foma (1224-1292) mo'tadil realizmning yana bir yirik vakili bo'lib hisoblanadi. Foma o'sha davr uchun Arastu natur tafassusini ilohiyot bilan birlashtirishga harakat qilgan. Bunda u mo'tadil realizm pozitsiyasida turgan va sxolastikaning eng yirik namoyandasi bo'lgan. Uning fikricha, natural falsafada tafakkur va Arastu mantiqiy ta'limoti yordamida xudo mavjudligi haqidagi haqiqatga erishishi mumkin.

Fomaning «Ilohiy summalalar» asari 3000 maqoladan iborat bo'lib, 600 masalani yoritishga bag'ishlangan. U ilohiyotning sistemali bayon qilinishi vazifasini bajaradi. «Ilohiy summalalar»ning birinchi qismi xudoning mavjudligi va borlig'i masalasida bahs yuritadi. Ikkinchi qismi «xudoga qarab harakat» haqida hikoya qiladi. Foma ta'limotidan keyinchalik «tomizm» ogini shakllandi va u «neotomizm» tarzida G'arbda hozir ham saqlanib qolgan.

O'sha davrning mashhur faylasufidan biri Vil'yam Okkamdir (1309-1349). Uning fikricha, ilohiyot aqidalari ratsional (aql) yo'l bilan isbotlanishi mumkin emas. Ular faqat Tavrot nufuzi tufayligina qabul qilinishi mumkin. Bu qarash e'tiqod va tafakkurni bir-biridan ajratadi, ularni ommuxta qilishni qoralardi. Okkam, shuningdek, universalliklarning obyektiv mavjudligini inkor qiladi. Uningcha, universallik tafakkur tushunchalari uchun faqat ismidirlar. Bu tushunchalarni odam o'z ongida yaratgan. Uningcha, alohida odam insonga nisbatan realroq va muhimroqdir.

Rodger Bekon (1214-1292) ham Okkam mansub bo'lgan ogim vakillaridandir. U o'z hayotini ilmiy tajribalarga bag'ishlagan. Ular yordamida u tajribaviy fanga asos soldi. Bunday metodni XYII asrda Francis Bekon ishlab chiqdi. Haqiqatni topishda tabiatni tajribaviy o'rganish metodini qo'llash nominalistlar qarashlariga to'liq mos kelardi. Nominalistlar va realistlar o'rtasidagi garama-qarshilik o'rta asr sxolastikasining muhim muammolaridan biri edi. Butun o'rta asrlarda sxolastikaning bu ikki ogimi o'rtasida kurash ketgan. Sxolastikaning ayvga chiqqan davri – 1150 va 1300 yillarda – Foma Akviniyalikning mo'tadil realizmi nominalizm ustidan g'alaba qozondi. Lekin 1300 yildan keyin cherkov ilohiyotchilari tafakkurida nominalizm yuqori mavqeni egallay boshladi. Bu ko'p jihatdan uyg'unlash tajribaviy metodini (ratsionalizm) vujudga kelishida katta xizmat qildi.

Yevropa falsafasining rivojida universitetlar muhim o'rin tutadi. Ular bilim va ma'rifatning o'chog'i sifatida 1200 yillarda vujudga keldi. 1400 yillarga kelib, Yevropada 23 ta universitet mavjud bo'lgan. Universitet dasturining juda katta qismini sxolastika bilan shug'ullanish tashkil etar edi. Universitetlarning vujudga kelishining sababi mashhur olimlarning faoliyatidir. XII asrda Itteriy Rim huquqining buyuk tadqiqotchisi sifatida mashhur bo'ldi va talabalar uni eshitish uchun Bolonya shahriga oqib kela boshlaydilar. Natijada Bolonya shahri universiteti muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsata boshlaydi. Abelyarning o'qituvchi sifatidagi shuhrati ko'p jihatdan Parij universitetining vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Universitetlar, shuningdek, talabalarning chiqishlari natijasida ham vujudga kelgan. Masalan, XII asrda Angliya va Fransiya qirollari orasidagi nizo oqibatida, Angliya talabalariga yaxshi munosabat bildirilmaganligi ularning Parijdan Angliyaning Oksford shahriga ko'chib o'tishlariga sabab bo'ldi. Buning natijasida mashhur Oksford universiteti tashkil topdi. Kembridj universiteti esa Oksford universiteti talabalarining qo'zg'olon ko'tarishi va 1209 yilda ularning Oksforddan Kembridjga ko'chib o'tishlari natijasida vujudga keldi.

Universitetlar qadimgi Yunoniston va Rimda, shu bilan birga bizning mamlakatimizda ham mashhur bo'lgan ustoz va shogirdlar to'planib ilm o'rganadigan, o'rgatladigan va ilmiy bahslar olib boriladigan maktablar tarzida shakllangan bo'lsalar-da, ammo fan sohaslarining ko'pligi tufayli alohida ilm o'chog'iga aylanib qoldilar. Ularning tajribasi keyinroq butun dunyoga tarqalib ketdi.

3.3-§. Uyg'onish davri falsafasi

Bu insoniyat tarixida yuz bergan eng buyuk ilg'or taraqqiyot davrlaridan biri edi. Uyg'onish davrida hayotning hamma tarmog'ida muhim, ilg'or, hatto aytilish mumkinki, inqilobiy o'zgarishlar yuz berayotgan edi.

Uyg'onish davrida Yevropada falsafaning rivojlanishiga katta hissa qo'shganlardan biri nemis Nikolay Kuzaniydir (1401-1464). Kuzaniy ta'limotida, xudo hamma narsalarda mavjud, shuningdek, hamma narsalar xudoda mavjud. Eng oliy haqiqatlarni bilish, sxolastik fikrlash bilan emas, balki, tajriba asosida amalga oshadi.

U xudoni borligining oliy va yagona asosi deb hisoblaydi. Bu masalada Kuzaniy shunday muhim kosmologik fikrlarni bayon

qiladiki, hatto ma'lum darajada uni Kopernik va Brunolarning o'tirildoshi deb hisoblash mumkin. Ikkinchi masala esa bilish nazariyasiga nisbatan uning butunlay yangicha yondoshishidir. Ushbu masalalar bo'yicha Kuzaniy tomonidan ilgari surilgan goyalari ayrim sohalarda XVlll asr oxiri va XIX asr boshidagi nemis filsoflari tomonidan bayon qilingan fikrlarning deyochoasi edi.

Filosofiga va fan rivojlanishiga eng katta hissa qo'shgan uyg'onish davrining mutafakkirlaridan biri polyak olimi Nikolay Kopernikdir (1473-1543). Ma'lumki, fan tarixida Kopernik o'zining fanda tub o'zgarish yasagan geliotsentrik ta'limot bilan mashhur bo'lgan. Uning ta'limotida, insonlar tomonidan kuzatiladigan quyosh va yulduzlarning harakatlari aslida Yerning o'z o'qi atrofiga kundalik aylanishidan va quyosh atrofiga yillik aylanishidan iborat. Bizning planetamizning markazi Yer emas, quyoshdir. Kopernikning buyuk kasbiyoti dunyoga teologik qarashga zarba berib, tabiatshunoslikda to'ntarish yasadi. Bu kashfiyot Bibliyaning dunyo tuzilishi haqidagi va o'zgarimas deb tanilgan ta'limotiga zarba berdi. Agar yer olanning markazi emas, balki quyosh atrofiga aylanuvchi planetalarning biri bo'lsa, unda dunyoni, koinotni maqsadga muvofiq xudo tomonidan olinadigan uchun yaratilganligi haqidagi ta'limot asossiz bo'lib qolardi.

Kopernikning geliotsentrik nazariyasidan chiqur ilmiy xulosalar chiqargan mutafakkirlardan biri italiyalik Jordano Brunodir (1548-1600). U Neapol yaqinida tug'ilgan. o'zining ilg'or fikrlari uchun Bruno dahriylikda ayblanadi va cherkovdan haydaladi. Italiyadan qochishga majbur bo'ldi. Uzoq vaqt Shvetsariya, Fransiya, Angliya va Germaniyada quvg'inda yuradi. 1592 yilda Bruno Italiyaga qaytib keladi, lekin cherkov inkvizitsiyasi tomonidan ushlab turmaga solindi, qiynoqlarga qaramasdan, u o'zining ta'limotidan voz kechmaydi, natijada qat'i etishga hukm qilinadi, 1600 yil 17 fevralda Rimda Gullar maydonida yoqib o'ldiriladi.

Uyg'onish davrining natijasi sifatida namoyon bo'lgan G'arbiy Yevropa mamlakatlaridagi tub ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar birlashtirilgan XVll asrning 60-70 yillarida, Angliyada XVll asrning 40-50 - yillarida bo'lib o'tdi. Bu davrga kelib, Yevropada alohida millatlarning shakllanishi yuz berdi, milliy davlatlar paydo bo'ldi. Foch monarxiya tuzumi jamiyatning ilg'or tabaqalari nazarda faqat inson o'z umrini o'tab qolmasdan, balki g'ayritabiiy, g'ayriatqiy bo'lib ko'rma boshladi. O'sha davrning ideologlari ilgari tan

olimnagan insonning tabiiy huquqlari masalasini o'rtaga qo'ydi. Ular ijtimoiy tartiblar inson tabiatiga mos kelishini talab qila boshladilar. Bor-yo'g'i 50-60 yil ilgari inkvizitorlar Jordano Brunoni yoqib yuborganlarida lom-min demagan Yevropa, endi o'zining hayotida markaziy o'rinni inson huquqlari egallashi kerakligini xis etib boshladi. Hatto Rim papasining nomidan bo'lsa-da, inson umriyga zomin bo'lishga hech kimning haqqi yo'qligi, odamzotning yashash, fikr yuritish ekinligining tabiiyligi anglab olina boshladi. Albatta, bungacha inkvizitsiya bir necha asrlar bu hududni aqidaparastlik changalida ushlab turgan, ne-ne aqli kishilarni o'z domiga tortib ulguragan edi.

Ma'naviy uyg'onayotgan millat va hududda hech qachon aqidaparastlik o'z ta'sirini to'la - to'kis saqlab qola olmaydi. Yevropada ham xuddi shunday bo'ldi. Ma'nan kamolga yetgan, milliy davlatchiligi ega bo'lgan va ana shu mustaqil davlatlarini kamolga yetishi uchun qarzdor ekanligini anglab olgan Yevropa millatlari o'zlarining komil insonlarini endi inkvizitsiyaning, aqidaparastlarning hukmiga topshirishga sira ham haqlari yo'q ekanligini angladilar. Yevropa uyg'ondi.

Yevropada aynan ana shu davrda ilgari, butun mintaga hayot uchun xristianlik va uning xilma-xil oqimlari umumiy va yagona mafkura rolini o'tab kelgan davr tugadi. Endi diniy oqimlararo kurash, xristianlikning softligini saqlashga urinishning mutlaqlashtirilishi natijasida vujudga kelgan inkvizitsiya ham o'z davrini o'tab bo'ldi. Butun Yevropani boshqarib kelgan gon-qardosh va bir-biriga dushman qirollar davri ham o'timishga aylana boshladi. Ilim-fan sohasida chuqur o'zgarishlar ro'y berdi. Odamlarning dunyoqarashi keskin o'zgarib boshladi. Endilikda milliy davlatlarning har biri uchun muhim bo'lgan mafkuraning shakllanishi zaruriyatga aylanib qoldi. Albatta bunda biz sanab o'tgan omillar, ya'ni qirolik an'analari, xristianlik va uning oqimlari ta'siri, umumiyevropaga xos xususiyatlar, Rim imperiyasi davrida bir oila bo'lib yashagan xalqlar o'rtasidagi hududiy va ma'naviy yaqinlik o'z ta'sirini o'tkazdi. Ammo, asosiy, bu davrda milliy qoyalar to'la-to'kis amalga oshishi uchun ijtimoiy sharoit yetildi, italiya, ingliz, fransuz va boshqa xalqlar o'z davlatchilik an'analarni to'la-to'kis tikladilar. Bu davlatlarda shakllangan falsafiy maktablar faqat milliy qobiqqa o'rallib qolmadilar, balki umumiyevropa va butun jahon tarqiqiyotining

umumboshariy muammolarini falsafiy jihatdan izohlash, ilmiy o'rganish va asoslashga harakat qila boshladilar. ushu davr falsafasi ham oldingiga nisbatan katta qadam tashladi. Falsafiy qonunlarni fanning turli sohalari sinab ko'rilib o'sha davr faylasuflari uchun odatiy xolga aylandi. Bu tamoyillar esa milliy chegaralarni belmuydigan, umuminsoniy qadriyatlar xususiyatiga egadir. Uyg'onish davri Yevropa fani va falsafasi ham insoniyat tarixida eng buyuk ko'tarilish davrlaridan biri bo'lib qoldi.

Ingliz falsafasi. O'sha davr falsafasining asosiy vakillaridan biri F. Bekon (1561-1626) yuqoridagi masala haqida shunday degan edi: «Metodiy dunyo, mamakatlar, dengizlar, planeta juda keng bo'lgani uchun insonlarning ma'naviy dunyosini eski chegaralar bilan o'rab qo'yilishi sharmandalikdan boshqa narsa emas» («Yangi Organon» kitobi). Bekon ingliz falsafasining o'rtasidagi tarqiqiyotga eng katta hissa qo'shgan olimlardan biridir. Uning ta'limotida, fanning yangi binosini ko'rish uchun, to'g'ri fikrlashga o'rganish kerak. Bekon ta'limotida, tabiatni bilishda bir necha «idollar» insonga xalqit beradi. Ular inson aqlini o'rab tashlaydi. Ular asosan to'rtta. Birinchisi «ing» idollari, bular inson zotiga, butun odamlarga xosdir. Masalan, Bekon shunday deydi: «Insonning aqli qiyshiq ko'zguga o'xshaydi. U narsalarning tabiati bilan o'z tabiatini aralashtirib yuborib narsalarni qiyshiq, buzq ko'rsatadi. Ikkinchisi, qor idollari. Bu har bir odamning o'z spetsifik xususiyatlari natijasida yangilishishi. Ular fikrlash ufqining cheklanishidan tug'iladi. Bu narsa hamma narsani o'z nuqtai-nazari bilan ifodalash, o'zining tor doirasi bilan o'zlash natijasida vujudga keladi. Uchinchisi, maydon idollari, bo'lib, u ma'lum bo'lgan tasavvurlarga tayinish odati, noto'g'ri yoki noaniq terminologiyalarga tanqidiy yondoshmaslik oqibatida vujudga keladi. Bu masalaga Bekon juda ham katta ahamiyat beradi. Masalan, u shuni ta'kidlaydiki, real borliqni ifodalamaydigan yoki uni noaniq, mavhum ifodalaydigan so'zlar soxta tushunchalarni tug'diradi-ki, ular natiklarga teskari ta'sir qiladi. To'rtinchisi, teatr idollari: ular avvalchilar fikriga ko'r-ko'rona ergashib qadimgilarning falsafiy idiomalarini davom ettiraveradilar.

Bekon tomonidan sxolastikaga qarshi qaratilgan idollarning tanqidi katta metodologik ahamiyatga ega. U ijtimoiy-siyosiy qonunlarni bo'yicha kuchli markazlashgan davlat tarafdori bo'lgan.

Jamiyat hayotida asosiy rolni Bekon fikricha san'at va savdo rivojlanishi o'ynaydi.

Uning ta'limotini Tomas Gobbs (1588-1679) takomillashirgan va rivojlantirgan. Gobbs moddiylikni asosiy substansiya deb hisoblagan, materiyaning abadiyligi, harakatning esa mexanistik tarzda amalga oshirishining tarafdori bo'lgan olimdir. U matematik sifatida borliqning namoyon bo'lishini geometriya fani nuqtai nazaridan tushuntirgan. Bilish nazariyasida Gobbs ko'proq empirik jihatlarga o'z e'tiborini qaratgan, sezgilarning bilimlar hosil qilish jarayonidagi ahamiyatini tahlil qilgan. Jamiyat taraqqiyoti va unda davlatning o'rni hamda kelib chiqishi masalasida Gobbs ko'proq xususiy mulkchilikka asoslanadi. Shu bilan birga uning fikricha davlatning monarxiya shakli maqsadga muvofiq bo'lib hisoblanadi.

Ingliz falsafasida Jon Lokk (1632-1704) qarashlari alohida o'rin tutadi. U tajribani bilishning asosiy manbai deb hisoblaydi. Bunda ichki va tashqi tajriba ajratib ko'rsatiladi. 1690 yilda Lokk tomonidan yozilgan «Inson aqli haqida tajriba» nomli asarida R. Dekartning «tug'ma g'oyalari» to'g'risidagi qarashlariga qarshi chiqadi. Lokkning fikricha bilish tabiat va inson o'rtasidagi munosabatlardan iborat bo'lib, haqiqatlar esa kishilarning bu jarayonda hosil qilgan tushunchalari, g'oyalari va xulosalarining olamga mos kelishidan iboratdir.

Ijtimoiy-siyosiy qarashlariga ko'ra Lokk davlatning o'ziga xos quyidagi tamoyillarini ta'riflaydi:

1. Hokimiyatni qonun chiqaruvchi tizimi;
2. Hokimiyatning ijro etuvchi organlari;
3. Ittifoq federativ hokimiyati. Ana shu tamoyillar uyg'un bo'lganida davlatning faoliyati samarali amalga oshadi.

Fransuz falsafasi. O'rta asrlardagi Yevropa falsafasi taraqqiyotida Fransiyada shakllangan milliy falsafa maktabi nihoyatda katta o'rin tutadi. Bu borada R. Dekart, Volter, Lametri, Gelvetisiy, Didro, Golbax va Russolarning qarashlari nihoyatda muhim.

R. Dekart (1596-1650) falsafasida dualizm asosiy o'rin tutadi. Uning fikricha materiya va ruh borligining asosida yotadi va xudoga bo'ysunadi. Olan, Dekart fikricha cheksiz va abadiy, u inson tafakkuriga bog'liq bo'lmagan xolda rivojlanadi va takomillashadi. R. Dekartning «Men fikr qilayapman, demak men mavjudman» degan fikri faylasuflar orasida mashhur bo'lib hisoblanadi. Bilishda fikr va

sezgilarning ahamiyatini nihoyatda ortiqcha deb bilgan R. Dekart rationalizm ta'limotining asoschisi bo'lib hisoblanadi. Uningcha insonning fikrlashi va mulohaza qilishi shubha ostiga olib bo'lmaydigan jarayondir, undan boshqa hamma narsani tekshirish shubha ostiga olish mumkin. Dekart o'sha zamoning eng buyuk matematiklaridan biri bo'lib, o'z davrida aniq fanlar sohasida katta ahamiyat kasb etgan deduksiya usulini falsafaga kiritgan olim bo'lib hisoblanadi.

Lametri va Gelvetisiy, Didro va Golbax o'z davrida fransuz hayotida nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lgan milliy davlatchilik, inson erkinligi va xaq-huquqlari muammolariga alohida e'tibor qaratganlar. Fransuz millatini ma'naviy jihatdan yuksaklikka ko'tarish va ma'rifatli xalqqa aylantirish uchun o'z asarlarida ana shu qadriyatlarga erishishning yo'llari va usullarini ko'rsatib berganlar.

Ular tomonidan yaratilgan ko'p tomlik «Ensiklopediya» o'sha zamoning ma'naviy muammolarini ma'rifati yo'l bilan hal qilish usullari va imkoniyatlari ko'rsatib berilgan «Yevropa qomusi» darsligiga ko'tarilgan edi. Bu kitobni yaratishda boshqa ko'pgina ma'rifatparvar fransuz olim va mutaxassislari ham qatnashgan bo'lib, o'zining ahamiyati, muammolarining umuminsoniy nuqtai nazaridan yechilishi, xalqchiligi va tilining fransuz millati hayot tarziga yuqoriligi bilan ensiklopediya XVIII asr Yevropasining tengi yo'q kitobi edi. Aynan ana shu kitob mualliflari o'zlarining boshqa asarlari va faoliyatlari bilan 1789-1884 yillardagi Fransuz inqilobi qabul qilgan «Inson va g'rajdamlar huquqlar deklaratsiyasi»da ilgari surilgan umuminsoniy qadriyatlarni jamiyat taraqqiyotining eng ustuvor ma'naviy mezonlariga aylantirdilar.

Nemis mumtoz falsafasi. XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida Germaniya boshqa G'arbiy Yevropa mamlakatlariga nisbatan iqtisodiy va siyosiy jihatdan qolqoq edi. Ammo fransuz inqilobining kuchli ta'siri ostida shunday falsafiy ta'limot vujudga keldi-ki, uning shakllanishida tabiatshunoslik va ijtimoiy fanlarning rivoji asosiy o'rinni egalladi.

Nemis falsafasining asoschilaridan biri Immanuel Kant (1724-1804) faqat mashhur faylasufgina bo'lib qolmasdan, yirik tabiatshunos olim hamdir. Kant tomonidan yaratilgan gaz holatdagi ulkan umumlikdan quyosh sistemasining kelib chiqishi haqidagi nazariya hozirgi davrda ham astronomiya sohasidagi eng muhim ta'limotlardan

biridir. Kantning tabiiy-ilmiy qarashlari tabiat hodisalarini metafizik ruhada tushuntiruvchi ta'limotlarga zarba berdi. Kant o'z davri tabiatshunosligi erishgan yutuqlarni faqat Koinot tuzilishi masalasiga emas, shu bilan birga Koinot genezisi va rivojlanishi masalalariga ham tabiiq qildi. Kantning inson irqiqlarining tabiiy kelib chiqishi haqidagi nazariyasi ham muhim ahamiyatga ega.

Kant falsafada katta o'rin qoldirdi. Uning vafotidan keyin nemis falsafasining rivoji Hegel (1770-1831) ijodida o'zining yuksak cho'qqisiga erishadi. Hegel dialektikaning qonunlari va kategoriyalari haqidagi ta'limotni rivojlantirdi. Falsafa tarixida birinchi marta bir tizimga solgan xolda dialektik logikaning asosiy qoidalarini ishlab chiqdi. O'sha davrlarda hukmron bo'lgan metafizik fikrlash uslubini tanqid qildi. Hegelning ta'kidlashicha, kategoriyalar borliqning obyektiv shakllardir. Borliqning asosida esa, «dunyoviy aql», «mutlaq qoyay» yoki «dunyo ruhi» yotadi.

Rivojlanish g'oyasi Hegel falsafasini gamrab olgan. Uning ta'kidlashicha, rivojlanish tor doira ichida emas, doimiy, quyidan yuqoriga qarab boradi. Mana shu jarayonda miqdor o'zgarishlarining tub sifat o'zgarishlariga o'tishi yuz beradi. Rivojlanishning manbai esa har qanday o'z-o'zidan harakatning sababi bo'lgan qararni qarshtildir. Hegel falsafasida borliq dialektik o'tishlar zanjiri sifatida bayon qilingan. Hegel fikricha, tarix dunyoviy ruhning yoki mutlaq qoyaning rivoji sifatida namoyon bo'ladi. Umuman tarix bu mohiyatan fikrning, aqlning o'z-o'zidan rivoji tarixidir. Hegel ta'limotida, aql tarixda shunday namoyon bo'ladi, unda har bir xalq ruh o'z-o'zini anglab, tobora yuqorilab borishiga o'z hissasini qo'shish huquqini oladi. Lekin bu jarayon qandaydir tartibsiz (xaoik) amalga oshmaydi. Hegel umumjahon tarixini to'rt bosqichga bo'ladi:

1. Sharq dunyosi;
2. Yunon dunyosi;
3. Rumo dunyosi;
4. German dunyosi: Hegelning da'vosiga ko'ra, faqat german xalqlarida to'liq erkinlik bo'lgan. Bu xalqlar o'z tarixiy rivojlanishlarida isloxotchilik (reformatsiya), 1789 yil Frantsuz inqilobi mevalaridan baxramand bo'lganlar. Faqat ulargina umumiy fuqarolik va siyosiy erkinlikka erishganlar. Hegelning ta'kidlashicha, aqlga muvofiq davlatchilikni o'rnatgan faqat german xalqigina umumjahon – tarixiy jarayonning xaqiqiy timsolidir. Hegel umumiy

falsafiy sistemasi ham, uning yaratgan metodi ham boshqa kamchiliklardan, ichki qarama-qarshiliklardan xoli emas edi.

3.4-§. XX asr va hozirgi zamon falsafasi

Ma'lumki, hamma zamonlarda ham falsafa o'z davrining dolzarb muammolarini hal etish yo'llarini topishga harakat qilgan. XX asrga kelib insoniyat fan va texnika taraqqiyoti sohasida ulkan yutuqlarni qo'lga kiritdi. Lekin shu bilan birga, aynan ushbu asr ijtimoiy sharoitlar, iktita jahon urushi, ekologik inqiroz, og'ir yo'qotishlar davri ham bo'ldi. Bu esa falsafiy fikrning taraqqiyotida o'z aksini topdi, uning turi yo'nalish va oqimlari shug'ullangan muammolarning salmog'i, maqsad-muddaosini aniq belgiladi. Buning natijasi sifatida, hozirgi davr falsafasida nihoyatda xilma-xil oqim va yo'nalishlar mavjud. o'z navbatida bu ilm-fan va amaliyotning hamda XIX asrning ikkinchi yarmi va hozirgacha bo'lgan falsafa ilmi rivojining asosiy xususiyatlarini belgilaydi.

XX asrga kelib ko'pgina falsafiy oqimlar o'zlarining an'anaviy falsafaga aloqador ekanliklarini hamda ulardan farq qilishlarini ta'kidlash maqsadida, nomlariga «neo», ya'ni yangi, zamonaviylashtirgan degan ma'noni anglatuvchi qo'shimchani qo'shganlar. Masalan, neopozitivizm, neotomizm va boshqalar shular jumlasiga kiradi.

Fanning jamiyat hayotidagi o'rini belgilash va unga nisbatan munosabatga qarab, zamonaviy falsafiy ta'limotlarni asosan ikki yo'nalishga ajratish mumkin. Ulardan biri – sientizm (lot scientia – ilim) ya'ni fan mavjud barcha ijtimoiy muammolarni hal etishi mumkinligini ilm-fan taraqqiyotining doimiy ijobiyligini asoslovchi falsafiy dunyog'arash. Sientizm g'oyalari, neopozitivizm, texnologik determinizm kabi ta'limotlarning asosini tashkil etadi.

Ikkinchi – antisentizm, ya'ni fan taraqqiyoti jamiyat hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatishini asoslovchi falsafiy dunyog'arash. Bunday dunyog'arash ekzistentzializm, frankfurt ijtimoiy-falsafiy maktabi, Rim Klubining bir qator tarmog'larini, ba'zi diniy-falsafiy oqimlarning ilonga munosabatini ifodalaydi. Antisentizm ilm-fan taraqqiyotining natijalarini nazorat ostiga olish, bu masalada jamiyat hayotini xavf ostiga qo'yimaslik talabi bilan bog'liqdir. Antisentizmining ayrim o'ta ashaddiy namoyandalari fan-texnika taraqqiyotini tamoman to'xtatib qo'yish g'oyasini ham ilgari suradilar. Umuman olganda, XX asr falsafasida bir-biriga muqobil bo'lgan yo'nalishlar ratsionalizm va

irratsionalizm, antropologizm va naturalizm, stentizm va antisentizm, materializm va idealizm o'z o'rniga ega bo'lmogda.

Yangicha falsafiy tafakkurga asos solgan olimlar orasida ko'pchilik nemis olimi Artur Shopenhauer (1788 – 1860) qarashlarini tilga oladi. Shopenhauer olamdagi barcha mavjud narsalarni irodaning namoyon bo'lishi, irodani esa ongsiz ko'r-ko'rona intilish tarzida tushunadi. Maxluqotlarning instinktlari, xatti-harakatlari – irodaning namoyon bo'lishidir. Inson faoliyati ham aqldan begona bo'lgan irodaning natijasidir. Shuning uchun inson mohiyati irratsional asosga ega. Aql esa tasodifiydir. Inson hayoti doimo aylanib turgan iroda g'ildiragiga bog'liqdir.

Shopenhauer ta'limotini davom ettirgan nemis faylasufi Fridrix Nitshe (1844-1900) fikricha, «borliqning eng chuqur mohiyati hokimiyatga erishish uchun bo'lgan irodadir.» Nitshe inson borlig'ida maxluqlik va xoliqlikni birlashtirib ketganini asoslab berishga harakat qiladi. Uning diyorumizda bundan ikki yarim ming yil muqaddam shakllangan zardushviylik ta'limotini o'rganib yaratgan «Zardusti tavallosi» asarida kuchli shaxslarni tarbiyalash qoyasi ilgari surilgan. U o'z ortidan irodasiz kishilar ommasini yetaklashga qodir bo'lgan irodasi kuchli shaxslarni tarbiyalash taraflari bo'lgan. Nitsheining sivilizatsiya va madaniyatning so'nishi va barham topishi to'g'risidagi qoyasiga asoslanib, 1918 yilda G. Shpengler «Yevropaning so'nishi» degan asarini yozadi.

O'lgan asr oxiri olimlari ijtimoiy inqiroz va ma'naviy turg'unlikdan chiqishning yo'lini g'arbda klassik falsafiy merosga murojaat etishda va uni qayta tiklashda ko'rdilar. Shu zaylda «Orgaga Kantga» shiori ostida neokantchilik, «Orgaga Hegelga» shiori ostida esa neohegelchilik paydo bo'ldi. Shu bilan birga, falsafaning klassik ilidizlarini saqlab qolishni diniy oqim bo'lgan neotomizm ham yoqalab chiqdi. Neotomizm shu bugunga qadar ham o'z mavqeiini yo'qotmagan bo'lib, katoik cherkovi tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Bunda ayniqsa Rim papasi rahbarlik qiladigan Vatikaning faoliyati muhim o'rin tutadi.

Neotomizm – XX asrdagi eng yirik diniy-falsafiy oqim bo'lib, u o'rta asrlardagi (XIII asr) Foma Akvinskiyning ta'limotini qaytadan tikladi. U (neo – yangi, tomizm – «foma»), transkripsiyada «foma» bo'lib o'zgaragan) Foma Akviniyning yangi, zamonaviy ta'limoti demakdir. Bu ta'limotga ko'ra, ilm va e'tiqod o'rtasida to'la muvofiqlik, uyg'unlik bor. Ular bir-birini to'ldirib turadi, har ikkisi

ham xudo tomonidan berilgan haqiqat. Neotomizm vakillari fikricha, ilm yetmagan joyda e'tiqod qo'llanishi kerak. Lekin bu e'tiqod ko'r-ko'rona, shunchaki ishonch bo'lmay, balki mantiqan teran anglangan e'tiqod bo'lishi kerak. Xudoning mavjudligini falsafa turi mantiqiy usullar orqali isbot qilishi lozim. Neotomizm hozirgi dunyoda shakllanayotgan ta'limot sifatida maydonga chiqmogda. O'z mavqaidi bu demokratiya ustuvor bo'lgan hayot tarziga muayyan darajada mos keladi.

Neokantchilik XIX asr o'rtalarida shakllangan va XX asr boshlarida rivojlangan ta'limotdir. Uning vakillari I. Kant o'z davrida qo'ygan ilmiy bilishning umumiyligi va zaruriyati haqidagi hamda tabiiy aql haqidagi muammolarni tahlil etadilar. Bu ta'limotga ko'ra, inson dunyoga bir marta keladi, shuning uchun har bir insonning hayoti o'zi uchun eng oliy maqsaddir. Shunday ekan, inson hayotidan kimdir o'z maqsadlarini amalga oshirish uchun vosita sifatida foydalanishi mumkin emas. Erkin mavjudot deganda, Kant tushunchasi o'zi xohlagan ishlarni qiluvchi kishini emas, balki insonchilik manfaatiga qarshi yurmaydigan, unga zid ish qilmaydigan, ammo o'z xaq-huquqlarini yaxshi biladigan insonni nazarda tutadilar.

XX asrga kelib, fan va texnika taraqqiyoti bilan ilmiy tafakkur va il muammolarini falsafiy tahlil qilishga qiziqish nihoyatda ortdi. Bu yo'nalishda ishlayotgan eng yirik oqimlarga neopozitivizm, strukturalizm va germevika kabi falsafiy qarash namoyondalari misol bo'ladi.

Neopozitivizm oqimining yirik namoyandalari Kamap, Ayer, Rassel, Vilgenshteyn va boshqalardir. Neo – yangi; pozitiv – ijobiy degan ma'noni anglatadi. Neopozitivizm G'arbda XIX asrning 20 – yillarida paydo bo'lgan, asoschisi XIX asrda yashagan Ogyust Konder. Neopozitivistlar verifikatsiya prinsipini ilgari suradilar (lot. Veritas – haqiqat.) ularning fikricha, faqat tajribada o'z tasdiq'ini topgan bilimigina haqiqiydir. Lekin nazariy, mavhum bilimlarning hammasini ham tajribada ekvivalentini topish, aynan shunday ekanligini isbot qilish mumkin emasligi tufayli bu prinsip keyinchalik inkor etildi.

Shundan so'ng neopozitivizm (ya'ni keyingi pozitivizm) vakili R. Popper falsifikatsiyalash metodini ilgari surdi. Bunga ko'ra, inson haqiqat nazariy bilimlarning haqiqatligini emas, xato ekanligini isbotlash kerak. Oxir-oqibatda neopozitivizm vakillari falsafa

bilimlarning xaqiqiyligini mantiqiy – lingvistik usul orqali isbotlashi va sistemalashtirishi kerak, degan xulosaga keldilar. XX asrning 60 – 70 yillariga kelib, neopozitivizmning mavqei kamayib, asosiy o'ringa strukturalizm va germevika chiqdi.

Strukturalizm (asosiy vakillari Levi – Stross va Fuko) bilishda strukturaviy usulning ahamiyatini muhaddislar. Bu oqim tarafdorlari narsa va hodisaning strukturasi bilish uning obyektiv mohiyatini bilish demakdir, deb hisoblaydilar. Masalan Levi-Stross mifologik tafakkurni tahlil etib, turli joylarda yashagan qadimgi qabilalar va xalqlar yaratgan afsonalarning umumiy strukturaga ega ekanligini isbot qildi. Uning fikricha, bu afsonalarning asosiy mazmuni bir-biriga to'la muvofiq keladi. Insoniyatning ilmiy tafakkuri ham bu ta'limotga ko'ra shunday prinsipga, umumiy mantiqqa ega.

Germevika – qadimgi yunon afsonalaridagi xudolarning xohish va irodasini insoniyatga tushuntirib berish uchun yerga yuborilgan elchisi – Germe nomi bilan ataladi. Demak, germevika – tushunish, tushuntirish, tahlil etish qoyalarga asosiy diqqatni qaratadi. Jamyat, bu ta'limotga ko'ra, kishilar o'rtasidagi mulqotga asoslanadi. Mulqot jarayonida madaniy, tarixiy va ilmiy qadriyatlar yaratiladi. Shuning uchun falsafaning asosiy vazifasi hayotning ma'nosini, mohiyatini kishilar o'rtasidagi mulqotdan qidirishdan iborat. Bu oqim vakillari Shleyermaxer va Dilley fikricha, biror bir tarixiy manbaning to'g'ri tahlil etilishi tadqiqotining davr xususiyatlarini to'la xis etishi, tushunishi bilan bog'liq. Hozirgi davrda bu ta'limotning ko'plab tarafdorlari mavjud.

XX asrning 30 – yillariga kelib «ekzistentsial falsafa» rivojlandi. Ekzistentsiya – tom ma'noda mavjud bo'lmog demakdir. Ekzistentsializm nihoyatda xilma-xil yo'nalishdagi ta'limotlarni insonning ma'naviy dunyosi, inson taqdiri, erkinligi qoyalari asosida umunlashirdi. Bu muammolarning talqini, ayniqsa, ijodkor ziyolilar o'rtasida ommaviy tus oldi. Shuning uchun ekzistentsial falsafa bu davrda eng keng tarqalgan oqim bo'lib qoldi. Ekzistentsializm vakillari asosan ikki yo'nalishga bo'linadilar. Biri – dunyoviy (Xaydeger, Sartt, Kamyu) va ikkinchisi diniy (Yaspers, Marsel) bo'lib bunday bo'linish nisbiydir.

Xaydeger, Sartt, Kamyularning ta'limotiga ko'ra, inson o'zining yaratish jarayonini o'zi erkin amalga oshiradi. Insoniyat oldida ulkan imkoniyatlar mavjud bo'lib, ulardan qaysi birini tanlashda u erkindir.

Demak, inson o'z mohiyatini o'zi erkin belgilaydi, uning kim bo'lib yetishishi faqat uning o'ziga bog'liq. Shu ma'noda, inson doimo iftixorlik bilan boradigan, tugallanmagan loyihaga o'xshatiladi. Erkinlik insonning o'zi tomonidan yaratiladigan ichki ruhii holati tarzida talqin etiladi. Insonga berilgan imkoniyatlarni tanlash nihoyatda muvofiqdir, chunki bunda inson o'zi, boshqalarni hamda uni o'rab turgan olamni ham gavya yaratadi.

Diniy ekzistentsializm vakillari Yaspers va Marsel fikricha, inson o'z erkin mohiyati davomida xudoga qarab unga yetishish uchun, kamolot tomon harakat qiladi. Haqiqiy erkinlik insonga tahlilati natijada, tashvishda, yolg'izlikda namoyon bo'ladi. «Tahlilka, insoniyat sof erkinlikning o'zidir, faqat shunday sharoitda inson o'zini to'labolga anglaydi. Hayot va o'lim, qo'rqinch, dahshat muhuchalari bu ta'limotning markaziy tushunchalardir. Ekzistentsialistlar fikricha, olam ma'nosiz va uni bilib bo'lmastligi shunday, inson unni o'rtinchi bo'lganligi uchun ham dahshatlidir.

Yangi zamon falsafasining yana bir oqimi pragmatizm AQShda keng tarqalgan. Ummuman olganda, «pragmatizm» foydali faoliyatga imlovchi, «foydaga» qanday qilib erishish yo'llari va usullari haqida mulohaza yurituvchi ta'limotdir. Bunda «foydali» tushunchasi «qat'iy», «haqiqat» tushunchalari bilan aynanlashtiriladi.

Pragmatizm ta'limotining yirik namoyandalari Ch. Pirs, U. Deyon, J. Dyui va boshqalardir. Ularning ta'limotida olamning o'zgaruvchanligi o'z ifodasini topgan. Ular tajribani turli tasodif va kutilmagan vaziyatlarni o'zida mujassamlashtirgan, ongimizdan kechor qayqlarni qabul qilishni talab etuvchi hodisalar majmii sifatida ta'riflaydilar. Insonning xatosiz faoliyat ko'rsatishi uchun uning xatti-harakatlarini boshqarib turuvchi vosita – intellektidir. J. Dyui fikricha, intellekt insonni o'rab turgan olamdan nusxa oladi, hamda unga mulohaza moslashishga yordam beradi. Pragmatizm falsafasining muqaddi insonga olamda o'z o'zini topishga yordam berishdan iborat. Dyui tajriba natijasining «foydali» tomoniga e'tiborini qaratadi. Deyon fikricha, haqiqat foydali bo'lgan narsa yoki hodisadir.

Pragmatizm AQSh ijtimoiy-madaniy hayotining qadriyatlarini ifodalaydi, u yerdagi ishbiarmonlar, menejerlar, siyosatchilar va davlat arboblari o'rtasida keng tarqalgan. Amerikaliklar bu ta'limotning nazariyotchilarini xalqning dunyovqarashi o'zgarishida, faqatligi amerikalcha hayot tamoyillarini keng ommaga singdirishda

katta xizmat qilgan faylasuflar sifatida qadrlaydilar. Masalan, J. Dyuni «Amerikaning Arastusi» deya hurmat bilan tilga oladilar.

Jamiyat taraqqiyotiga oid g'oyalar tahlili falsafada antik davrlardan, Sugrot va Aftotun zamonlaridan boshlab shakllana boshlagan. Bu qoyalarning rivojida XVII-XVIII asrlarda yashagan italiyalik faylasuf Dj. Viko, XVIII asrda yashagan I.G. Gerdler va ayniqsa, nemis falsafasining yirik namoyondasi Hegel katta hissa qo'shganlar. Jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi ta'limotlar orasida tadjiriy taraqqiyot va inqilobiy sakrashlar yo'lidani borishni ilgari suradigan ta'limotlar talaygina. Ko'pchilik tadjiriy yo'lni ma'qul ko'radi va biz yuqorida tilga olgan faylasuflarning aksariyati ana shunday qarash tarafdordir.

Afsuski, boshqacha qaraydigan ta'limotlar ham bor. Yangi davr falsafasida tarqalgan ana shunday nazariyalardan biri marksizm bo'lib, keyinchalik sobiq ittifoqda hukmron mafkuraga aylangan bu ta'limotning asoslari K. Marks (1818 – 1883) va F. Engels (1820-1895) asarlarida ta'riflab berilgan va keyinchalik hayotda salbiy oqibatlarga olib keldi. Uning K. Kautskiy, V. Plexanov boshliq mo'tadil tarafdorlari sotsial-demokratiyaga ko'proq moyil bo'lishdi. Rossiyada V. Lenin boshchiligidagi tarafdorlari esa sinfiy kurash va proletariat diktaturasini muvaffaqshirish yo'lidani bordilar. Bu o'z navbatida, inqilobiy sakrash usulini tanlashga olib keldi va Rossiyani terror yo'liga boshladi. Oqibarda esa bu tipdagi dunyoqarash jamiyat va xalqlar taqdirida g'oyat salbiy o'rin tutishi ma'lum bo'ldi.

G'arbda Marksning hozirgi davrdagi tarafdorlari «neomarksizm» oqimini tashkil etadilar. Ko'pgina neomarksistlar sinfiy kurashni muvaffaqshirish, inqilobiy emas, tadjiriy sakrash yo'lidani borish ustuvor bo'lishi lozimligini e'tirof eta boshladilar. Ammo ularning asl qarashlarini jamiyat, millat emas, sinf va ular o'rtasidagi kurash taraqqiyotini belgilaydi, degan o'sha ta'limotga bog'liqligicha qolmoqda.

Alohida ta'kidlash lozimki, yaqingacha sobiq ittifoq va uning ittifoqchilari hududida muvaffaq hukmron bo'lgan ushbu mafkuraning taqdirini va oqibatini o'rganish, uning tarixidan xolissona xulosa chiqarish, bu ta'limotning qanday avanchli natijalarga olib kelganini bilib qo'yish ham foydadan xoli emas. Bu borada lom-min demaslik foyda bermaydi. Zero, ta'limotlar tarixi – insonlar, xalqlar va ularning taqdiri, jamiyat va davlatlar yuksalishi yoki tanazzuli tarixidir. Bu yuksalish yoki tanazzul ko'p xollarda muayyan g'oyalar, mafkuralar

ta'riflari to'y beradi. Gohida minglab, millionlab kishilarni maftun qilgan ba'zi g'oyalar yoki mafkuralar oxir-oqibat ana shu muvaffaqshirish zavoliga sabab bo'lishi ham mumkin. Biz qisqa tahlil qilgan marksizm va keyinroq u paydo bo'lgan hududda shakllangan sotsialon sotsializm (fashizm) nazariyalari ana shu tarixiy haqiqatni ifodalaydi. Bu haqiqatning ostida esa, biror ta'limot qadriyatlarini muvaffaqshirish, albatta, muayyan «izm»ga, aqiddaparastlikka olib keladi, bu o'z navbatida jaholat va qabohatga elhuvchi yo'ldir, degan munomoniyanimoyil yotadi.

XX asrga kelib jamiyat tarixiy taraqqiyotiga oid ta'limotlarni umumlashtirish natijasida ijtimoiy taraqqiyotning plyuralistik modeli, shakl «madaniyatlar» handa «sivilizatsiyalarning xilma-xilligi» konsepyalari shakllandi. Ularga ko'ra, jamiyat tarixi – o'ziga xos madaniyatlarining birligi emas, xilma-xilligidani iborat. Shu ma'noda u tegulik tabiatdagi hayot shakllarining rang-barangligiga qiyoslanadi. Tabiat, tabiat qanday xilma-xillikning birligi bo'lsa, jamiyat ham ana shunday rang-baranglikning uyg'unligidir. Jamiyatda ham hamma va har bir narsaning o'z o'rnini bor.

Bu g'oyalar nemis faylasufi va sotsiologi O. Shpengler (1880-1936) va ingliz tarixchisi A. Toyndi (1889-1975) ta'limotlarida har umumlasma asoslab berishga harakat qilindi. O. Shpengler o'zining «Yevropaning so'nishi» nomli asarida tarixni bir – biritdan mustasno bo'lgan madaniyatlar majmuidani iborat, deb hisoblaydi handa muvaffaqshirish rivojlangan 8 xil madaniyatni ko'rsatadi. Bular: arab, hind, yevron, xitoy, yunon-rim, vizantiya-arab madaniyatlar, maya va mes-sabir madaniyatlaridir. Madaniyatlar o'ziga xos diniy asosga ega bo'lib, ularning har biri qat'iy biologik maromga (ritmgga) bo'ysunadi. Va quyidagi asosiy davrlarni bosib o'tadi: tug'ilish va bolalik, yoshlik va kamolat, qurtlik va so'nish. Buning asosida madaniyatlar rivojining ikki bosqichli mavjud, deb ko'rsatiladi. Birtinchi bosqich – madaniyat rivojini (sof madaniyat) va ikkinchisi – uning tanazzuli (sofshirashgan). O. Shpengler yevropasentrizmgga, ya'ni barcha madaniyatlarini yevropalashtirish g'oyasiga qarshi chiqdi. Har bir madaniyatning o'ziga xosligi, bir-biritdan mustasno xolda rivojlanish qiyosini muvaffaqshiradi. Ular o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik ham mavjudligiga kam e'tibor qaratadi.

Yana bir olim A. Toyndi esa o'zining 12 jildlik «Tarixni o'rganish» asarida madaniyatlarining hududiy rivojlanish g'oyasini davom ettirdi. Biroq uning ta'limoti Shpengler konsepsiyasidan

o'zining ikki jihat bilan farqlanadi. Birinchidan, insonda o'z hayotini erkin belgilash imkoniyati mavjudligini, tarixiy taraqqiyot zaruriyat va erkinlikning o'zaro birligidan iborat ekanligini nazarda tutib, ikkinchidan, tarixiy taraqqiyotning davriy modeli dunyoviy dinlar (buddizm, xristianlik, islom) ning barcha xalqlarni yaqinlashtiruvchi va jipslashtiruvchi bosh omil qoyishi bilan boyitilgan. Toyinbi G'arb xristian sivilizatsiyasining tanazzulga qarab borayotganligini ko'rsatib, uning oldini olish yo'lini ma'naviy birlikda, jahon xalqlarining yagona dini qabul qilishlarida, deb hisoblaydi.

Umuman olganda, hozirgi paytda jamiyat taraqqiyotining sivilizatsion konsepsiyasi ko'pchilik faylasufar tomonidan tan olinmoqda. Xususan, industrial va postindustrial jamiyat g'oyalari, ayniqsa, ommaviylashib bormoqda. Unga ko'ra, jamiyat taraqqiyotining bosh mezonlari – sanoatning rivojlanish darajasidir.

Shunday qilib, XX asr oxiri va XXI asr boshlariga kelib rang-barang falsafiy ta'limotlar shakllandi. Ularning barchasini mazkur mavzuda ko'rib chiqish imkoniyati bo'lmasa-da, yuqorida bayon etilgan ma'lumotlardan falsafiy pluralizm haqida, falsafa zamon va makon bilan bog'liq murakkab fan ekanligi to'g'risida muayyan xulosaga kelish mumkin. Bu sohadaagi bilimlarimiz, o'z navbatida bizning milliy goya va mafkuramizni shakllantirishga, ma'naviyatimizning boyib, mustahkamlanib borishiga, intellektual kamolotimizga xizmat qiladi.

Tayanch tushunchalar:

Rim imperiyasi, xristianlik dini, sxolastika, apologetika, realizm, nominalizm, uyg'onish davri falsafasi, ingliz falsafasi, fransuz falsafasi, nemis muntoz falsafasi, XX asr falsafasi, tarix falsafasi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Rim imperiyasi va undan keyingi davr falsafasi
2. Xristianlik va Yevropada ijtimoiy tafakkur
3. Inkvizitsiya nima, uning oqibatlari haqida nimalarni bilasiz?
4. «Uyg'onish davri» tushunchasini qanday talqin etasiz?
5. XX asr falsafasining asosiy oqim va yo'nalishlari.
6. Hozirgi zamon falsafasini o'rganishning ahamiyati.

IV BOB. BORLIQ – FALSAFANING FUNDAMENTAL KATEGORIYASI

4.1-§. Olam va odam munosabatlari

Siz bilan biz yashayotgan shu dunyo o'zining barcha muvakkiligi va muammolari, jozibadorligi va butun go'zalligi bilan yagona olamni tashkil etadi. Olam tushunchasi, eng avvalo, odam va uning faoliyati kechadigan makomni aks ettiradi. Agar odam bo'lmaganida edi, bu olam haqidagi tasavvurlar ham bo'lmasa edi. Demak, olam odam bilan mazmundordir. Olam uni tashkil etuvchi narsalar bilan birgalikda namoyon bo'ladi. Hech narsasi yo'q olam yo'qlikdir. U mavhum tushuncha, ya'ni abstraksiyadir.

Qadimgi davrlardan buyon odam o'zini anglagach, olamning ta'biy qismini ekanligini tushuna boshladi. Dastlab, uning hayotini ta'minlovchi tirikchilik vositalarining ahamiyatini tushunib yetdi va olamni o'zlashtirib, avaylab-asrash tuyg'usi shakllana boshladi.

Shu tufayli, olam asosida yotuvchi to'rt elementni: havoni, suvni, tuproqni va olovni muqaddaslashtirish singari qoyalar vujudga keldi. Bunday olam to'g'risidagi soddaki kosmologik qarashlar paydo bo'lgan.

Olam, eng avvalo, tor ma'noda bu odam yashaydigan joy. Aslida odamlar va hayvonot olami, o'simlik va hasharotlar dunyosi, jismoniy, ruhiy, ma'naviy olam va boshqa shu singari ko'plab tushunchalar bor. Ular dunyoda mavjud bo'lgan narsa va hodisalar nomi bilan ataladi. Masalan, odamning ruhiy olami uning bilim, fikr va xayolotini o'z ichiga oluvchi o'ta keng qamrovli tushunchadir. Bunda biz olam odam yashaydigan joy, degan ma'noga qaratganda yanada kengroq mazmunga ega bo'lamiz.

4.2-§. «Ontologiya» atamasi

Falsafaning ko'plab sohaları va turli yo'nalishlari bor. Ular orasida borliq to'g'risidagi fan "Ontologiya" muhim o'rin egallaydi. Ontologiyaning predmetini borliq tashkil etadi. Uning mazmuni borliq va yo'qlik, me'yor va sifat, miqdor va o'lchov, makon va zamon, harakat va o'zgarish kabi tushunchalar orqali yoritiladi.

O'z o'zini va ahamiyatiga ko'ra asl falsafani o'rganish aynan ontologiyadan boshlanadi. Shuning uchun ham o'zimizda yashagan faoliyat va mutafakkirlar ijodida ontologiya qamrab oladigan borliq

va mavjudlik, ko'inot va olam, botiniylik va zohiriylik, borlik va yo'qlik, materiya va harakat, makon va zamon, cheklilik va cheksizlik, inson va jamiyat borlig'i bilan bog'liq masalalarga alohida ahamiyat berilgan. Falsafa tarixida ushbu sohaga doir turli oqimlar va yo'nalishlar shakllangan.

«Ontologiya» atamasi borliq haqidagi ta'limot ma'nosida ilk bor R.Goklenius (1636 yil) va I.Klauberq (1646 yil) tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. Lug'aviy ma'noda u yunoncha "ontos" – borliq va "logos" – ta'limot degan mazmuni anglatadi. G'arb faylasufi X.Volf tadqiqotlari bu atamaning keng tarqalishiga asos yaratdi va u falsafaning asosiy mazmunini tashkil etuvchi muhim bo'limini ifodalay boshladi.

“Borliq tushunchasi”. Faylasufar qadim zamonlardan buyon «borliq» va «yo'qlik» haqida bahs yuritishgan. Ular borliqning vujudga kelishi, mohiyati, xususiyatlari va shakllari haqida ko'plab asarlar yozishgan. Xo'sh, borliq nima? Bu savol bir qarashda juda oddiy ko'ringani bilan unga shu cho'qqacha barcha kishilarni birday qanoatlantiradigan javob topilgani yo'q. Bu holat borliqqa turlicha nuqtai nazarlardan qarashlarning mavjudligi bilan izohlanadi. Masalan, ayrim faylasufar borliqni moddiylik, moddiy jismlar bilan bog'lab tushuntirishadi. Ularning nuqtai nazarlaricha, borliq – obyektiv reallikning qamrab oluvchi tushunchadir. U xolda fikr, inson tafakkuri, o'y-xayollarimiz borliq tushunchasidan chetda qolar ekan-da, degan savolga ular, bunday tushunchalar obyektiv reallikning hosilasidir, deb javob berishadi.

Falsafaning borliq haqidagi ta'limotni izohlaydigan qismi – ontologiya deb ataladi. (Bu tushunchani falsafada birinchi bor X.Volf qo'llagan). Olam va borliq masalarini falsafaning ana shu sohasi o'rganadi.

Yo'qlik hech nima demakdir. Hamma narsani hech narsaga aylantiruvchi, hamma narsaning ibtidosi ham, intihosi ham yo'qlikdir. Bu ma'noda yo'qlik cheksizlik, nihoyasizlik va manguilik bilan birdir. Yo'qlik chekingan joyda borliq paydo bo'ladi. Demak, borliqning bunyodkori ham, kushandasi ham yo'qlikdir. Borliq yo'qlikdan yo'qlikacha bo'lgan mavjudlikdir. Yo'qlikni hech narsa bilan qiyoslab bo'lmaydi. Fanda yo'qlik nima, degan savolga javob yo'q.

Hozirgi zamon fanlarining xulosalariga ko'ra, atrofimizdagi har qanday jisim molekulalardan tashkil topgan, molekulalar esa

atomlardan tuzilgan. Atomlar murakkab tuzilgan yadro va elektron qobitqardan iborat. Atomning elektron qavatlarini bir-biridan va atom yadrosidan muayyan uzoqlikda joylashgan bo'ladi. Eng soddada atom hisoblanuvchi vodorod atomining yadrosi bitta protondan, murakkabroq atomlarning yadrosi esa, proton va neytronlardan tashkil topadi, proton va neytronlar kvarklar va ularni tutashitirib turuvchi gilyonlar (gilyon-yopishtiruvchi degan ma'noni beradi) dan tashkil topganidir. Proton va neytron nuklonlar (lot. nucleus – yadro, o'zak) hisoblanadi, nuklonlar va hiperon (yun. hiper-ustida, yuqoridan tashqari) lar, barionlar (yun. barys-oqir) deyiladi. Bular ogir zarrachalar sifatida kuchli o'zaro ta'sirlar maydonida bo'lib, adronlar (yun. adros-kuchi) guruhiga mansub.

Organik va anorganik moddalar molekula tuzilishi bilan bir-biridan farq qiladi. Jonli organizmlar organik moddalardan tashkil topgan bo'ladi. Jonli organizmlarning tarkibi asosida hujayralar va hujayra sistemalari yotadi. Yer shari atrofini qurshab turuvchi biosferani bir butun jonli sistema deb olish mumkin. Mikroorganizmlar, o'simlik dunyosi, hayvonot dunyosi va insonning o'zaro aloqadorliklari bu biosferaning mavjudligini ta'minlab turadi.

Ma'lumki, Yer shari va o'z atrofida harakatlanuvchi Oy bilan birga yilda bir marta quyosh atrofini aylanib chiqadi. Bu sistema ham biosferaga o'z ta'sirini o'tkazadi. Yer yuzida mintaqalarning farq qilishi, fasllarning almashinuvi ana shu sistema harakati bilan bog'langandir. Quyosh va uning atrofida harakatlanuvchi sayyoralar, ularning yo'ldoshlari, asteroidlar, meteoritlar, kometaalar va kichik planetalalar birgalikda quyosh sistemasini tashkil etadi. Quyoshdan eng uzoqda joylashgan planeta Pluton uning atrofini 247 yarim yilda bir marta to'liq aylanib chiqadi, ya'ni Yer yili – 365,25 kunga teng bo'lsa, Pluton yili 247ta Yer yiliga tengdir.

Quyosh sistemasini millionlab yulduzlarni o'z ichiga oluvchi Galaktika (Somon yo'li) tarkibiga kiradi. Uning diametri 94,6 mln. yorug'lik yiliga teng. Undan keyingi sistema galaktikalar to'pi bo'lib, uning diametri 1 megaparsekka teng, u 30 tagacha galaktikani o'z ichiga oladi (1 parsek (3,26 yo. y). Keyingi sistema – galaktikalarning mahalliy to'pi, unga 2 ta gipergalektika va 27 ta miti galaktikalar kiradi. Majmua 500 tagacha galaktika bo'ladi, uning diametri - 5 megaparsek. Galaktikalar majmuasi galaktikalarning o'ta majmuasiga birlashadi, uning diametri 40 megaparsek bo'lib, o'zida 10 mingdan

ziyod galaktikani birlashtiradi. o'ta yirik majmualar koinotning boshqa strukturaviy birliklariga kiradi. Koinotning radiusi esa 15 – 20 mlrd. yo.y. tengdir.

Bu sistemalarni falsafiy jihatdan umumlashtirib, borliqning moddiy ko'rinishlarini turli xil struktura darajalariga ajratish mumkin.

Sifatiy jihatdan materiya ikki xil shaklda, ko'rinishda uchraydi: moddasimon va nomodda ko'rinishida. Materiyaning moddasimon ko'rinishdagi shakllari ikkiga, modda va antimoddaga ajraladi. Bular bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'lib, ular to'qnashganda keskin sifatiy o'zgarish ro'y beradi, ya'ni moddaning moddaviy ko'rinishi nomoddaviy ko'rinishga aylanadi. Materiyaning nomoddaviy ko'rinishi ham ikki xil shaklda uchraydi: maydon va nurlanish. Muayyan maydondagi nurlanishlar fizik vakuumda (fizik vakuum fizik jismlardan xoli bo'lgan joy) moddiy zarrachalarning hosil bo'lishiga imkon beradi. Xullas, bular ham bir-biri bilan chambarchas bog'langandir. Materiyaning biz yuqorida qayd etgan ko'rinishlardan boshqacha ko'rinishdagi turlari ham bo'lishi mumkin. Ularning tabiiati hali fanga ma'lum emas. Agar biz borliqning moddiy ko'rinishlarini tuzilishi jihatidan turkumlashsaksak, borliqning struktura darajalari haqidagi xulosa hosil bo'ladi.

Borliqning strukturaviy tuzilishini uning sifatiy rivojlanishi nuqtai nazaridan olib qarassak, moddiy olam bu xolda ham uchta darajaga ajraladi. Uning tashkiliy struktura darajalarini: anorganik dunyo (notirik tabiat), organik dunyo (tirik tabiat) va ijtimoiy dunyo (jamiyat) ga ajratiladi. Ular bir-biridan xilma-xilligi, uyushganligi, nisbiy mustaqilligi va faolligi bilan farq qiladi.

Anorganik dunyo yoki notirik tabiatda fizikaviy va ximiyaaviy aloqadorliklar hukmronlik qiladi, shu tufayli notirik tabiatdagi qonuniyatlar shu tabiat fanlari doirasida cheklangan bo'lib, tirik dunyoga nisbatan passiv va tashkiliy uyushganligi past darajada bo'ladi.

Tirik tabiatda ya'ni organik dunyoda esa biologik aloqadorliklar ham qatnashganligi sababli uning uyushganlik darajasi yuqoriroq, faolroq va murakkabroq tuzilgan bo'ladi.

Ijtimoiy dunyo darajasida esa, yuqorida aytilgan aloqadorliklardan tashqari, jamiyatga xos bo'lgan ijtimoiy aloqadorliklar ham ishtirok etadi. Bunday dunyoning tuzilishi nihoyatda murakkab bo'lib, borliq bu darajada o'zining o'ta

uyushganligini, nisbiy mustaqilligini va yuqori darajada faolligini namoyish qiladi. Bu dunyoning strukturaviy elementi bo'lgan har bir inson jamiyatga xos bo'lgan barcha aloqadorliklarni o'zida aks ettiradi va ijtimoiy munosabatlarda, aloqadorliklarda ongli ravishda, maqsadga binoman, muayyan mo'ljallarni oldindan belgilagan xolda harakat qiladi.

Bu borada oddiy bir misol keltiraylik. Masalan, qo'lingizdagi kitobni ham har xil, bir-biriga o'xshamaydigan, ammo bir kasbdagi olim va mutaxassislar yozishgan. Agar siz, masalaga ijtimoiy dunyoning tuzilishi nuqtai nazaridan baho bermog'chi bo'lsangiz, unda muzkur kitobning qaysi qismi qanday yozilgani, kimning qanday fikrlashi, mavzuni sodda va xalqchil tushuntira olishi yoki murakkab tilda bayon qilishiga e'tibor bering. Shunda masala biron oydinlashadi. Xuddi shunday xolni sizga turli fanlardan dars berayotgan o'qituvchilar misolida ham kuzatishingiz mumkin. Keyin esa, o'zingiz va o'roqlaringizning darslarga, kitoblarga, ularni o'zlashtirib, o'qib va uqib olishga, hayotga munosabatingizga vijdonan baho bera olsangiz, bu boradagi murakkab jarayonlarni muayyan darajada to'g'ri anglab olishingiz mumkin. Holbuki bu – bor-yo'g'i siz, o'qituvchilaringiz va muzkur kitobni yozgan kishilar hayotining kichik bir qismidagi jarayonlar, xolos. Hayot esa nihoyatda murakkab, unda bir vaqtning o'zida, birvarakayiga qanchadan-qancha voqea va hodisalar kechadi. Masalan, siz hozir ana shu satrlarni o'qiyapsiz, jismingiz va xayolingizda, atrofingizda, siz bilan birga yashayotgan, siz biladigan va bilmaydigan odamlar jismi, ongi va qalbida ne-ne o'zgarishlar, jarayonlar kechmoqda... Demak, tabiat doimiy o'zgarishda va harakatta, bir holatdan ikkinchi holatga o'tishda, rivojlanishda va taraqqiyotda. Siz va bizning umrimiz esa, ana shu cheksizlikning bir lahzası, jismimiz va jonimiz ham azaliy va abadiy o'zgarishlar jarayonidagi olamning mo'jizasıdır. Bu olamda aynan siz va bizning dunyoga kelganimiz ham Yaratganing ana shunday mo'jizası va biz esa mana shu yorug' olamda o'tganlarning kelajakdagi avlodlar bilan bog'lanishida bir halqamiz xolos. Va aynan ana shunday bo'lganligi uchun ham tabiat, jamiyat, rivojlanish va taraqqiyot qarshisida doimiy qarzodormiz. Bu qarzodorlik dunyoga bizgacha kelganlar va ketganlar, keladiganlar va kelmaydiganlar, kela olganlar va kela olmaganlar ruhi qarshisidagi chuqur mas'uliyat hissidir.

Inson tomonidan nom qo'yilgan dunyolar hech qachon bir-biridan ajralib, alohida xolda mavjud bo'lmagan. Ular ham bir-biri bilan uzviy aloqadorliklarda bo'ladi va ularning biri ikkinchisidan keib chiqadi. Odatda, kamroq aloqadorliklarga ega bo'lgan sistema unga nisbatan ko'proq aloqadorliklarga ega bo'lgan sistemaga qaraganda murakkabroq va tashkiliy jihatdan uyushganroq bo'ladi. Bu yerda ham ana shu qoida amal qiladi.

Anorganik dunyoda in'ikosning eng sodd va quyi shakli — mexanik in'ikos faoliyat ko'rsatsa, organik dunyoda unga nisbatan murakkabroq ko'rinishdagi biologik in'ikos namoyon bo'ladi. Bunday in'ikosning o'ziga xos bo'lgan tomoni tanlovchanlik, seskanuvchanlik va maqsadga muvofiq harakat qilishdir, jamiyada esa, in'ikosning eng oliy shakli sotsial in'ikos faoliyat ko'rsatadi. Bu in'ikos o'zida in'ikosning boshqa shakllarini ham qamrab olgan bo'ladi. Ongli va yuqori doirada uyushgan faol in'ikos, aloqadorlik, xatti-harakatlar ijtimoiy dunyoga xosdir.

Borliq shakliiy struktura darajalarining balki biz hali bilmaydigan yanada murakkabroq turlari ham bordir, lekin ular hali bizning tushunchalarimiz doirasiga sig'maydi. Xullas, borliqning tashkiliy struktura darajalari bir-biridan aloqadorliklarining soni va sifati jihatidan, energiya va informatsiya almashish xususiyati bilan, faolligi va uyushganligi darajasi bilan farq qiladi.

Tarixdan ma'lumki, faylasuflar borliq haqida turlicha qoyalarni ilgari surishgan. Markaziy Osiyo tuprog'ida vujudga kelgan zardushtiylik ta'limotida borliq quyosh va olovning hosilasidir, alanganlab turgan olov borliqning asosiy mohiyatini tashkil etadi, deb hisoblangan. Chunki bu goya bo'yicha, har qanday o'zgarish va harakatning asosida olov yotadi va u borliqqa mavjudlik baxsh etadi. Qadimgi yunon faylasufi Sugrot borliqni bilim bilan qiyoslaydi va uningcha, biror narsa, biz uni blisakkina bor bo'ladi, insonning bilimi qancha keng bo'lsa, u shuncha keng borliqni qamrab oladi, deb hisoblaydi. Qadimgi dunyoning atomist olimi Demokrit borliq atomlar majmuasidan iborat deb tushuntirgan. Uning fikricha, borliqning mohiyati uning mavjudligidadir. Mavjud bo'lmagan narsa yo'qlikdir.

Islom ta'limotida esa borliq Alloh yaratgan mavjudlikdir. Bu borada vahdati vujud va vahdati mavjud ta'limotlari shakllangan. Islom diniga mansub mutafakkirlar borliq haqidagi ta'limotni har taraflama rivojlantirganlar. Masalan, Farobiy fikricha, ilk borliq azaliy

Allohning o'zidir. Berniyy fikricha, Allohdan boshlanguvchi borliq shunday umumiylikki, u hamma narsaning asosida yotadi, demak, borliq hamma narsaning asosidir.

Yevropada o'tgan olimlar David Yum va Jori Berkli borliqni nezglarimiz majmuasi deb talqin etishgan. Hegel esa borliqni mavhumlik, mutlaq ruhning namoyon bo'lishi, deb ta'riflaydi. Ko'pgina naturfalsafiy qarashlarda borliqni hozirgi zamon bilan, ya'ni shu aktual olamga bog'lab tushuntirdilar.

Aslida, borliq keng falsafiy tushuncha bo'lib o'ziga butun mavjudlikni, uning o'tmishi, hozir va kelajagini ham qamrab oladi. Faylasuflar borliqni tushuntirish uchun yo'qlik tushunchasini unga asoslab qilib olishgan va shu asosda borliqning zaruriy mohiyatini olishga intilganlar. Materialistik adabiyotlarda borliqni obyektiv reallik bilan, materiya bilan aynanlashtirib tushuntirishadi.

Borliq o'ziga obyektiv va subyektiv reallikni, mavjud bo'lgan va mavjud bo'ladigan olamlarni, moddiylik va ma'naviylikni, o'tmish va kelajakni, o'limni va hayotni, ruh va jismni qamrab oluvchi umumiy tushunchadir.

4.3-§. Borliq va mavjudlik

Atrofimizdagi odam, olam, tabiat, jamiyat, tafakkur, qoyalar, o'y-suyollarimiz barchasi birday mavjuddir, ular turli tarzda va shakllarda namoyon bo'lib, hammasi mavjudlik belgisi ostida umumlashib, borliq tushunchasiga kiradi.

Materialistik mazmundagi borliq tushunchasi ta'rifiqa faqat obyektiv real olam, ondan tashqaridagi, unga bog'liq bo'lmagan jamiyiy mohiyatga ega bo'lgan narsalargina kiritiladi. Borliqning ideal, virtual, potentsial, abstrakt, ma'naviy shakllari bu ta'rifdan tashqarida qoladi.

Aslida esa, borliq kategoriyasi umumiy abstraksiya bo'lib, mavjudlik belgisi bilan barcha narsa va hodisalarni o'ziga qamrab oluvchi o'ta keng tushunchadir. U o'ziga natijat obyektiv reallikni, balki subyektiv reallikni ham qamrab oladi.

Borliq mavjudlik va reallik tushunchalariga qaraganda ham kengroq tushunchadir. Mavjudlik — borliqning hozirgi paytda namoyon bo'lib turgan qismi bo'lib, o'tgan va mavjud bo'ladigan narsa va hodisalar ham borliq tushunchasiga kiradi. Reallik esa, mavjudlikning hammaga ayon bo'lgan, ular tomonidan tan olingan

qismini. Boriq o'ziga reallikni ham, mavjudlikni ham qamrab oladi. An'anaviy falsafiy qarashlarda boriqlarning uchta sohasi ajratib ko'rsatiladi. Ularga: tabiat boriq'i, jamiyat boriq'i, ong boriq'i kiradi. Bular uchun eng umumiy belgi, ularning mavjudligidir.

Shuningdek, falsafiy adabiyotlarda tabiat boriq'i va jamiyat boriq'ining quyidagi shakllari ham farqlanadi. Tabiat boriq'i odatda tabiatdagi narsalar (jismlar), jarayonlar, holatlar boriq'i sifatida tushuniladi. U ikkiga bo'linadi: azaliy tabiat boriq'i (yoki tabiiy tabiat boriq'i, u insondan ilgari va uning ishtirokisiz ham mavjud bo'lgan) va odam mehnati bilan ishlab chiqarilgan narsalar boriq'i («ikkinchi tabiat» boriq'i, ya'ni madaniyat). Ikkinchi tabiat boriq'i esa, o'z navbatida, quyidagi ko'rinishlarda uchraydi:

- inson boriq'i (insonning narsalar olamidagi boriq'i va odamning o'ziga xos bo'lgan insoniy boriq'i);
- ma'naviy boriq (individuallashgan va obyektivlashgan ma'naviy boriq);
- sotsial boriq (ayrim odamning tarixiy jarayondagi boriq'i va jamiyat boriq'i), u ijtimoiy boriq ham deb ataladi.

Keyingi yillarda virtual boriq (lot. virtus – ehtimol tutilgan, mumkin bo'lgan; realis – haqiqiy, mavjud) – zamonaviy texnika vositalari va informatsion kommunikatsiyalar yordamida yaratiladigan va insonga olamni o'ziga xos idrok etish va anglash imkonini beradigan sun'iy dunyo shakli haqida ham ko'plab fikrlar bildirilmoqda. Boriqlarning turli kompyuter modellari va elektron boriq uning sinonimlaridir. 20-asrning 60-yillari oxirida Mayron Kryuger tomonidan "Sun'iy boriq" tushunchasi ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lsa, Jaron Laner hozirgi kunda keng tarqalgan "virtual boriq" atamasini 1989 y.da ilmiy muomalaga kiritgan edi. U 1984 yilda dunyoda birinchi virtual boriq firmasini tashkil etdi. Bu atama kompyuterda yaratiladigan muhitda olam, boriq shakllari va insonning mavjudligi g'oyasini ifoda etadi.

Virtual boriqlarni odamlar yaratadi. Shu bois unda mavjud barcha narsalarning manbai inson ongidir. Binobarin, u obyektiv tarzda, ya'ni inson miyasida emas, balki kompyuterda mavjud bo'ladi. Inson tomonidan yaratilganidan keyin u inson ongidan qat'i nazar yashashda davom etadi, bu ongga har xil ta'sir ko'rsatadi, mazkur ongning mazmuniga – bilimlar, emotsiyalar, kayfiyat hamda ongning boshqa unsurlariga qarab, har xil idrok etiladi.

Boriqlarning moddiy shakli materiya o'ziga barcha jismlarni, hodisalarni, jarayonlarni va ularning xususiyatlarini qamrab oladi. Bundan tashqari u tafakkurni ham, olamda mavjud bo'lgan barcha aloqadorliklarni va munosabatlarni ham qamrab oluvchi umumiy falsafiy tushunchadir. Boriqlarning moddiy shakliga xos umumiylikni axtarishning bir yo'nalishi moddiy olamning asosida yotuvchi umumiy mohiyatni axtarish yo'li bo'lib, yuqorida qayd etganimizdek, substansiyani aniqlash yo'lidir. Ikkinchi yo'l esa – moddiy olamning asosiy tarkibiga kiruvchi «qurilish elementlarini»- substratni axtarish yo'li. Uchinchi yo'l – hamma narsaning vujudga keluvchi bosh sababchisini, ota moddani, ya'ni pramateriyani axtarish yo'li. Mana shu yo'l haqida maxsus to'xtab o'taylik.

Olamning substansiyasini axtarishning bu usuli go'yoki meva iste'mol qilayotgan kishi, uning kelib chiqishini axtarib, dastlab duraxta, so'ngira uning gulligina, bargigina, ko'chatigina va urug'igina nazar solganidek, atrofimizdagi moddiy olamning o'zagida dastlabki yuratuvcchi modda sifatida nima yotishini, ya'ni ilk materiyani, azaliy materiyani «bobokolomini», «pramateriyani» axtarish usulidir.

Moddiy olamning asosida yotuvchi umumiy mohiyatni axtarish falsafada materiya haqidagi tasavvurlarning maydonga kelishiga va rivojlanishiga sababchi bo'ldi. Materiya tushunchasi moddiy unsurga nisbatan ham, atonga nisbatan ham, pramateriyaga nisbatan ham umumiyroq bo'lgan tushunchadir. Materiya olamdagi barcha moddiy ob'ektlarni, butun obyektiv reallikni ifoda etuvchi eng umumiy tushunchadir. Faylasuflar «Tom ma'nodagi materiya faqat fikrning mahsuli va abstraksiyasidir» deb yozishadi. Faylasuflar barcha moddiy ob'ektlarga xos xususiyatlarni umumiy tarzda ifodalash uchun qo'llaydigan tushuncha materiya deb ataladi. Demak, materiya moddiy ob'ektlarga xos eng umumiy tushuncha, falsafiy kategoriyadir.

Boriqlarning asosida yotuvchi mohiyatni axtarish tarixi ham ilming uzog o'tinishiga borib taqaladi. Masalan, qadimgi Hindiston va Xitoyda, Misr va Bobilda, qadimgi o'rta Osiyo va Yunonistonda ba'zi faylasuflar olamning asosida qandaydir modda yoki muayyan unsur yotadi, deb hisoblashgan. Ularning ba'zilar bu unsurni olov, boshqalari suv yoki havo, ayrimlari esa – tuproqdan iborat deb hisoblashgan. Ba'zi bir falsafiy ta'limotlarda esa, olamning asosida – olov, havo, suv va tuproq yotadi, barcha narsalar ana shu to'rtta unsurning birlashtirishidan hosil bo'lgan, deyilgan.

Olamning asosida yotuvchi substansiya axtarishining yana bir yo'li narsalarning tarkibidagi bo'linmas eng kichik unsurni, ya'ni narsalarning tarkibidagi umumiy substrat (lotincha substratum – asos ma'nosini anglatadi) ni axtarishdir. Bunday yo'nalishga mansub oqimlardan biri atomistik oqim hisoblanadi. Masalan, qadimgi Yunon faylasufi Levkipp, Epikur, Demokrit va Lukretsiylar narsalarning va butun olamning asosida eng kichik bo'linmas unsurlar atomlar yotadi, ular o'zlarining shakli, harakatlanishi va vaznlari bilan birlaridan farq qiladi, deb hisoblashgan.

Albatta bu ta'riflarni bir yoqlama mulqalashtirib tushunmaslik lozim. Bu ta'riflarda ko'proq sezgi a'zolarimizga bevosita ta'sir etishi mumkin bo'lgan reallik nazarda tutilgan. Nimaki mavjud bo'lsa, ularning hammasi birgalikda siz bilan biz mansub bo'lgan dunyoni ifodalaydi. Ammo tabiat, jamiyat va inson tafakkurining asosida yotuvchi va ularni birlashtiruvchi shunday bir umumlashtiruvchi tushuncha ham borki, u obyektiv olamning mazmunini ifoda etadi. Bunday tushuncha haqidagi tasavvurlar butun fan tarixi mobaynida rivojlanib kelgan. Dastlab, bu umumlashtiruvchi tushuncha, narsalarning asosida nima yotadi, degan nuqtai nazardan kelib chiqib, substansiya (lotincha, substantia – nimaningdir asosida yotuvchi mohiyat degan ma'noni beradi) deb ataldi.

Substansiya – muayyan narsalar, hodisalar, voqealar va jarayonlarning xilma-xil ko'rinishlari ichki birligini ifoda etuvchi va ular orqali namoyon bo'luvchi mohiyatdir. Olamning asosida bitta mohiyat – substansiya yotadi, deb hisoblovchi ta'limotni monizm deb atashadi. Faylasuflar substansiya sifatida biror jismini, hodisani, materiyani, qoyani yoki ruhni olishgan. Substansiya sifatida moddiy jismlarni, materiyani oluvchilar – materialistik monizm tarafdorlari, g'oyani, ruhni oluvchilar esa – idealistik monizm tarafdorlari hisoblanadilar. Shuningdek, olamning asosida ham moddiy jisn yoki materiya, ham goya yoki ruh yotadi deb hisoblovchi faylasuflar dualistlar (dualizm lotincha, dualis – iktilangan degan tushunchani anglatadi) deb hisoblanadi. Arastu, Moniy, R. Dekart va boshqalar dualistlardir. Olamning asosida ko'p substansiyalar yotadi deb hisoblovchilarni esa plyuralizm (lotincha pluralis – ko'pchilik so'zidan olingan) tarafdorlari deb atashadi.

Olamning namoyon bo'lish shakllari xilma-xildir. Faqat moddiy jismlarimizga o'ziga qamrab oluvchi olamni moddiy olam deyishadi.

Avrim kishilar uni jismoniy, ya'ni fizik olam deb atashadi. Odamning ma'naviy, ruhiy dunyosini qamrab oluvchi olamni ma'naviy olam deyishadi. Aynan shu paytda biz bilan birgalikda mavjud bo'lgan olam aktual olam deyiladi. Kelajakda mavjud bo'lish imkoniyati bor va bo'lishi mumkin bo'lgan olam potensial olam deyiladi. Masalan, ilzning bugungi kundagi talabalingiz aktual olamga mansub bo'lsa, kelajakda mutaxassis bo'lib yetishishingiz esa potensial olamga mansubdir.

Olamning mavjudligi shubhasiz bo'lgan va barcha e'tirof etadigan qismi real olam deyiladi. Kelajakda mavjud bo'lishi ehtimoli bo'lgan olam virtual olam deb ataladi (virtual so'zi lotincha virtualis – ehtimoldagi degan ma'noni beradi). Aniq ma'lum bo'lgan olam konkret olam deyiladi, xayoldagi, tasavvurdagi, idealdagi olam obrazi abstrakt olam deyiladi.

Odamning kundalik hayotidagi hammaga ma'lum bo'lgan, tan olingan hayoti real olamga mansub bo'lsa, uning xayoliy rejalari virtual olamga, uning o'zi va atrofidagilar konkret olamga, kelajakda yo'nalgan orzu-unidlari esa abstrakt olamga mansubdir. Odam o'z rejalarni real olamga asoslanib tuzsa, potensial olamning konkret reallikka aylanish ehtimoligini oshadi.

Odam olamda boshqalardan ajralib, yakkayu yagona bo'lib emas, balki ijtimoiy hayot kechiradi va jamoa bo'lib yashaydi. Odamlar jamoasi jamiyatni tashkil etadi. Odamlar jamiyatidagi o'zaro munosabatlari, faoliyatlari, o'y-xayollari, ideallari, maqsad va maslaktari bilan birgalikda ijtimoiy olamni tashkil etishadi. Odamning jamiyatdagi boshqalar bilan birgalikdagi ijtimoiy faoliyati, ularning har biriga xos bo'lgan takrorlanmas individual olamlariga bog'liqdir. Individual olam, ayni paytda tashqi olamni ham, ijtimoiy olamni ham aks ettiradi, o'zida ifodalaydi. Bular bir-birlari bilan chambarchas bog'liqdir.

XX asrning o'rtalariga kelib, kvant mexanikasi, nisbiylik nazariyasi va hozirgi zamon kosmologiyasi sohalaridagi ilmiy yutuqlar kishilarning obyektiv olam haqidagi tasavvurlarini tubdan o'zgartirib yubordi. Natijada, tabiatshunos olimlar sezgirlarimizga bevosita ta'sir etishining imkoni bo'lmaydigan realliklar haqida ham tadqiqotlar olib bora boshladi.

Olamning klassik mexanika nuqtai nazaridan kelib chiqib, nisbatan kichik tezlikda harakatlanuvchi sistemalar haqidagi ilmiy

manzarasi o'rinni yangicha ilmiy manzaralar ega bo'ladi. Bu esa materiya haqidagi tasavvurlarning yanada rivojlanishiga sharoit tug'dirdi. Bu o'zgarishlarni hisobga olib, marksist-faylasuflar bu ta'rifga sezilarli darajada bevosita yoki bilvosita (ya'ni turli asboblardan qurilmalar vositasida) ta'sir etuvchi, degan qo'shimcha kiritishdi. Shunday qilib, bu ta'rif go'yo materiyani moddaviy va nomoddaviy shakllarini, ya'ni modda va antimodda ko'rinishlarini qamrab oluvchi ta'rifga aylandi.

Materialistlar materiyani obyektiv reallik, deb ta'riflashadi. Obyektiv reallik inson sezilarligiga bog'liq bo'lmagan xolda, undan tashqari mavjud bo'lgan voqelikdir. Bu butun mavjudlikning subyektiv reallikdan tashqaridagi qismi hisoblanadi. Obyektiv reallikning mavjudligi qanday namoyon bo'ladi? Bu savolga javob topishda, borliqning ajralmas xususiyatlarini o'rganishga to'g'ri keladi. Har qanday jismining ajralmas xususiyati lotincha «attribut» so'zi bilan ataladi.

4.4-§. Borliqning atributlari

Muayyan jismining aynan shu jisim ekanligini belgilovchi xususiyatlari uning atributlari deyiladi. Borliqning ham bir qancha atributlari mavjud. «Bular: harakat, fazo, vaqt, in'ikos, ong va boshqalar. Borliq o'zining xossalari, xususiyatlari orqali namoyon bo'ladi. Endi borliqning atributlari, ya'ni ajralmas tub xususiyatlari haqida to'xtab o'taylik.

Harakat. Borliqning atributlari ichida uning asosiy mavjudlik usulini ifoda etuvchi xususiyati harakat hisoblanadi. Chunki borliq harakatsiz o'zining strukturaviy yaxlitligini saqlay olmaydi.

Buni moddiy borliq misolida qarab chiqaylik. Faraz qiling, qarshimizda biror jisim turibdi. Agar harakat bo'lmaganda edi, yorug'lik nurlari shu jisimga urilib bizga qaytmagan bo'lar edi, ya'ni biz uni ko'rmagan bo'lar edik. Shuningdek, bu jismining yaxlitligini saqlab turgan molekulalar, atomlar, elementar zarrachalar o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar ham bo'lmadi. Natijada bu jismining strukturaviy birligiga putur yetgan bo'lar edi. Tevarak-atrofimizdagi predmetlar va hodisalar harakat tufayli o'zining muayyan tartibini va birligini saqlab turadi, shu tufayli, o'sish, ulg'ayish, ravnaq topish, rivojlanish mavjud.

Harakat, bir tomondan, moddiy jismlar o'rtasidagi va ularni tashkil etuvchi elementlar o'rtasidagi aloqadorliklarning natijasi, boshqa tomondan esa, ularning o'zgarishlar sifatida sodir bo'ladi. Shu nuqtai nazardan ham falsafaning harakat bu umuman har qanday o'zgarishdir, deyilgan ta'rifi juda o'rinlidir. Harakatning manbai haqida gap ketganda, ana shu o'zgarishlarning asosida yotuvchi o'zaro ta'sirlar va ular orasidagi munosabatlar nazarda tutiladi.

Demak, har qanday harakatning manbai shu sistemadagi ichki o'zaro ta'sirlar ekan, har qanday jismining mavjudligini, eng avvalo, uning ichki aloqadorliklari ta'minlaydi.

Harakatning turlari haqidagi mulohaza, asosan, o'zgarishlarning xususiyatiga asoslangan. O'zgarishlar oddiy fazoviy siljishdan tortib, murakkab ijtimoiy o'zgarishlarga takomillashib borgan. Shu tufayli harakatga faqatgina fazoviy siljish, deb qaramaslik lozim. Bunday qarash olamdagi barcha jarayonlarga mexanik harakat nuqtai nazaridan yondashishni vujudga keltiradi. Aslida olamda o'zgarishning xilma-xil ko'rinishlari mavjud bo'lib, ular bir-biridan sifatli farq qiladi.

Mexanik, ximiyaviy, biologik, fizik o'zgarishlar bilan ijtimoiy o'zgarishlarni aslo taqqoslab bo'lmaydi. To'g'ri, bu o'zgarishlar uchun umumiy bo'lgan fazoviy siljishlar harakat shakllarining hammasida ham, u yoki bu ko'rinishda namoyon bo'lishi mumkin. Lekin hamma o'zgarishni ham, faqatgina fazoviy siljishdan iborat, deb bo'lmaydi. Masalan, Yerning quyosh atrofidagi, Oyning Yer atrofidagi harakatini fazoviy siljishning yaqqol ko'rinishi deyishimiz mumkin. Lekin Yer bag'rida ro'y berayotgan murakkab geologik jarayonlarni, Yer sirtidagi biosferaning yashash usulini birgina mexanik siljish bilan izohlab bo'lmaydi. Harakatning shakli qanchalik murakkab bo'lsa, u bilan bog'liq bo'lgan o'zgarishlar ham shu qadar murakkab bo'ladi. Materiyani tashkiliy struktura darajasi qanchalik yuqori darajada bo'lsa, unda fazoviy siljish ham shu qadar kam seziladi.

Rivojlanish. O'zgarishlarning shunday bir shakli borki, uni falsafada rivojlanish deb ataladi. Rivojlanish bu – muayyan sistemaning muayyan vaqt va fazodagi yaxlit, kompleks, orqaga qaytmaydigan, ilgari ham yo'nalishga ega bo'lgan, miqdoriy va sifatli o'zgarishdir.

Shu jihatdan harakatning ikki xil turi bir-biridan farq qilinadi. Harakatning birinchi turi jisimda uning sifatli va turg'unligini saqlagan

xolda ro'y beradigan ichki o'zgarishlarni o'z ichiga oladi. Ya'ni har qanday jisnda beto'xtov ichki o'zgarishlar ro'y berib turadi, lekin bu o'zgarishlar shu jismining tashqi sifatiga jiddiy ta'sir ko'rsatmaydi.

Atrofimizni qurshab turgan har bir jisn molekullardan, molekular esa atomlar va elementar zarrachalardan tashkil topgan ekan, bu jismlarning molekulyar va atom tuzilish darajasida ham beto'xtov o'zgarishlar ro'y berib turadi. Shuningdek, har bir jisn o'zining atrofdagi boshqa jismlarning va ulardan tarqalayotgan nurlanishlarning ta'siriga ham uchrab turadi. Bunday tashqi ta'sirlarni o'zida in'ikos ettirish jarayonida ro'y beradigan o'zgarishlar ham bu jismining sifatini o'zgarib ketishiga olib kelmasligi, uning turg'unligi va asosiy sifati saqlanib qolishi mumkinligi haqida xulosa chiqarish mumkin.

Biz yuqorida qayd etgan ichki va tashqi ta'sirlar oqibatida ro'y beruvchi o'zgarishlar asta-sekin to'planib, keyinchalik jisnda keskin sifatini o'zgarishning vujudga kelishiga ham sabab bo'lishi mumkin. Mana shunday o'zgarish, ya'ni jismining sifatini o'zgartiruvchi harakat ikkinchi turdagi harakatlarga kiradi va u rivojlanish deb ataladi.

Rivojlanish jarayoni ham ikki turda bo'ladi. Birinchi turdagi rivojlanish bo'yicha, jisnda har qanday sifatini o'zgarish ro'y berishiga qaramasdan, uni tashkil etgan materiyaning sifatini tuzilish darajasi o'zgarimasdan qolaveradi.

Masalan, notirik tabiatga mansub bo'lgan quyoshdagi rivojlanishni olib qaravlik. Olimlarning taxminlariga ko'ra, hozir sirtida 6 ming, ichida esa bir necha million darajali haroratga ega bo'lgan quyosh borib-borib soviydi va qizil gigantga aylanadi, ya'ni quyoshning markazidagi termoyadro energiyasi so'ngach, ichki zichligi pasayadi va markazdagi tortishish quvvati susayadi. Oqibatda quyosh shisha boshlaydi va Yer orbitasini ham o'z ichiga olgan ulkan qizil yulduz vujudga keladi, u asta-sekin soviib, qizil karlikka, so'ngra esa «qora karlikka», keyin bo'lsa neytron yulduzga aylanadi. Bunday o'zgarishlar natijasida borliqning tashkiliy struktura darajasi o'zgarmaydi, ya'ni jonsiz tabiat shaklidagi darajasi saqlanadi.

Jonli tabiatning vujudga kelishi, o'simliklar va hayvonot olamining paydo bo'lishi, odamning shakllanishi, jamiyatning vujudga kelishi singari sifatini o'zgarishlar esa, rivojlanishning ikkinchi turiga kiradi.

Falsafa fanida harakatning bir-biridan sifatini farq qiluvchi bir qancha boshqa shakllari ham o'rganiladi.

Materialist bo'lgan faylasuflar harakat shakllarini turkumlaganida, quyidagi mulohazalarga tayanib ish yuritadilar:

1) harakat shakllari bir-birlari bilan sifat jihatidan farq qilib, ularning har biri materiyaning tashkiliy tuzilishi darajalarining muayyan bosqichida namoyon bo'ladi;

2) materiyaning harakat shakllari bir-biri bilan genetik jihatidan, kelib chiqishi jihatidan ketma-ket bog'langan, ya'ni harakatning murakkabroq shakllari uning nisbatan soddaroq shakllaridan kelib chiqqandir;

3) harakatning yuqori shakllari tarkibidagi quyi shakllari uning yuqori shakllariga ham mansubdir, ammo harakatning yuqori shakli o'zidan quyi shakldagi harakatlarga mansub emasdir. Shu mulohazalarga tayanib xolda, harakatning beshta shaklini ajratib olish mumkin. Ular – mexanik, fizik, ximiyaviy, biologik va ijtimoiy harakatlardir.

Harakat shakllari. Falsafada harakat shakllarini turkumlashning bir qancha boshqa ko'rinishlari ham bor. Ayrim olimlar harakat shakllarini har bir faning nomi bilan bog'lash kerak, deb hisoblashadi. Bunday qarashning xatoligi shundaki, fanlarning ko'pchiligi harakat shaklini emas, balki miqdoriy munosabatlar va holatlarni aks ettiradi. Masalan geodeziya yoki geometriya, trigonometriya yoki topografiya, chiziqli algebra qanday harakat shaklini o'rganadi? Kibernetika esa ham tabiatda, ham jamiyada amal qiluvchi boshqarish jarayonlarini o'rganadi, ya'ni bu fan bitta emas, balki bir qancha harakat shakllarini qamrab oladi.

Harakat shakllarini turlash bo'yicha quyidagi tabiiy-ilmiy konsepsiya ham diqqatga sazovoridir. Mazkur konsepsiya bo'yicha harakat shakllari quyidagicha turlanadi: fizik harakat (elementar zarrachalar, maydon va atomlarning harakati), ximiyaviy harakat (atomlar va molekullarning harakati) va bunda harakatning rivojlanishi ikki yo'nalishga ajraladi, 1) harakat rivojlanishining yuqori yo'nalishida biologik harakat shakllanadi; 2) harakat rivojlanishining quyi yo'nalishida esa geologik harakat shakllanadi, biologik harakatning tarqagiyoti ijtimoiy harakatlarga olib boradi.

Yana bir boshqa konsepsiyada esa harakat borliqning tashkiliy tuzilish darajalariga mos ravishda turlangan. Bu konsepsiyada harakat shakllari uchta sinfga ajratiladi: notirik tabiatda – elementar

zarrachalar va maydon harakati, tirik tabiatda – hayotning namoyon bo'lishi, jamiyatda – odamning faoliyati.

Ijtimoiy harakat bizga ma'lum bo'lgan harakat shakllari ichida eng murakkabi bo'lib, unda insonning ongli faoliyati, inson tafakkuri, ijtimoiy guruhlarining faoliyati, o'zaro munosabatlari, jamiyat miqyosidagi ijtimoiy fikr birgalikda harakatga keladi. Bu harakatni chiziqli, batartib harakatlar bilan mutlaqo taqqoslab bo'lmaydi. Uning kelajagini bashorat qilish ham o'ta murakkabdir.

Fazo va vaqt, makon va zamon. Borliqning asosiy yashash shakllariga makon va zamon, ya'ni fazo va vaqt kiradi. Fazo narsalarning ko'lamini, hajmini, o'zaro joylashish tartibini, uzluqli yoki uzluksizligini ifodalasa, vaqt hodisalarning ketma-ketligi, jarayonlarning davomiyligini ifodalaydi.

Ma'lumki, har qanday moddiy jisim joyga, ko'lamga, hajmga ega. Fazo – vaqtning muayyan lahzasida olamni tashkil etgan nuqtalarning o'zaro joylashish tartibini aks ettirsa, vaqt esa fazoning muayyan nuqtasida ro'y beruvchi hodisalar ketma-ketligi tartibini ifodalaydi.

Fazo va vaqt tushunchalari, ko'p xollarda, fors tili ta'sirida yozilgan adabiyotlarda makon va zamon, deb ham ataladi. Bu tushunchalar fazo va vaqtning tashqi, nisbiy xususiyatlarining aks ettiradi, xolos. Fazo narsalar joylashadigan joy ma'nosida, vaqt esa hodisalar bo'yicha o'tadigan muddat ma'nosida ishlatiladi.

Fazo va vaqtni tushunish bo'yicha substansial va relyatsion yondashishlar mavjud. Substansial konsepsiya tarafdorlari fazoni narsalar joylashadigan idish, bo'shliq deb bilishadi. Ularning fikricha, hamma narsa fazo ichiga joylashtirilgan. Fazo o'ziga narsalarni sig'diruvchi substansiya. Hech narsasi yo'q, ya'ni narsalar solinmagan fazo ham bo'lishi mumkin, deyiladi. Relyatsion konsepsiya tarafdorlari esa, narsalar fazoviy o'lchamga ega, deyishadi.

Hech narsasiz fazoning bo'lishi mumkin emas. Bu farqni relyativistik fizika asoschisi Albert Eynshteyn shunday tushuntirgan edi. Faraz qilib, bir kazarma, soldatlarni ko'z oldingizga keltiring. Ilgarigi, Nyuton fizikasiga ko'ra, soldatlar chiqib ketishi bilan kazarma bo'sh qoladi, ana shu substansial konsepsiyadagi fazodir. Yangi fizikaga ko'ra, soldatlar chiqib ketishi bilan kazarma ham yo'q qoladi. Bu relyatsion konsepsiyadagi fazodir.

Fazo va vaqtning xususiyatlari. Fazo va vaqt borliq miqdoriy va sifatiy jihatlarini ifodalashiga qarab, metrik va topologik

xususiyatlarga ega. Fazo va vaqtning metrik xususiyatlari borliqning miqdoriy munosabatlarini aks ettirib, o'lchaganidan, ko'zga tashlanadigan va nisbiy tabiati xususiyatlaridir. Ularga ko'lam, bir jinslilik, izotroplik (amizotroplik) kabi xususiyatlar kiradi.

Fazo va vaqtning topologik xususiyatlari esa, borliqning tub sifatiy jihatlarini ifodalaydi. Bunday xususiyatlarga uzluksizlik, bog'langanlik, o'lchamlilik, kompaktilik, tartiblanganlik singari xususiyatlar kiradi. Vaqtning topologik xususiyatlariga orqaga qaytnaslik, bir o'lchamlilik kabi xususiyatlar qo'shiladi.

Fazo (vaqt) ning metrik o'zgarishlari borliq strukturasi jiddiy o'zgartira olmaydi, topologik o'zgarishlar esa borliqning sifatiy o'zgarishiga sababchi bo'ladi. Masalan, bir bog'langan sistemaning ko'p bog'langan sistemaga o'tishi fazo topologiyasini tubdan o'zgartiradi, ya'ni fazoning ikki nuqtasini tutashitiruvchi turlicha yo'llar paydo bo'ladi. Bunday fazoda katta idishning ichiga kichik idishni sig'dirish mumkin bo'ladi. o'lcham darajasi ko'p bo'lgan sistema o'lov darajasi kam bo'lgan sistemaga nisbatan ko'rinnas va murakkab bo'ladi. Shuningdek, fazo va vaqtning metrik xususiyatlarini kuchli o'zgarishi topologik xususiyatlarining o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Masalan, fazoning egrilik darajasi kuchli o'zgarsa, bir bog'langan fazo ko'p bog'langan fazoga aylanishi mumkin.

4.5-§. Hayot – borliqning namoyon bo'lish shakli

Tabiat va jamiyat haqidagi konkret fanlar borliqning muayyan xususiyatlarining o'rganadi. Borliqning umumiy xossalari haqida esa, falsafa fani tadqiqot olib boradi. Bu jihatdan falsafada hayot muammosiga nisbatan muayyan yondashuv shakllanganini alohida qayd etish lozim. Xo'sh, hayot nima? Borliqning eng murakkab shakllaridan biri hayot va uning mohiyati haqida to'xtalaylik. Biz hayot ekannimiz, olamni bilamiz. Hayotning xilma-xil turlari, shakllari borki, ular borliqning moddiy shaklini harakatga keltirishda, boshqarishda asosiy o'rin tutadi. Hayotning eng murakkab shakli inson hayotidir. Bu inson ruhiyati, ongi, tafakkuri bilan chambarchas bog'langan. Har bir odamga bir marotabagina hayot kechirish imkoniyati berilgan. Insonning qadr-qimmatini shu hayotni qanday o'tkazganligi bilan o'lchaganadi.

Odanning tabiati va hayoti u yashayotgan jamiyatdagi ijtimoiy muhitga ham bog'liq. Farovon jamiyatda insonlar ham farovon hayot kechirishadi. qashshoq jamiyatda esa qashshoqlik tomir otadi. Demak, jamiyatimizni qanchalik farovon qilsak, unda yashaydigan insonlarning, kelgusi avlodlarimizning hayoti ham shunchalik baxtli va farovon bo'ladi.

Hayotning vujudga kelishi va mohiyati haqida hanzugacha olimlar bir nuqtai nazarga kelishmagan. Har bir insonning hayoti takrorlanmas va o'ziga xosdir. Balki stanokning bir detali o'rninga boshqa detalni qo'yish bilan natija o'zgarmas yoki bir ishchining o'rninga boshqa ishchini qo'yish bilan stanok to'xtab qolmas. Ammo bir otaning o'rini boshqa ota, bir do'stning o'rini boshqa do'st bo'la olarmikan? Shunday ekan, har bir odam takrorlanmas va o'z o'rni qadrl. Insonni, uning hayotini qadrlash muhim ijtimoiy vazifadir.

Inson tabiiy muhitisiz, suv, havo, quyosh va tuproqsiz yashay olmaydi. Bu unsurlar uning tirikchiligini ta'minlaydi. Bunday qulay sharoit inson uchun faqat Yer sharida mavjuddir. Yerning hayot tarqalgan qismi biosfera deb ataladi. Biosfera tirik organizmlarning hayot kechirish muhiti. Agar Yer shari quyoshga yaqinroq joylashganda, yer yuzasidagi harorat ko'tarilib ketgan bo'lar edi va oqibatda yerdagi namlik, suv yo'qolar edi. Agar u quyoshdan uzoqda joylashganda, yer yuzasidagi harorat pasayib, hamma joy mangu muzlik bilan qoplanar edi. Har ikkala holarda ham yer yuzasida hayotning paydo bo'lishiga imkoniyat yo'qolgan bo'lardi. Yana boshqa xolni olaylik: Quyosh sistemasi Galaktika markaziga yanada yaqinroq joylashganda edi, yer yuzasida kuchli gravitatsiya ta'sirida narsalarning vazni og'irlashib, insondek murakkab jonzotning, balki unuman hayotning paydo bo'lishiga sharoit bo'lmagan bo'lar edi. Aksincha, Quyosh sistemasi Galaktikamiz markazidan hozirigacha nisbatan chetda joylashganda ham, gravitatsiya kuchining zaifligi ayrim ximiyaviy va biologik jarayonlarning ro'y berishiga xalaqit bergan bo'lar edi. Buning oqibatida yer yuzasida hayot paydo bo'lmagan edi.

Demak, inson olamning eng ajoyib mo'jizasi, Yaratganining in'omi, o'zi uchun eng qulay bo'lgan joyda, Yer sayyorasida yashaydi va bunga shukur qilsa arziydi. Inson aql-idrokining olamga ta'sir ko'rsatish chegarasi "Noosfera" deb ataladi. Qadimda insonning tabiiy muhitga ta'siri o'ta kuchsiz bo'lgan. Davrlar o'tishi bilan inson qo'lida

qudratli kuch va quvvat manbalari to'plangach, uning tabiatga ta'siri o'zgardi, atrof-muhitni ifloslantirib, biosferadagi tabiiy muvozanatni izdan chiqara boshladi.

Bugungi inson o'zligini anglamas ekan, uning sayyoramizga halokati ta'siri kuchaygandan kuchayib, oxir-oqibatda uning o'zini ham halokatga olib borishi mumkin, degan ilmiy bashoralar bor. Haqiqatan ham inson faoliyati aql-idrok bilan oqilona boshqarilmas ekan, u Yer yuzining halokatini tezlashtirishi mugarrardir.

Hozirgi zamondagi ekologik muammolardan biri ham inson tomonidan atrof-muhit ifloslanishining oldini olish va bu halokatni to'xtatib qolishdan iborat. Bu olamni qay darajada yaxshi bilib olishimiz va uning hayotiga nisbatan mas'uliyatni anglashimizga bog'liqdir. Har bir inson jamiyatda va tabiatda tugan o'z o'rini, uning ma'nosi va bu hayotdagi mas'uliyatini to'g'ri anglasa, atrof-muhitni avaylab-asrashi, Yer yuzini gullatib yashnatishga harakat qilishi shubhasiz.

Tayanch tushunchalar:

Olam, ontologiya, borliq, borliq shakllari, individual borliq, ijtimoiy borliq, real borliq, virtual borliq, yo'qlik, mavjudlik, reallik, materiya, harakat, rivojlanish, fazo, vaqt, tabiat, tabiiy muhit, biosfera, noosfera, hayot.

Takrorlash uchun savollar:

1. Olam nima va unda odamning o'rni qanday?
2. Borliq va yo'qlik tushunchalari to'g'risida nimalarni bilasiz?
3. Borliqning murakkab tuzilishi deganda nima tushuniladi?
4. Real, konkret va virtual borliqning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirib bering?
5. Mavjudlik va reallik nima?
6. Harakat va uning asosiy shakllari to'g'risida so'zlab bering.
7. Fazo va vaqt, makon va zamon qanday ma'nolarni anglatadi?
8. Hayot nima va uning mazmuni nimadan iborat?

V BOB. OLAMNING UNIVERSAL ALOQALARI VA RIVOJLANISH. FALSAFANING QONUN VA KATEGORIYALARI

5.1-§. Olandagi aloqalar, o'zgarish va rivojlanish. Bog'lanishlarning turlari

Olandagi narsa va hodisalarning harakati, o'zgarishi, bir holatdan ikkinchi holatga o'tib turishi, rivojlanishi, ular o'rtasidagi aloqadorlik va o'zaro ta'sir kabi masalalar qadimdan mutafakkirlar, olimlar, faylasuflar o'rtasida turli bahs, munozara, tortishuvlarga sabab bo'lgan. Chunki ular to'g'risida aniq bilimga ega bo'lmagan turib, olam va uning taraqqiyoti, rivojlanish manbai, harakatlantiruvchi kuchlari to'g'risida hamda, eng asosiysi, kelajak haqida ilmiy tasavvurga ega bo'lish qiyin.

Atrofimizdagi jamiy narsa-hodisalar, ya'ni eng mayda zarrachalardan tortib to Yer, quyosh, Koinotgacha barchasi, shu jumladan, kishilik jamiyati ham, doimo harakat, o'zgarish va rivojlanishdadir. Ular o'rtasida abadiy o'zaro bog'liqlik, o'zaro ta'sir va aloqadorlik mavjud. Olanda o'z-o'zidan, tasodifiy ravishda hech qanday harakat ham, o'zgarish ham yuz bermaydi.

Biz narsa va hodisalarning harakati, o'zgarishi va rivojlanishiga ular o'rtasidagi bog'lanish va aloqadorlik, ta'sir va aks ta'sir asos bo'ladi, deyimiz. Albatta, olandagi har qanday bog'lanish ham rivojlanishga sabab bo'la olmaydi. Chunki bu bog'lanishlarning ko'lam, mohiyati, ta'sir kuchi va doirasi turlicha. Bog'lanishlarning ana shu xususiyatlariga qarab, zaruriy va tasodifiy, ichki va tashqi, bevosita va bilvosita, muhim va muhim bo'lmagan va hokazo bog'lanishlarga ajratish mumkin.

Shuningdek, olamda boshqa voqea yoki hodisalardan alohida, ular bilan bog'liq, o'zaro aloqadorlikda va ta'sirida bo'lmagan birotta ham voqea yoki hodisa mavjud emas. Demak, o'zaro bog'lanish va ta'sir natijasida narsa-hodisalarda o'zgarish sodir bo'ladi. Lekin, barcha o'zgarishni har doim ham birdaniga, yaqqol sezish mumkin emas. Chunki olamning namoyon bo'lishi turli darajada bo'lganligi sababli, o'zgarishlar ham turlichadir.

Masalan, yangi tug'ilgan chaqaloqning bir hafta, bir oy, yarim yil mobaynida o'zgarishini, ya'ni ulg'ayishini yoki bo'lmasa, tabiatdagi

qish faslidan bahor fasliga o'tishdagi o'zgarishlarni oddiy ko'z bilan yaqqol sezish mumkin. Lekin biron jonsiz predmet, masalan, Yer qat'ida o'zgarishni sezish mumkin. Ammo shu sababdan ham odamlar zilzilalar, vulqonlar otilishi kabi otlar qarshisida lol, gohida esa g'afatda qolib kelmoqadalar. Ya'ni tashqi faktorlar (inson faoliyati, yorug'lik, issiqlik, namlik, atmosfera bosimi) natijasida ro'y bergan o'zgarishlarni ko'z ko'radi, quloq eshitadi. Xullas, ular oson anglab olinadi, ochiq-oydin namoyon bo'ladi, ulardagi o'zaro bog'liqlikni ham oson ko'rish, ilg'ash mumkin. Ana shunday oson ko'rish va ilg'ash mumkin bo'lgan, ochiq-oydin ro'y beradigan voqea, hodisa, natijaga nisbatan «ozohiylik» tushunchasi, mohiyatini ilg'ash qiyin bo'lgan va murakkab ichki sabablar natijasida kechadigan jarayonlar va o'zgarishlarga nisbatan «botiniylik» tushunchasi qo'llaniladi. O'rta asrlarda, ayniqsa tasavvuf falsafasida bu ikki tushunchaga alohida e'tibor berilgan.

«Harakat» tushunchasi «Borliq falsafasi» mavzusida yoritilganligi sababli, bu yerda uning quyidagi qisqa ta'rif bilan cheklanmiz: harakat deb olandagi har qanday o'zgarishga aytiladi. Rivojlanish tushunchasi esa quyidan yuqoriga, oddiydan murakkabga tomon ilg'itilab boruvchi harakatni ifodalaydi. Lekin bu jarayon goh to'g'ri chiziqli, goh asta-sekin kengayib boradigan spiralsimon shakldagi harakatlardan iborat bo'lishi mumkin.

Bunda doimiy bir tomonga, masalan, vaqtning o'tishidan kelajakka tomon o'tishi ham, lekin makonda voqea va hodisalarning tikrorlanishi, zamonda orgaga qaytishlar ham sodir bo'lib turadi. Bu ziddiyat taraqqiyotning ma'lum bir bosqichida oldingi bosib o'tilgan davr tikrorlanganidek bo'ladi, ammo bu ilg'itilgan farq qiladigan, boshqacharoq tarzda tikrorlanishdir.

Hech qachon bir xil tong otmaydi, deb bejiz aytmaydilar. Holbuki, har kuni tongda o'sha quyosh chiqadi, o'sha tog'-u toslarni, bog'-u biyobonlarni, biz yashayotgan zaminni yoritadi. Odamlar ham, ish va tashvishlar ham hamon o'sha o'shadak. Kimdir ishga shoshadi, kimdir o'qishga, kimdir yana ilg'itilgan kunda bekorchilikdan zerikadi... Ammo dunyo o'zgarimlari bu bir kunning ichida? unda minglab bolalar tug'iladimi, son-sanoqsiz jarayonlar ro'y berib, Yer sayyorasining turli burchaklaridan boshqa joylarga qanchadan-qancha asbobotlar tarqatilmadimi? Ona zamin o'z o'qi va quyosh atrofida

aylanishini davom ettirmadimi? Bularning barchasi bir kum-u-tunda ro'y bergan botiniy va zo'ruriy o'zgarishlarning namoyon bo'lishidir.

5.2-8. Qonun tushunchasi

Dunyoning mavjudligi ana shunday botiniy va zo'ruriy o'zgarishlarning abadiy takrorlanib turishidan iboratdir. Bu takrorlanishlar esa o'z mohiyati va xususiyatlarini saqlab qolganliklaridan qonun va qonuniyat tusini olgan.

Masalan, biz Nyuton tomonidan kashf etilgan butun olam tortishish qonunini o'rganganimizda ana shunday xolni idrok etganimiz. Bu qonunning asosiy mohiyati butun olamdagi narsalarning bir-biri bilan aloqadorligi tamoyilining doimiy takrorlanishi, har somiya va har daqiqada bu holatning sodir bo'lib turishini isbotlaydi.

Xo'sh, qonun o'zi nima? U kishi va umuman, jamiyat hayotida qanday ahamiyatga ega? qonunni bilmasdan, o'rganmasdan turib yashash mumkinmi? qonun tushunchasi kundalik hayotimizda nisbatan tez-tez ishlatib turiladigan tushunchadir. Xususan, fizika yoki kimyo qonunlari deymiz, tabiat qonuni yoki bo'lmasa, iqtisodiy qonunlar, yuridik qonunlar va x. k. Bozor iqtisodiyotiga o'tish tamoyillarining uchinchisi ham qonun to'g'risida bo'lib, unda barcha sohada qonunning ustuvorligi ta'minlanishi ta'kidlanadi. Yuqoridagilarni birlashtirib turadigan, barchasi uchun ham umumiy bo'lgan xossa, xususiyatlar bormi?

Eng avvalo, shuni aytish kerakki, olamdagi barcha narsa – tabiat, jamiyat va inson taraqqiyoti ma'lum qonunlar asosida amalga oshadi. Fanlarning (ijtimoiy, gumanitar, tabiiy va x. k.) asosiy vazifasi har bir soha bo'yicha tadqiqot o'tkazib, qonunlarni kashf qilish yoki ularning amal qilish xususiyatlarini o'rganish va ochib berishdan iborat.

Qancha ko'p qonun kashf qilinsa, taraqqiyot shuncha tez bo'ladi. Taraqqiyot qonunlarini bilmasdan turib, rivojlanishga erishish qiyin. Yaqin o'tmishda iqtisodiyotning o'ziga xos qonunlarini pisanl qilmay, turli xil s'ezd, plenum, konferentsiya qarorlari asosida eksperimentlar o'tkazib, barcha uchun farovon hayot – kommunizm jamiyatini barpo qilmoqchi bo'lishganini va bunday siyosat qanday oqibatlarga olib kelgani barchaga ma'lum.

Hozir mustaqil O'zbekiston barcha rivojlangan mamlakatlar singari ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik davlat, fuqarolik jamiyati barpo qilish yo'lidan bormoqda.

Hamda umumshariy qonunlar va mamlakatimizning o'ziga xos xususiyatlari e'tiborga olingan.

Endi shunday savol: Nima uchun inson qonunni bilishi kerak? Hamda oddiy misollarga murojaat qilamiz: yoz oylarida barcha odamlar issiq kiyimlar (etik, palto, qo'lqop va x. k.) sotib olishadi, o'tin yoki ko'mir qanlab qo'yishadi va x. k. Nima uchun? Chunki ular tabiatning bitta qonunini, ya'ni fasllarning o'zgarishi, yozdan keyin kuz, undan keyin qish kelishini juda yaxshi bilishadi.

Yoki yana bir, jo'raq bo'lsa-da, misol: sizga birov uying 5-qavatidan tashlasang, falon pul beraman desa, rozi bo'lmaysiz. Nima uchun? Chunki siz I. Nyuton kashf qilgan «Butun olam tortishish qonuni»ni yaxshi bilasiz. Balki bilmassiz ham, havoning o'z jannatigizdan zichligi kamligiga e'tibor qilmassiz ham, deylik. Ammo siz bu xolda omon qolishingiz qiyinligini, mayib bo'lishingizni yaqqol hisavvot qilasiz.

Inson qonunlarni bilishi, ularga amal qilishi doirasida erkindir. Erkinlik nima? Erkinlik anglab olingan zaruriyatdir. Har qanday qonunga xos belgilardan biri zaruriylik, ya'ni obyektiv tarzda amalga oshish, o'z-o'zidan namoyon bo'lishdir. Erkinlik esa ana shu zaruriylikni anglab olish va unga amal qilishdan iborat faoliyatni anglatadi.

Yuristlarda shunday ibora bor: «qonunni bilmaslik javobgarlikdan xalos qilmaydi». Ana shu tufayli siz yuridik qonunlarni qancha yaxshi bilsangiz, o'zingizning faoliyatingizni shunga moslab olib borasiz. Demak, shuncha erkin bo'lasiz. Bu xolda siz nima qonuniy, nima esa qonuniy emasligini yaxshi bilasiz, qonunga xilof qadamlar qo'ymaysiz.

Yuqoridagi fikrlarni xulosa qilib, qonunga qo'yidagicha ta'rif berish mumkin: qonun olamdagi narsa va hodisalarning muhim, zaruriy, umumiy va takrorlanib turuvchi bog'lanishlari, o'zaro aloqalari va munosabatlarining namoyon bo'lishidir. Endi qonunning belgilariga to'xtalamiz:

qonun turli-tuman aloqadorliklar, bog'lanishlardan faqat muhimlarini, ya'ni shunday bog'lanishlarni ifodalaydiki, bular olarning mavjudligi, o'zgarishlari va undagi narsa hamda hodisalarning mohiyatidan kelib chiqqan bo'ladi;

- qonun zaruriy bog'lanishlarni ifodalaydi, ya'ni tasodifiy bog'lanishlar, gox paydo bo'lib, gox yo'qolib ketadigan bog'lanishlarga asoslanmaydi.

- qonun narsa va hodisalarning umumiy bog'lanishlarini ifodalaydi.

Qonun nisbatan bargavor, takrorlanib turuvchi bog'lanishlarni (munosabatlarni) ifodalaydi, ya'ni bir safar yuz berib, ikkinchi safar yuz bermaydigan bog'lanishlarni qonun qamrab olmaydi. Masalan, 2019 yili qishdan keyin bahor kelib, 2020 yilda qishdan keyin birdaniga yoz kelishini tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki, bu tabiat qonuni – fasllar o'zgarishi qonuni doirasiga kirmaydi.

Tabiat qonunlarining yana bir eng muhim xususiyati – u obyektiv xarakterga ega, ya'ni u insonga ham, insoniyatga ham bog'liq emas. Biror kishi, xatto millatning irodasi bilan ham, tabiat qonuniga tub o'zgartirish kiritish yoki uni butunlay yo'q qilish mumkin emas. Chunki bu qonunlarning asosini tashkil qilgan bog'lanishlar, munosabatlar obyektiv xususiyatga ega.

Ayniyat va ziddiyat bilan bog'liq qonuniyat. Olamdagi har bir narsa va hodisa bir-birini taqozo qiladigan va shu bilan birga, bir-birini istisno qiladigan qarama-qarshi tomonlar birligidan iborat. Demak, vogelik va o'zgarish jarayonida ayniyat va ziddiyatning bo'lishi ham odatiy xol. Masalan, issiq va sovuq, oq va qora, kecha va kunduz, elektrning musbat va manfiy zaryadlari, yaxshilik va yomonlik, adolat va jaholat va x. k. qarama-qarshi tomonlar bir-birini inkor etadi va shu bilan birga biri ikkinchisini taqozo etadi, biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydi. Faraz qilaylik, magnitning manfiy zaryadi bo'lmasa, u xolda ushbu narsa magnit bo'lolmaydi.

Borliq narsa, voqea-hodisalarning turli-tumanligidan iborat. Lekin narsalar qanchalik xilma-xil, turli-tuman bo'lmasin, ular o'rtasida yaqinlik, aynanlik mavjuddir. Masalan, stol va stul sifat jihatidan turli narsalardir. Lekin baribir ular o'rtasida o'xshash tomonlar, belgilar bor. Aytaylik, ularning yo rangi yoki bir xil materialdan yasalganligi yoki bo'lmasa, vazni o'xshash bo'lishi mumkin va x.k.

Ayniyat tushunchasi narsa va hodisalar o'rtasidagi o'xshash tomonlarni ifodalaydi. Shu bilan birga narsa-hodisalar bir-biridan farq qiladigan tomonlar, xususiyatlar, belgilarga ham egadir. Aynan bir xil bo'lgan narsaning o'zi yo'q. Hatto daraxtning bir shoxida yomma-yon

turgan 2 barg ham bir-biridan farq qiluvchi ba'zi jihatlarga ega. Hech bo'lmaganda, ular bir-biridan makondagi o'rni bilan farq qiladi.

Hayodan misol keltiradigan bo'lsak, bir-biriga tashqi tomondan ta'momila o'xshash bo'lgan Hasan va Husanlarda ham juda ko'p farq qiluvchi xususiyatlar bor. Masalan, ularda fe'l-atvor, qiziqish turi, dunyoqarashlar har xil bo'lishi, ya'ni ularning ichki dunyolari farq qilishi mumkin. Demak, tafovut narsa – hodisalarning farq qiluvchi tomonlarini ifodalovchi tushunchadir.

Qarama-qarshilik deb esa, narsa, voqea-hodisalarning bir-birini taqozo etuvchi va shu bilan birga bir-birini inkor etuvchi tomonlari, kuchlarining o'zaro munosabatiga aytiladi.

Qarama-qarshiliklar o'rtasidagi munosabatlarni ziddiyat degan tushuncha ifodalaydi. Ko'p xollarda ayniyat va tafovutning ziddi va ularning bir maxrajga kelishi, me'yoriy o'zgarishlar tufayli rivojlanish, taraqqiyot, yangilanish jarayonlari amalga oshadi. Taraqqiyot shu ma'noda ayniyat, tafovut va ziddiyatlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va hal qilinishidan iborat bo'lgan abadiy va azaliy murakkab jarayondir.

So'biq Ittifoqning mafkurasi darajasiga ko'tarilgan marksizmda insonan ziddiyatga ko'proq e'tibor berilar edi. U mutlaqlashtirilar va jamiyatga ko'chirilib, asosan, antogonistik ziddiyatlar to'g'risida gapirilar va ularning yechilishi insoniyatni baxtli hayotga olib boradi, deyva xayol qilinar edi. Holbuki, insoniyat paydo bo'libdiki, uning hayotida ayniyat va tafovut ham, ziddiyat va qarama-qarshiliklar ham mavjud bo'lib kelmogda. Odamlar ziddiyatlar kamroq bo'lgan, kelishlarning xilma-xil intilish va maqsadlari, bir-biridan farq qiladigan qoyilari uyqunlashgan, bargavorlik ustuvor bo'lgan jamiyatni qurish uchun bosh qotirib kelmogda.

Ana shunday intilishlar fanda «Konfliktologiya» (konflikt – ziddiyat, logos- ta'limot) deb ataladigan falsafiy yo'nalish paydo bo'lishiga olib kelgan. Bu soha bilan shugullanadigan olim va mutaxassislar konfliktologlar deb ataladi. Ular konfliktlarni keltirib chiqarish emas, balki ularning oldini olish va jamiyat uchun foydali tarzda hal qilish yo'llari va usullari ustida bosh qotirishadi.

Har bir ziddiyatning aniqlanishi, hal qilinishi o'zgarishga, yangilanishga, bir sifardan ikkinchi sifatga, eskidan yangiga o'tishga sabab bo'ladi. Olam turli-tuman bo'lganligi uchun ziddiyatlar ham xilma-xildir. Masalan, ichki va tashqi ziddiyatlar, asosiy va asosiy

bo'lmagan ziddiyatlar mavjud. Ular o'rtasida farq bo'lgani bilan birga, mutlaq chegara ham yo'q. Chunki amalda, hayotda ular bir-biriga o'tishi, birgalashib ketishi va taraqqiyotda turli xil o'rin tutishlari mumkin.

Miqdor va sifatning bog'liqligi qonuni. Olamning mavjudligi – miqdor va sifat voqeligi tarzida ham namoyon bo'ladi. Buning mohiyati shundan iboratki, narsa va hodisalardagi sezilarli bo'lmagan miqdoriy o'zgarishlar asta-sekin to'plana borib, taraqqiyotning ma'lum bir bosqichida me'yorni buzadi va sakrash yo'li bilan tub sifat o'zgarishlariga olib keladi.

Moddiy olamdagi xilma-xil narsa va hodisalar bir-biridan o'z sifati bilan ajralib turadi. Sifat – narsalarning ichki va tashqi muayyanligi bo'lib, uning qator xossa, belgi, xususiyatlari birligini ifodalaydi. Sifat narsa qanday bo'lsa, uni shundayligicha ko'rsatib beradi, jismning barcha tashqi xossalarni bog'liqlikda namoyon qiladi.

Demak, sifat narsaning umumiyligini, yaxlitligini, uning nisbiy barqarorligini, bir-biriga o'xshashligi yoki o'xshamasligini ifodalaydi. U keng ma'noda narsalarning turli-tuman xossalari yig'indisidir. Lekin sifat va xossa aynan bir xil ma'nodagi tushunchalar emas. Sifatning o'zgarishi, muqarrar sur'atda, xossaning o'zgarishiga olib keladi. Biroq xossaning o'zgarishi har doim sifatning o'zgarishiga ta'sir etavermaydi, ayrim xossalar narsalarning sifatiga ta'sir etmasdan yo'q bo'lib ketishi mumkin. Sifat predmetning doimiyligini, nisbiy barqarorligini ifoda etadi.

Narsalar sifat muayyanligidan tashqari, bir-biridan miqdoriy tomonlari bilan ham farq qiladi. Miqdor predmetning hajmi, o'lchovi, ogirliqi, harakat tezligi va shu kabilar bilan tavsiflanadi. Tabiat hodisalari kabi ijtimoiy hodisalar ham miqdoriy tomonga ega. Chunonchi, suv o'z solishtirma ogirliqiga, qaynash va muzlash darajasiga ega. Bir ijtimoiy tuzum boshqasidan xususiyati jihatidagina emas, balki ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiyoti, mehnat unumdorligi, madaniyati va xokazolar bilan ham farq qiladi. Har qanday narsa miqdor va sifat birligiga ega. Tabiatda faqat miqdorga yoki sifatga ega bo'lgan, ya'ni sifati bo'lib miqdori, miqdori bo'lib aksincha, sifati bo'lmagan narsaning o'zi yo'q.

Miqdor va sifatning birligi, o'zaro bog'liqligi me'yoriy tushunchasida ifodalanadi. Me'yorning buzilishi predmet mavjudligi mumkin bo'lmagan holatga olib keladi.

Har qanday narsa va hodisaga miqdor va sifat o'zgarishlari xosdir. Miqdor o'zgarishlari bilan sifat o'zgarishlari o'rtasida qat'iy qonuniyat mavjud bo'lib, bu qonuniyat quyidagicha ifodalanadi: miqdoriy o'zgarishlar sifat o'zgarishlarini tayyorlab, har bir aniq holatda muayyan tub sifat o'zgarishlarini keltirib chiqaradi va shu holatda miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishi sodir bo'ladi. Olamdagi barcha o'zgarishlar asta-sekin sodir bo'ladigan miqdor o'zgarishlaridan boshlanadi. Miqdor o'zgarishlari muayyan chegarada sifatning barqarorligiga ta'sir etmaydi. Miqdoriy o'zgarishlar chegaradan chiqishi bilan sifatning barqarorligi buziladi. Natijada sifat yo'qolib, yangi sifat yuzaga keladi. Taraqqiyot jarayonida miqdor o'zgarishlari tub sifat o'zgarishlariga o'tishi bilan birga sifat o'zgarishlari miqdor o'zgarishlariga ham o'tadi. Miqdor o'zgarishlari bilan sifat o'zgarishlari o'zaro chambarchas bog'langan bo'lishiga qaramay, ular ayrim o'ziga xos xususiyatlarga ham ega. Chunonchi:

- birinchidan, miqdor o'zgarishlari doimo yuz berib turadi. Hatto hodisalar sifatining nisbiy barqarorligi davrida ham miqdoriy o'zgarishlar asta-sekin yuz beradi. Sifat o'zgarishlariga o'tish faqat ma'lum bir davrda boshlanadi;

- ikkinchidan, miqdor o'zgarishlari ma'lum vaqtgacha narsalarga muhim ta'sir ko'rsatmaydi. Suv normal atmosfera bosimida 100° gacha suyuqlik holatini yo'qotmaydi, keyin esa bug'ga aylanadi, sifatini o'zgartiradi. Demak, sifat o'zgarishlari hodisalarni tubdan o'zgartirib, uning boshqa hodisaga aylanishini taqozo qiladi;

- uchinchidan, miqdor o'zgarishlari asta-sekin amalga oshadi va ko'p xollarda sezilmasdan o'tadi. Sifat o'zgarishlari esa ancha tez, ayrim holatda to'satdan sodir bo'ladi;

- to'rtinchidan, sifat o'zgarishlari miqdor o'zgarishlariga qaraganda tub o'zgarish bo'lib hisoblanadi.

Sakrash nima? Sakrash tabiat va jamiyatda sodir bo'ladigan sifat o'zgarishlarini anglatadigan falsafiy tushuncha bo'lib, taraqqiyotning uzluksiz ko'rinishiga qaraganda ancha tez o'tadigan jarayondir.

Sakrash miqdor o'zgarishlaridan sifat o'zgarishlariga o'tishda uzluksizlikning uzilishini bildiradi. Sakrash narsa va hodisalarning

uzluksiz rivojlanish davomida tayyorlanib, shu uzluksiz rivojlanish momenti tugab, uzilish sodir bo'lishi bilan zaruriy ravishda yuz beradi. Sakrash birdaniga, to'satdan bo'ladigan holatga emas, balki yangi sifat elementlari ko'payishi orqali yuz beradigan tadrifiy jarayon hamdir.

Sakrashning turlari o'z xarakteriga ko'ra tabiat va jamiyatda xilma-xil bo'lib, ular bir-birlaridan farq qiladilar. Jamiyat taraqqiyotidagi sakrashlarning o'ziga xos tomoni shuki, bu sakrashlar eski ijtimoiy tuzumni yo'q qilish va yangi ijtimoiy tuzumni o'rnatadigan ijtimoiy jarayonlar, tadrifiy rivojlanish orqali amalga oshadi. Bunday sakrashlarni ikki turga bo'lish mumkin: birinchisi – portlash yo'li bilan bo'ladigan sakrashlar, ikkinchisi – tadrifiy yo'li bilan bo'ladigan sakrashlar. Birinchi tur sakrashlarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bunda narsa va hodisalarning yangi sifatga o'tishi nihoyatda tezlik bilan yuz beradi va kutilmagan natijalarni, tasodifiy jarayonlarni boshlab yuborishi, xatto salbiy holatlarni keltirib chiqarishi ham mumkin.

Sakrashning ikkinchi turida esa, eski sifat elementlarining asta-sekin yo'qolib borishi va yangi sifat elementlarining asta-sekin to'planishi natijasida yangi sifat paydo bo'ladi.

Shunday qilib sakrash quyidagi jihatlarga ega:

- birinchidan, sakrash taraqqiyot natijasida amalga oshadigan obyektiv va qonuniy jarayondir;
- ikkinchidan, sakrash tadrifiylikning uzilib, miqdor o'zgarishlaridan tub sifat o'zgarishlariga o'tishidir;
- uchinchidan, sakrash eskini tugatish va yangi sifatga mos keladigan holatlarning vujudga kelishi tufayli paydo bo'ladigan ziddiyatlarni hal qilishdir;
- to'rtinchidan, sakrash olamning rivojlanib, ilgariylab borishidir.

Hodisalarning sifat xususiyatlariga va ularning rivojlanish sharoitiga bog'liq ravishda eski sifatlardan yangi sifatga o'tish turli shakllarda sodir bo'ladi. Har bir narsa, hodisa o'zining aniq inkor qilish usuliga, o'z navbatida aniq sakrash shakliga egadir.

Demak, har qanday o'zgarish, har qanday rivojlanish miqdor va sifat o'zgarishlarining o'zaro bir-biriga o'tishi orqali sodir bo'ladigan jarayonlardan iborat.

Inkorni inkor qonuni. Bortilqning hamma sohasida doimo eski, umri tugayotgan narsa va hodisalarning barcham topishi, yangi narsa va

hodisalarning vujudga kelish jarayoni sodir bo'lib turadi. Bunday eski yangi bilan almashinishi inkor deb ataladi.

O'zgarish va rivojlanish jarayonida o'z-o'zini inkor etish tamoyili nihoyatda muhim. Bunda vorislik – eskining inkori va yangilikning shakllanishi sifatida namoyon bo'ladi. Ana shu jarayonlarning doimiy takrorlanishi inkorni inkor qonunining mohiyatini bildiradi.

Mazkur qonunga muvofiq obyektiv voqealardagi narsa va hodisalarning rivojlanishi jarayonida eskining yangi tomonidan inkor qilinishi ro'y beradi. Biroq, aksariyat xollarda, eskilik butunligicha inkor qilinmaydi, undagi ijobiy tomonlar saqlanib qoladi.

Inkor tushunchasi kundalik ongda «yo'q», so'zi bilan qo'shilib ketadi, inkor qilmoq – «yo'q» demakdir, biror narsani rad etmoqdir. Lekin dialektikada inkor kundalik ongda ishlatiladigan tushunchadan farq qiladi. Dialektikada inkor qilish to'g'ridan-to'g'ri «yo'q» degani emas, ya'ni narsani mavjud emas, deb e'lon qilmoq yoki uni har qanday usul bilan yo'qotib tashlamoq emas.

Inkorni dialektik tushunish yangining eski bilan oddiy almashuvi bo'lmasdan, balki eskining baqrida vujudga kelib, undan foydalanib, qaror topishini tan olishdir. Dialektik inkorning muhim ikki jihati mavjud: birinchisi, eskining o'rniga yangining kelishi tabiiy-tarixiy jarayon bo'lganligi uchun taraqqiyotning muhim sharti hisoblanadi; ikkinchisi, u yangini eski bilan vorisiy bog'liq ekanligini ham ifodalaydi.

Inkorni inkor qonunini tushunish uchun uni nega shunday deb atalishini izohlamog' lozim. Falsafaning bu ta'limotini ikki marta takrorlanuvchi inkorda ifodalaniishi olamdagi narsa va hodisalarning doimiy ravishda o'zgarib, bir holatdan ikkinchi holatga o'tib borishi va oqibatda, rivojlanish uzluksiz ekanligidan kelib chiqadi.

Bu qonunga ko'ra, har bir mavjud bo'lgan narsa va hodisa o'ziga xos bo'lgan sifat va miqdor inkor etilishining mahsuli, shu bilan birga, ana shu narsa va hodisalarning o'zi ham sharoitning o'zgarishi, vaqtning o'tishi bilan inkor etilishga maxkumdur. Demak, har bir narsa va hodisaning o'zgarishi va rivojlanishi hamisha ikki va undan ko'prog' inkor etishlar bilan amalga oshadi. Insoniyat tarixi – avlodlar almashinuvi tarixidir, deyilganida ham ana shunday xol nazarda tutiladi.

Inkorni inkorning yana bir muhim belgisi shuki, taraqqiyotdagi davriylikning muayyan xalqasida, ya'ni navbatdagi inkor bosqichida

uning oldingi bosqichidagi ba'zi belgilar takrorlanadi. Masalan, don o'simlikdan yana donlarga aylanadi, keyinroq yana o'simlikka va xokazo.

Inkorni inkorning amal qilishi tufayli taraqqiyot to'g'ri chiziqli shaklida emas, doira shaklida bo'ladi, uning oxirgi nuqtasi boshlangich nuqtaga yaqinlashadi. Lekin bu yaqinlashuv uning oxirgi nuqta bilan tutashishi bo'lmagan, balki yuqori bosqichda sodir bo'lishi sababli taraqqiyot spiral shakliga ega bo'ladi. Bu spiralning har bir yangi o'rani oldingi o'raniga nisbatan yuqoriroq bosqichda yuzaga keladi.

Dialektik inkor yangi bilan eski o'rtasidagi bog'lanishni butkul rad qiladi, deb tushunmaslik kerak. Yangi qanchalik ilg'or bo'lmasin, u yo'q joydan paydo bo'lmaydi, balki eskining qobiqida asta-sekin shakllanadi. Shuning uchun ham ko'p xollarda eskidan yangiga o'tilayotganda eski butunlay tashlab yuborilmaydi, balki uning ijobiy tomonlari saqlanib qoladi va rivojlanish davom ettiriladi. Demak, yangi bilan eski o'rtasida vorislik mavjuddir. Inkorni inkor qonuni taraqqiyotda vorislik va qaytariluvchanlikning birligini tavsiflaydi. Dialektik inkorning muhim xususiyati ana shundan iborat.

Inkorni inkor qonuni mustaqillik va bozor iqtisodiyoti jarayonida ro'y berayotgan hodisalar mohiyatini ilmiy anglashda katta ahamiyat kasb etadi. Yangi jamiyatni barpo etishga qaratilgan o'zgarishlar hamma narsani butunlay yo'q qilishni bildirmaydi. Aksincha, bu — xalqimiz taraqqiyoti jarayonida erishilgan ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, ma'naviy yutuqlarni saqlab qolib, ularni yanada boyitib, rivojlantirishdan iboratdir. Mazkur jarayonning asosiy tamoyili Islom Karimovning yangisini qurmasdan, eskini buzmaslik lozimligi to'g'risidagi xulosasida yaqqol o'z asosini topgan.

Har qanday fanning o'ziga xos qonunlari va asosiy tushunchalari bo'ladi. Masalan, fizikada fizik qonunlar, oqirlik, tezlik, kuch kabi tushunchalarga juda ko'p duch kelish mumkin. Ularning aksariyati bu fan tarixida chuqur iz qoldirgan mashhur olimlarning nomi bilan bog'langan. Masalan, fizikada Nyuton, Faradey, Avgadro qonunlari va xokazo. Matematikani esa Pifagor, al-Xorazmiy, Karl Gaussning qonunlarisiz tasavvur qilish qiyin. Xuddi shunday falsafaning fanlik maqomini belgilaydigan asosiy tamoyillar, qonunlar va kategoriyalar tizimi ham bor. Ularni o'rganishdan avval, qonun va kategoriya tushunchalarining mazmunini aniqlab olish zarur. An'anaviy

tushunchalarga ko'ra, «qonun» falsafiy kategoriya sifatida narsa va hodisalar rivojlanishi jarayonidagi eng muhim, zaruriy, nisbatan barqaror, doimiy takrorlanib turuvchi, ichki o'zaro bog'lanishlar, aloqalar, munosabatlarning mantiqiy ifodasi ekanligini yuqorida ko'rib o'tdik. Endi kategoriyalarning mohiyati va mazmuni bilan qisqa tanishaylik.

5.3-§. Falsafiy kategoriyalar

Kategoriya nima? Bu so'z qadimgi yunon tilidan olingan bo'lib: «*izohlash*», «*tushuntirish*», «*ko'rsatish*», degan ma'nolarni anglatadi. Uning mazmunidagi bunday xilma-xillik qadimgi davrlardanqoq ilmiy tadqiqot yo'nalishiga aylangan.

Falsafa tarixida ularni birinchi bo'lib, Arastu ta'riflab bergan. U o'zining «Kategoriyalar» degan asarida ularni obyektiv voqealarning umumlashgan in'ikosi sifatida qarab, turkumlashirishga harakat qilgan. Xususan, uningcha quyidagi kategoriyalar mavjud: «mohiyat» (substansiya), «mudor», «sifat», «munosabat», «o'rin», «vaqt», «holat», «mavqe», «harakat», «azob-ugubat». Bu turkumlashirish, o'z vaqtida ilmiy bilishda juda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Keyinchalik Arastu «Metafizika» asarida «mohiyat», «holat» va «munosabat» kategoriyalarini ham izohlagan.

Umuman, kategoriyalarni falsafa tarixida ilmiy mavzu sifatida o'rganishni ayvan Arastu boshlab berganligi e'tirof qilinadi. Ma'lumki, ungacha Yunonistonda ko'proq politika va ritorika (notiqlik san'ati) fanlari tizimlashgan, ya'ni fan sifatida tizimga tushirilgan edi. Chunki o'sha davrda qo'shimmi, mamlakatni va odamlarni boshqarish uchun siyosat va nutq madaniyati sirlarini bilish katta ahamiyatga ega bo'lgan. Ammo o'sha davrlarda falsafaning qonunlari, kategoriyalari va asosiy tayanch tushunchalari muayyan tizimga tushirilmagan, izchil bayon qilingan bilimlar sistemasi sifatida shakllantirilmagan edi. Hatto Yunonistonning mashhur olimi va mutafakkiri Suqrotni ham ana shunday, hali go'yoki shakllanmagan fan bilan shug'ullangani va yoshlarni bu ilm yo'lga boshlab, ularning noto'g'ri tarbiyasiga sabab bo'lganlikda ayblagan ham edilar. Bu xol Suqrotning buyuk shogirdi Arastuning mazkur fanni aniq sistema tarzida ifodalashga kirishishi uchun turtki bo'lgan. Olim falsafaning qonun va kategoriyalarini birinchi marta sistemalashtirgan, ta'riflagan va falsafani fan darajasiga ko'targan. o'sha davrdan boshlab falsafa

o'z qonunlari, tamoyillari, kategorial tushunchalariga ega bo'lgan fanga aylangan. Sharqda bu masalaga Farobiy, Beruniy va Ibn Sinolar ham katta ahamiyat berganlar.

XVII-XIX asrlarga kelib, falsafiy kategoriyalar tahlilida yangi davr vujudga keldi. Xususan, I. Kant qarashlarida kategoriyalar «sifat» (reallik, inkor, chegaralash), «miqdor» (bitlik, ko'plik, yaxlitlik), «munosabat» (substantsiya va xususiyat, sabab va harakat, o'zaro ta'sir), «modallik» (imkoniyat va imkoniyatsizlik, voqelik va novogelik, zaruriyat va tasodif) tarzida izohlangan. Kantdan farqli o'laroq, Hegel esa mantiqiy kategoriyalarni: «borliq» (sifat, miqdor, me'yor), «mohiyat» (asos, hodisa, mavjudlik), «tushuncha» (obyektiv, subyektiv, absolyut qoya) tarzida izohlagan.

Falsafa fanining kategoriyalari haqidagi turli qarashlarni umumlashtirib aytganda, ularning mantiqiy tushunchalar sifatidagi quyidagi tavsiflari bor: 1) obyektiv voqelikning in'ikosi; 2) narsa va hodisalarning o'zaro bog'lanish va aloqadorligini mantiqiy umumlashtiruvchi bilish usuli; 3) narsa va hodisalarning rivojlanishi bilan o'zgarib turuvchi mantiqiy tushuncha; 4) borliqning mavjudligidan kelib chiqadigan tarixiy – mantiqiy bilish darajalaridan biri. Ko'pchilik mutaxassislar kategoriyalar olam, undagi narsa va voqealar, ularning asosiy va takrorlanib turuvchi aloqadorligini ifodalaydigan keng mazmundagi tushunchalardir, degan fikrga qo'shiladilar. Bu ma'noda borliq, voqelik, harakat, makon, zamon, miqdor, sifat va boshqalar falsafaning ana shunday kategoriyalaridir.

Falsafada o'z xususiyatlariga ko'ra, «juft kategoriyalar» deb ataladigan; umumiy bog'lanish va aloqadorlik munosabatlarini ifodalovchi tushunchalar ham bor. Ular narsa va hodisalarning muayyan yo'nalishdagi eng muhim, zaruriy, nisbatan bargaror, davriy takrorlanib turuvchi bog'lanish va aloqadorlik munosabatlarini ifodalaydi. Falsafa kategoriyalari mazmunidagi ichki bitlik, bog'lanish, aloqadorlik va munosabatlarining yaxlitligi bilish jarayonining uzluksizligini ta'minlaydigan umumiy qonuniyat tarzida vujudga kelgan.

Alohidalik, xususiylik, umumiylik. Ular narsa va hodisalarning rivojlanish jarayonidagi makon-zamon munosabatlarini konkret tarzda namoyon qiladi. Umumiylik – olamdagi alohida, individual tarzda namoyon bo'layotgan narsa – hodisalarning turfa, xilma-xil umumlashtiruvchi xossa hamda xususiyatlarning mustaraklashgan

xolda namoyon bo'lishidir. Alohidalik va umumiylik o'rtasidagi bog'lanish, aloqadorlik va munosabat «xususiylik» kategoriyasi orqali ifodalanadi. Birinchidan, bu kategoriyalarning mazmuni olamning birligi, ularning mantiqiy ifodasi konkretlik bo'lib hisoblanadi. Ikkinchidan, «alohidalik», «xususiylik», «umumiylik» narsa va hodisalarning makon-zamon konkretligini ifodalaydigan, nisbatan mustaqil mantiqiy tushunchalar tarzidagina namoyon bo'lishi mumkin. Zero, ularning nisbatan mustaqilligi, ichki birligining namoyon bo'lish shaklidir.

Falsafiy adabiyotlarda, bilishning umumiy tendensiyasini alohidalikdan xususiylikka va shu bosqich orqali umumiylikka o'tish tarzida yoki aksincha, izohlash keng tarqalgan. Vaholanki, falsafiy bilishning asosiy xususiyati va maqsadi har qanday alohidalikning individual xususiyatlarini umumiylikdan farqlashdan iboratdir. Masalan, bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish jamiyat taraqqiyotining umumiy qonuniyati bo'lsa ham, bu jarayon turli ijtimoiy-tarixiy makon va zamonda har bir davlat uchun o'ziga xos bo'lgan modelni taqozo qiladi. Alohidalikning umumiylikdan farqini aniqlash asosida, maxsus usul va vositalarini qo'llash bozor strategiyasi va taktikasining milliy xususiyatlarini belgilashga yordam beradi.

Alohidalik yoki, ba'zi falsafiy adabiyotlarda ko'rsatilganidek, yakkaalkni muayyan xossa hamda xususiyatga ega bo'lgan narsa va hodisalarning makon va zamondagi chegaralangan konkret holati, boshqacha qilib aytganda, har qanday hodisa va narsaning ichki sifat muayyanligi, individualligi deyish mumkin.

Antik falsafada alohidalik kategoriyasining mazmuni muayyan turg'unlikka ega bo'lgan birlik sifatida qaralgan (A'frotun, Arastu). Hegel, alohidalikni voqealarning zaruriy shakli, makon va zamondagi ifodavlanish namoyon bo'lish momenti sifatida qaraydi.

Falsafada milliylik va umuminsoniylik masalasida alohidalikning umumiylikdan farqini muldirlashtirish natijasida muayyan qarashlar vujudga kelishi mumkin (Bu haqda «Osiyotsentritizm» va «Yevropatsentritizm» to'g'risida eslash kifoya).

Vaholanki, umuminsoniyat sivilizatsiyasining tadqiqiy rivojlanishida muayyan ichki birlik mavjud bo'lib, madaniyat tarixida har bir xalq, millat o'z o'zini va ahamiyatini namoyon qiladi. Shuning uchun umuminsoniyat sivilizatsiyasi tarkibidagi milliy madaniyatni

mutlaqlashtirish, muayyan siyosiy manfaatlariga asoslangan bo'lib, buyuk davlatchilik, shovinistik qarashlardan boshqa narsa emas. Bu XX asrning 30-yillarida fashizm mafkurasini shakllantirgan asosiy sabablardan biri edi.

Alohidalikni, umumiy qonuniyatlarni tarkibidagi, elementlarning individual rivojlanish jarayoni sifatida olib qarash kerak. Chunki har qanday umumiylik, dastlab voqelikning alohidaligi tarzida vujudga keladi. Shunga ko'ra, har qanday sistema o'z tarkibidagi nisbatan yangi, alohida hodisalarning individual rivojlanishisiz sodir bo'la olmaydi. Shunday qilib, alohidalik voqelik rivojlanishining xilma-xil shakllarini vujudga keltiradi.

Narsa va hodisalarda alohidaliklarning konkret xususiyatlari o'rtasidagi bog'lanishlar, bir tomondan, umumiylikni namoyon qilish bilan bir qatorda, ularning muayyanligi va mazmunini ham belgilaydi. Ikkinchi tomondan esa, umumiylikning konkretligi alohidaliklar sistemasi tarzida namoyon bo'ladi. Bu sistemaga struktural yondashish bilishning nisbatan to'laqonli bo'lishini ta'minlaydi. Masalan, muayyan jamiyadagi kishilarning ijtimoiy munosabatlari o'ziga xos bo'lgan yo'nalishlarini vujudga keltirgan. Ya'ni, iqtisodiy, huquqiy, siyosiy, diniy ekologik va boshqa shu kabi ijtimoiy munosabatlar umumiy madaniyat tarkibida «iqtisodiy madaniyat», «huquqiy madaniyat», «siyosiy madaniyat», «ekologik madaniyat» va boshqa nisbatan mustaqil yo'nalishlarga asos bo'lgan. Bu madaniyat yo'nalishlari nisbatan mustaqil bo'lsa ham, bir-birini taqozo qiladi. Ularning ichki birligi va rivojlanish tendensiyasi umuminsoniyat sivilizatsiyasi manfaatlaridan kelib chiqqan bo'lib, umumiy taraqqiyot darajasiga mos keladi.

«Butun», «qism» «struktura», «sistema», «element» kategoriyalari. Falsafaning «alohidalik», «xususiylik», «umumiylik» kategoriyalari bilan «butun», «qism» «struktura», «sistema», «element» kategoriyalari o'rtasida uzviy bog'liqlik va muayyan farqlar mavjud. Ya'ni «alohidalik», «xususiylik», «umumiylik» narsa va hodisalar rivojlanish jarayonidagi bog'lanish, aloqadorlik munosabatlarining yaxlitligini nisbatan mustaqil ifodalash bo'lsa, «butun», «qism», «struktura», «sistema», «element», kategoriyalari esa, ularning makon va zamondagi bog'lanish munosabatlarini jarayon tarzida ifodalashdir. Shu nuqtai nazardan, butunni – umumiylik, qismini yoki elementni – alohidalik tarzida olib qarash holatlari

uchraydi. Shuningdek, muayyan o'xshashlik bo'lishiga qaramasdan, sistemani umumiylik tarzida qabul qilish mumkin emas. Bunda sistema turli darajadagi umumiyliklarning majmui ham bo'lishi mumkin. Ummuman, narsa va hodisalarni tarkibiy jihatdan «butun», «qism», «element»larga ajratish bilishga xos nisbiy hodisa bo'lib, uning samaradorligini ta'minlaydigan zaruriy shartdir. Shunga ko'ra, yuqorida aytilgan har ikkala kategoriyalar tizimi bilishning bosqichi sifatida emas, balki usuli sifatida olib qaralishi kerak.

Sistema, struktura, element falsafaning muhim kategoriyalaridan bo'lib hisoblanadi. **Sistema** – grekcha so'z bo'lib, mantiqiy ma'nosi butunlik, yaxlitlik, elementlardan tashkil topgan birkma, degan ma'nolarni anglatadi.

Sistema kategoriyasining mazmunini, uni tashkil qilgan elementlarning strukturaviy munosabatlariga mos keladi. Shu nuqtai nazardan, bilish jarayonidagi sistemalashtrish, nazariy faoliyat sifatida, ularning tashkil qilingan tarkibiy elementlarini tarixiy-mantiqiy izchil tartibga keltirish bilan izohlanadi. Xususan, bu elementlarning funksional faoliyatini, ahamiyatiga ko'ra turkumlashtrish, muhim metodologik ahamiyatga ega, chunki insonning borligini bilish faoliyati sistema strukturasidagi elementlarning mavjudlik holati va rivojlanishi obyektiv qonuniyatlarini o'rganish asosida, ularni maqsadga muvofiq tashkil qilishga qaratilgan. Ya'ni, insonning obyektiv reallikni nazariy bilishga asoslangan: tashkillashtirish, boshqarish, nazorat qilish faoliyatlari samaradorligi va maqsadga muvofiqligi turli kategoriyalardan umumiy foydalanishi bilan xarakterlanadi.

Sistema – narsa va hodisalarning bog'lanishlari, aloqadorligi va munosabatining tartibli tadrijiy rivojlanishini ifodalaydi. Struktura esa, narsa hodisalar bog'lanishi, aloqadorligi va munosabatlari tizimining makon va zamondagi birligini ta'minlaydigan sistemaning mavjudlik holatidir. Ummuman, struktura (lotin tilida tuzilish, tartib degan ma'noni anglatib), sistemani tashkil qilgan elementlarning nisbatan turg'un bog'lanish, aloqadorligi va munosabatidir. Hozirgi mavjud falsafiy qarashlarda strukturani sistemaning aspekti sifatida qarash ustuvordir. Sistemani tashkil qilgan elementlarning strukturaviy tuzilishi uning mavjudlik holatini hamda rivojlanish istiqbollariini belgilab turadi. Masalan, tabiatdagi atomlarning tarkibiy tuzilishlari xususiyatlariga qarab, moddiy olamning xilma-xil ko'rinishlari, DNK

yoki RNK larning o'zaro ichki munosabatlari, xromosomalar xilma-xilligi, tirik organizmlar turli-tumanligi aniqlangan. Ular umumlashgan xolda, moddiy olarning obyektiiv realligi tarzida mavjud bo'lsa ham, moddiylikning konkret strukturasi ega bo'lgan sistemalar. Borliqni tashkil qilgan elementlarning munosabatlariga, makon va zamon xususiyatlariga qarab, ularni «ichki struktura» va «tashqi struktura» ga ajratish mumkin.

Element sistemani tashkil qilgan strukturaning o'zaro bog'lanish, aloqadorlik, munosabat jihatlari ta'minlaydigan nisbatan mustaqil tarkibiy qismidir. Jamiyatda element ijtimoiy munosabatlarning konkret ko'rinishlari tarzida namoyon bo'ladi. Masalan, jamiyatni yaxlit sistema deb oladigan bo'lsak, undagi element alohida individlar, ijtimoiy gatlamlar, tabaqalarning ongli munosabatlari tarzida ko'zga tashlanadi. Ya'ni, jamiyatning axloqiy, huquqiy, siyosiy, iqtisodiy va boshqa munosabatlari strukturaviy tuzilishni tashkil qilgan. O'z navbatida, sistemani to'raligicha bilish, uning strukturaviy tuzilishidagi har bir elementning funksional faoliyatini alohida tahlil qilishni taqozo etadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, insonlarning narsa hamda hodisalarga muayyan manfaatlari va ehtiyojlariga ko'ra yondashishiga qarab, har bir elementni nisbatan mustaqil sistema sifatida olib qarash mumkin. Masalan, ma'naviyat jamiyat strukturasi, uni tashkil qiluvchi muhim elementlarning biri hisoblanadi, lekin ma'naviyatni, maxsus ijtimoiy hodisa sifatida olib tahlil qiladigan bo'lsak, uning ichki elementlardan iborat mustaqil sistemaligini ko'ramiz. Shunga ko'ra, sistema, struktura va element nisbiy tushunchalar bo'lib, kategoriyalar sifatida, unga bo'lgan munosabat doirasida konkretlashadi.

Shuning uchun «sistema», «struktura», «element» kabi falsafiy kategoriyalar narsa va hodisalarni bilishga sistemai yondashish, strukturaviy tahlil usullarining umummetodologik asosi bo'lib hisoblanadi.

Elementlarni sistemani tashkil qilishdagi strukturaviy ahamiyatiga ko'ra: muhim va muhim bo'lmagan, asosiy va asosiy bo'lmagan elementlarga ajratib o'rganish alohida ahamiyatga ega. Chunki har qanday konkret element, muayyan sistemada makon-zamon xususiyatlariga ko'ra, o'z ahamiyatiga ega bo'ladi. Biroq, ularning ahamiyatini, yuqorida ko'rsatilganidek, turkumlashitirish muldaro

nisbiy hamda shartli xarakterga ega bo'lib, muayyan manfaatlari va ehtiyojlar asosida yondashishdan kelib chiqadi. Shunga ko'ra, konkret makon va zamonada sistemani tashkil qilishdagi elementlarning ahamiyati strukturaviy funksiyasida muqobilliklar vujudga kelib turishi bilan izohlanadi. Ya'ni, sistemadagi uning xarakterini belgilab turgan muhim element, ma'lum vaqtga kelib muhim bo'lmagan elementga aylanishi yoki aksincha bo'lishi mumkin.

Umuman, falsafaning sistema, struktura, element kategoriyalari narsa va hodisalarning mazmunini, shaklini ochib berishda metodologik asos bo'ladi.

Falsafa fanidagi an'anaviy tarzda yozilgan darsliklar, o'quv qo'llanmalaridan farqli o'laroq, bu kategoriyalarni qiyosiy tahlil qilishimizdan maqsad, boshqa juft kategoriyalarning mazmunini ochib berish imkoniyatini yaratishdir. Chunki, «mohiyat va hodisa», «mazmun va shakl», «sabab» va oqibat», «zaruriyat va tasodifi», «imkoniyat va voqelik» kategoriyalarining mazmuni, yuqorida ko'rsatilgan «alohidalik», «xususiylik» «umumiylik», «butun», «qism», «struktura», «element», kategoriyalari mazmuni bilan uzviy bog'liqdir. Shuning uchun biz falsafa kategoriyalarini bir-birini taqozo qiluvchi, nisbatan mustaqil bilish usullarining yaxlit sistemasi tarzida olib qarashni lozim topdik. Lekin, buning uchun har bir kategoriyaning mazmunini alohida tahlil qilish zarur.

«**Mohiyat va hodisa**» kategoriyasi ham shunday tahlilni talab qiladi. Mohiyat-o'zida alohidalik, maxsuslik, umumiylikning mazmunini, sababini, zaruriyatini, imkoniyatini, butun, qism, sistema, struktura, element tarzida namoyon qiladi. Hodisa esa, ularning bog'lanishi, aloqadorlik va munosabatlarining namoyon bo'lishidir. Mohiyatni alohidalik, maxsuslik, umumiylik, butun, qismga mos kelishiga qarab, turkumlashitirib o'rganish maqsadga muvofiq. Bundan tashqari, sub'ekt nazariida ahamiyatiga va funksiyasiga ko'ra, asosiy va asosiy bo'lmagan, nisbatan barqaror yoki o'zgaruvchan mohiyatlarga ajratib, ularning rivojlanishi jarayonida o'rinni almashitirib turishlarini e'tiborga olish zarur.

Narsa va hodisalarning mohiyatini bilish ularning inson ehtiyojlarini qondirish vazifasi va maqsadlarini konkretlashitirishdan iborat. Masalan, jamiyat usqurmashining siyosiy elementi bo'lgan davlatning maqsadi va vazifasi, ularni amalga oshirish usul hamda vositalari mamlakat hududida yashayotgan kishilarning muayyan

hayot sharoitlarini ta'minlashdan iborat bo'lib, uning mohiyatini tashkil qiladi. Shunga ko'ra, har qanday mohiyatni odamlarning manfaatlari va ehtiyojlariga, sivilizatsiya kelajagiga bog'lab tahlil qilgandagina, u ahamiyatga ega bo'ladi.

Narsa va hodisalarni bilish hamda o'zgartirishga inson muayyan ehtiyojlar asosida yondoshadi. Bu yondoshish subyektiv xarakterga ega bo'lib, uning konkret ehtiyojlar va manfaatlar nuqtai nazaridan baholalanadi. Masalan, chanoqagan kishi uchun suv uning chanoq'ini qondirish, fizik uchun-agregat holati, elektr tokini o'tkazishi yoki optik xususiyatlari, ximik uchun, uning N_2O kimyoviy birlasma sifati, tegirmonchi uchun-tegirmon paragini aylantirish xususiyatlari asosiy mohiyat hisoblanadi.

Narsa va hodisalar doimiy rivojlanib turishi jarayonida, ularning mohiyati ham, shunga mos tarzda hodisa ham o'zgarib turadi. Mohiyatdagi har qanday juz'iy o'zgarish ham, uning muqarrar o'zgarish hodisasida ifodalalanadi. Masalan, suvning elektr tokini o'tkazish xususiyati, uning temperaturasiga bog'liqligi aniqlangan. Agar biz suvning temperaturasini ma'lum darajada ko'tarsak, uning elektr tokini o'tkazish xususiyatini o'lchaydigan asboblardan bu o'zgarishlarni qayd qilmasligi mumkin. Lekin, bundan suvning mohiyatini ifodalaydigan elektr tokini o'tkazuvchanlik xususiyati yo'qolgan, degan xulosa kelib chiqmaydi.

Narsa va hodisalarning mohiyat va hodisa tarzida bog'lanishlari makon va zamonadagi muayyan konkretligi bilan ajralib turadi. Mohiyat va hodisa o'z xususiyatlariga ko'ra sistema, struktura va elementlarda o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Shuning uchun har qanday hodisani va mohiyatni tahlil qilishda aniq tamoyillarga asoslanish lozim.

Mazmun va shakl. Falsafada mazmun va shakl kategoriyasi narsa, hodisalarning mavjudligi va rivojlanish jarayonini bilish usuli sifatida muhim ahamiyatga ega. Mazmun - narsa va hodisalarning rivojlanish jarayonidagi sistemani tashkil qilgan elementlarning strukturaviy bog'lanishi bo'lib, uni boshqa sistemalardan farqini belgilaydigan aloqadorliklar va munosabatlarini ifodalaydi.

Shakl esa - sistemani tashkil qilgan elementlarning strukturaviy bog'lanishlari, aloqadorliklari, munosabatlarining ifodalanishidir. Hozirgacha falsafiy adabiyotlarda mazmun va shakl o'rtasidagi

bog'lanishlarni bir-biridan ajratib tahlil qilish an'anaviy xarakterga ega. Ya'ni, mazmunning o'zgarishi shaklning o'zgarishiga olib keladi, degan xulosa ustuvor bo'lgan. Vaholanki, sistemaning elementlari strukturaviy bog'lanishlarsiz, aloqadorliklarsiz mavjud bo'lishi mumkin bo'lmaganligidek mazmun va shakl ham bir-birizisiz mavjud bo'la olmaydi. Biz faqat nisbatan mustaqil bo'lgan mazmun va shaklning bilish xususiyatiga qarab, shunday mantiqiy xulosaga kelishimiz mumkin. Boshqacha qilib aytganda, mazmun va shakldagi har qanday juz'iy o'zgarish ham bir-biridagi o'zgarishlarni taqozo qiladi, faqatgina biz ularni bilib olgan yoki bilimagan bo'lishimiz mumkin. Masalan, suvning agregat holati, shakli o'zgarishi bilan uning mazmuni ham o'zgaradi. Ya'ni, suv bug' holatida chanoq'ini qondirmaydi, o'simliklarni sug'orish uchun yaramaydi. Bundan tashqari, elementlarning strukturaviy bog'lanishlari sistemaning xarakterini belgilashidan kelib chiqib aytadigan bo'lsak, strukturaviy bog'lanishlar shakl sifatida sistemaning mazmunini ham belgilab turadi. Shunga ko'ra, shaklning mazmuniga nisbatan «diklamchi» deyish noo'rindir. Bunga ijtimoiy hayotdan misol keltiradigan bo'lsak, demokratiya boshqarishining shakli sifatida jamiyatning mazmunini belgilab turadi.

Falsafada mazmun va shakl kategoriyasini boshqa kategoriyalar tizimidan ajratib olib, nisbatan mustaqil tahlil qilganda, unga insonlarning muayyan manfaatlar va ehtiyojlar asosida yondashishlarini alohida e'tiborga olish kerak. Bu umuman mazmun va shaklning obyektiv xarakteriga putur yetkaza olmasa ham, ularni baholashdagi subyektiv, muqobil qarashlarda o'z ifodasini topadi.

Sabab va oqibat. Narsa va hodisalarning ichki birligi, yaxlitligi va tarixiy-tadrijiy rivojlanish tamoyiliga ko'ra, ularning mazmunini va shakli o'zgarib turadi. o'z navbatida, har qanday sistemaning elementlari o'rtasidagi strukturaviy bog'lanish konkret mazmunga ega bo'lib, unga mos mazmunlarda o'z ifodasini topadi. Boshqacha qilib aytganda, mazmun va shakl o'rtasidagi aloqadorlik, bog'lanish, munosabatning xakteri muayyan sababga asoslanadi. Ya'ni, narsa va hodisalarning sistema shaklida namoyon bo'lishi, muayyan sabab oqibatidir. Demak, narsa va hodisalarning tadrijiy rivojlanishi sabab-oqibat munosabatlari tarzida namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra, sabab - biror narsa va hodisa rivojlanish jarayonining oqibatidir.

Narsa va hodisalarning rivojlanishi jarayonidagi sabab va oqibat munosabatlarini bilishda, ularning makon va zamondagi tarixiy va mantiqiy izchilligi muhimdir. Boshqacha qilib aytganda, bir tomondan, har qanday sabab avvalgi hodisalar yoki ularning rivojlanish oqibati tarzida namoyon bo'ladi. Ikkinchi tomondan esa, bu oqibat keyingi rivojlanishning sababi bo'lib hisoblanadi.

Narsa va hodisalarning rivojlanishi asos bo'lgan sabablar tizimi mavjud. Ular sharti ravishda: asosiy va asosiy bo'lmagan, muhim va muhim bo'lmagan sabablarga ajratish mumkin.

Sababning mohiyati avvalgi hodisalarning oqibati sifatida vujudga kelayotgan hodisalar uchun sababligidir. Shunga ko'ra, sababni bir vaqtning o'zida oqibat tarzida qarash mumkin. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, har qanday oqibat sabab tarzida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, sababni narsa va hodisalarning rivojlanish jarayonidagi makon va zamondagi davriy takrorlanishdan farqlash kerak. Chunki, sabab mavjudlikning genetik bog'lanishlarini, aloqadorliklarini ifodalashi bilan birgalikda, ularning istiqbollari ham belgilab beradi. Hegel tili bilan aytganda, sabab-mohiyatning harakatdagi mavjudlik holatidir. Sabab falsafiy kategoriya sifatida quyidagi xususiyatlarga ega:

1) uning obyektiv xarakteri narsa va hodisalarning ichki, tarkibiy elementlari munosabatlarga xos bo'lib, mohiyatning real mavjudlik holatini ifodalaydi;

2) sababning konkretligi narsa-hodisalarning xususiyatlaridan kelib chiqadi, hamda uning individualligini ta'minlaydi;

3) sabab umumiy xarakterga ega bo'lib, hech qanday narsa va hodisaning rivojlanishi sababsiz sodir bo'lmaydi;

4) sabab zaruriy bo'lib, muqarrar ravishda, muayyan oqibatlarni keltirib chiqaradi;

5) sababning uzluksizligi, bir tomondan, turli sabablarning izchil bog'lanishlarini, munosabatlarini, ikkinchi tomondan, har bir sababning oqibat tarzida oldingi sabab bilan bog'liqligini xarakterlaydi.

Zaruriyat va tasodif. Obyektiv olamni bilishda zaruriyat va tasodif kategoriyasi muhim falsafiy-metodologik ahamiyatga ega. Zaruriyat – narsa va hodisalarning vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishini ta'minlaydigan shart-sharoitlar, munosabatlar majmuidir. Tasodif esa – zaruriyatning namoyon bo'lish shaklidir.

Zaruriyat va tasodif kategoriyasi olamni falsafiy bilishning mustarakligini va samaradorligini ta'minlaydi.

Shu nuqtai nazardan, zaruriyatni turkumlashganda, uning makon va zamondagi strukturaviy tuzilishini tashkil qilgan elementlarini sistemali-strukturali tahlil qilish lozim. Shuningdek, zaruriyatni sabab-oqibat munosabatlari tarzida tushunish lozim. Zaruriyat narsa va hodisalarning muqarrar rivojlanish qonuniyatidan kelib chiqadi hamda obyektiv sabablar tizimiga asoslanadi. Masalan, O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin, bozor iqtisodiyoti munosabatlarga o'tishi tarixiy o'zbek zaruriyatidir, uning «O'zbek modeli» asosida amalga oshirilishi zaruriyatning konkret namoyon bo'lishidir. Bunda tasodif «subyektivlashtirilgan» jarayon sifatida ko'zga tashlansa ham, obyektiv hodisadir. Chunki, O'zbekistonning tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy rivojlanishining milliy xususiyatlari, bozor munosabatlarga o'tishning xarakterini belgilab beradi.

Zaruriyatlar tabiiy-tarixiy rivojlanishning obyektiv qonuniyatlardan kelib chiqib, doimiy o'zgarib turadi. Zaruriyatlarining tasodiflar tarzida namoyon bo'lishi, o'z navbatida, boshqa hodisalar uchun zaruriyat maqomiga ega bo'ladi. Bundan ko'rinib turibdiki, zaruriyat va tasodif o'rtasidagi bog'lanishlar sabab-oqibat munosabatlari xarakteriga mos keladi.

Zaruriyat va tasodif kategoriyasiga boshqa kategoriyalar kabi, uni aniqlash va baholashga muayyan sub'ekt ehtiyojlari, manfaatlari nuqtai nazaridan yondashiladigan bo'lsa, muqobil qarashlar vujudga keladi. Masalan, sobiq Ittifoqning parchalanib, mustaqil davlatlarning vujudga kelishi, ayrim nazariyotchilar tomonidan tasodifiy hodisa deb baholalanib, uning zaruriy, obyektiv qonuniy xarakteri inkor etilmoqda. Vaholanki, jamiyat taraqqiyotida hech qanday imperiyaning abadiy bo'lmashligini tarixiy tajribalar doimiy isbotlab kelgan. Demak, bunda biz zaruriyatni ko'rib turibmiz.

Zaruriyat va tasodifning aloqadorligi, bog'lanishi shundaki, ular bir-birisiz mavjud bo'la olmaydi, ya'ni zaruriyatning muqarrarlari tasodifga ham xosdir. Shuning uchun falsafiy adabiyotlarda tasodiflarning muqarrarlari, tarixiyi, sababiyi, qonuniyini inkor qiluvchi qarashlar g'ayritilimiydir.

Imkoniyat va voqe'lik ham falsafaning muhim kategoriyalaridir. Falsafaning sabab va oqibat, mazmun va shakl, zaruriyat va tasodif,

mohiyat va hodisa singari kategoriyalari voqelikdagi o'zgarish, yangilanish holatlarining muhim tomonlari, bog'lanish holatlari va asosiy tamoyillarini ifodalasa, imkoniyat va voqelik uzluksiz rivojlanish jarayonidagi narsa va hodisalarning, ikki xil bosqichi, davri, holatini hamda bu davrlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni ifodalaydi.

Imkoniyat bu yangi narsa, hodisa va tamoyillar kelib chiqishini ifodalovchi muayyan shart-sharoit va vaziyat majmuidir. Narsa hamda hodisaning ichki tabiatiga ko'ra zaruriy ravishda reallashishi lozim bo'lgan, biroq hali yuzaga chiqmagan voqelikdir. Voqelik esa imkoniyatning nisbatdoshi bo'lib real holat va mavjud bo'lib turgan hodisalarni ifodalaydigan kategoriyadir.

Imkoniyat va voqelik o'zaro bog'liqlikda mavjud bo'ladi, ular bir-birini ham tagozo qiladi, ham istisno etadi. Amaliy faoliyatta doim imkoniyat va voqelikdan hamda imkoniyatsizlikdan ajrata bilishga o'rganish kerak. Mumkin bo'lmaydigan narsani mumkin bo'ladigan narsa yoki hodisa qilib ko'rsatish yaramaydi yoki aksincha, mumkin bo'ladigan narsani mumkin bo'lmaydigan narsa qilib ko'rsatish ham imkoniyat va voqelikning mohiyatini, noto'g'ri tushunish asosida kelib chiqadi. Bu hol g'ayritilimiy qarash va noto'g'ri xulosaga olib keladi.

Imkoniyat va voqelik muayyan mazmunga ega bo'lgan olam hodisolarining ikki tomoni, rivojlanishning boshlanish momenti va nihoyasi, uzluksiz taraqqiyot jarayonining bir-biri bilan bog'liq, bir-birini tavsiflaydigan halqalari, deb atash m-m. Rivojlanish uzluksiz imkoniyatlarning vujudga kelishi, ularning voqelikka aylana borishidan iborat jarayondir. Bunda imkoniyat endigina kurtak otayotgan, ro'yobga chiqishi lozim bo'lgan hodisa bo'lsa, voqelik esa ba'zi hollarda o'z umrini tugallayotgan, eskirish jarayonida o'z intihosiga qarab borayotgan hodisadir.

Imkoniyat narsa va hodisalarning makon va zamondagi rivojlanish tendensiyasini ta'minlaydigan, muayyan qonuniyatlarga asoslanadi. Voqelik esa, shu qonuniyatlarga asoslangan rivojlanishning namoyon bo'lishidir. Imkoniyat va voqelik kategoriyasini ham, bilishning umumiy mantiqiy tamoyillariga ko'ra, boshqa kategoriyalar bilan bog'liqlikda tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Imkoniyat narsa va hodisalar rivojlanish jarayonining ichki birligini ifodalaydi va

ularning rivojlanish shart-sharoitlarini, sabablarini, zaruriy qonuniyatlarini, mohiyatini o'zida mujassamlashtirgan.

Imkoniyatning voqelikka aylanishi qonuniy hodisadir. Uning real, formal, mavhum imkoniyat deb ataladigan shakllari bor. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin demokratik huquqiy jamiyat qurishi uchun real imkoniyatlar vujudga keldi.

Imkoniyat kategoriyasini, uning shart-sharoiti bilan amalastirmaslik kerak. Shart-sharoitlar oqibat, tasodif, hodisa sifatidagina imkoniyatga ta'sir qiladigan omillar majmasidan iborat. Mavjud voqelik tarixiy genezisiga ko'ra, o'zida boshqa voqelikning imkoniyatlarini mujassamlashtirgan bo'ladi. Masalan, bozor iqtisodiyotining hozirgi bosqichi real voqelik sifatida, uning keyingi rivojlanish imkoniyatlarini namoyon qiladi.

Zamonaviy falsafa imkoniyat va voqelikni ilmiy tushuntirib bu kategoriyalar dunyodagi aloqadorlik va rivojlanishning muhim xususiyat, tomonlarini ifodalaydi olamdagi narsalarning bir shakldan ikkinchi shaklga o'tishini, taraqqiyotning oddiydan murakkabga qarab yo'nalishini, eskilik bilan yangilik o'rtasidagi qarama-qarshi munosabatlarni bildiradi, deb hisoblaydi.

Tayanch tushunchalar:

Bog'lanish, aloqadorlik, takrorlanish, qonun, qonuniyat, ayniyat, talfovut, qarama-qarshilik, ziddiyat, miqdor, sifat, inkor, inkorni inkor, vortalik, yangilanish, kategoriyalar, alohidalik, umumiylik, sabab va oqibat, mazmun va shakl, sistema va element, butun va bo'lak, mohiyat va hodisa, zaruriyat va tasodif, imkoniyat va voqelik.

Takrorlash uchun savollar:

1. Qonun nima?
2. Tabiat va jamiyat qonunlarining qanday xususiyatlari bor?
3. Olamdagi ayniyat va ziddiyat holatlariga misollar keltira olasizmi?

4. Miqdor va sifat nima? Me'yor-chi?
5. Inkor nima? Inkorni inkor-chi?
6. Falsafiy kategoriyalar tizimi, ularning mazmuni.
7. Juft kategoriyalar mazmunidagi ichki birlikning asosi nimada?
8. Hozirgi davrda taraqqiyot va o'zaro bog'liqlik tamoyillari qanday namoyon bo'lmogda?

VI BOB. BILISH NAZARIYASI: ASOSIY MUAMMOLARI VA YO'NALISHLARI

6.1-§. Bilish va bilim – falsafiy tahlil

Bilish va uning shakllari. Bilishning mohiyati, shakllanish va rivojlanish qonuniyatlari, xususiyatlarini o'rganish falsafa tarixida muhim o'rin egallab kelmoqda. Inson o'z bilimini tufayli tabiat, jamiyatni va nihoyat, o'z-o'zini o'zgartiradi. Bilishga qaratilgan inson faoliyatini va uni amalga oshirishning eng samarali usullarini tadqiq etish falsafa tarixida muhim ahamiyatga ega. Shu bois ham falsafaning bilish masalalari va muammolari bilan shug'ullanuvchi maxsus sohasi – "Gnoseologiya" vujudga keldi va u qadimgi lotincha "gnosis" – bilish va "logos" – fan, ilm ma'nolarini anglatadi.

Inson bilishi nihoyatda ko'p qirrali, murakkab va ziddiyatli jarayondir. Gnoseologiya asosan, bilishning falsafiy muammolarini hal etish bilan shug'ullanadi. Har bir tarixiy davr jamiyatning rivojlanish ehtiyojlaridan kelib chiqib, gnoseologiya oldiga yangi vazifalar qo'yadi. Xususan, XVII asr o'rtalarida yevropalik faylasuflar ilmiy bilishning ahamiyati, haqiqiy ilmiy bilishlar hosil qilishning usullarini o'rganish, ilmiy haqiqat mezonini aniqlash bilan shug'ullandilar. Tajribaga asoslangan bilimigina haqiqiy bilimdir, degan qoyani olga surdilar.

XVIII asr mutafakkirlari ilmiy bilishda inson aqli imkoniyatlariga, ratsional bilishning hissiy bilishga nisbatan ustunligiga alohida urg'u berdilar. Buyuk nemis faylasufi I. Kant bilish natijalarining haqiqiyliigi xususida emas, balki insonning bilish qobiliyatlariga haqida baho yuritdi. Gnoseologiya oldida inson olamini bila oladimi, degan masala keskin qo'yildi. Insonning bilish imkoniyatlariga shubha bilan qaraydigan faylasuflar agnostiklar deb ataldilar.

Bilish nima? Bilish insonning tabiat, jamiyat va o'zi to'g'risida bilimlar hosil qilishga qaratilgan aqliy, ma'naviy faoliyat turidir. Inson o'zini qurshab turgan atrof-muhit to'g'risida bilim va tasavvurga ega bo'lmay turib, faoliyatining biron-bir turi bilan muvaffaqiyatli shug'ullana olmaydi. Bilishning mahsuli, natijasi ilm bo'lib, har qanday kasb-korni egallash faqat ilm orqali ro'y beradi. Shuningdek, bilish insoning xos bo'lgan ma'naviy ehtiyoj, hayotiy zaruriyatidir.

Insoniyat ko'p asrlar davomida o'tirgan bilimlarini umumlashtirib va keyingi avlodlarga berib kelganligi tufayli ham o'zi uchun qator qulayliklarni yaratgan. Inson faoliyatining har qanday turi muayyan ilimga tayanadi va faoliyat jarayonida yangi bilimlar hosil qilinadi.

Kundalik faoliyat jarayonida tajribalar orqali bilimlar hosil qilish butun insoniyatga xos bo'lgan bilish usulidir. Bilimlar bevosita hayotiy ehtiyojdan, farovon hayot kechirish zaruratidan vujudga kelgan va rivojlangan. Insoniyatning ancha keyingi taraqqiyoti davomida ilmiy faoliyat bilan bevosita shug'ullanadigan va ilmiy nazariyalar yaratuvchi alohida sotsial guruh vujudga keldi. Bular – ilm-fan kishilari bo'lib, ilmiy nazariyalar yaratish bilan shug'ullanadilar.

Bilishning ikki shakli: kundalik (empirik) bilish va nazariy (ilmiy) bilish bir-biridan farqlanadi.

Kundalik bilish usullari nihoyatda xilma-xil va o'ziga xos bo'lib, bunday bilimlarni sistemalashtirish va umumlashgan xolda keyingi avlodlarga berish ancha mushkuldur. Hozirgi zamon g'arb sotsiologiyasida xalqlarning kundalik bilim hosil qilish usullarini o'rganuvchi maxsus soha – etnometodologiya fani vujudga keldi. Gnoseologiya asosan nazariy bilish va uning rivojlanish xususiyatlarini o'rganish bilan shug'ullanadi. Nazariy bilishning ob'ekti, sub'ekti va predmetini bir-biridan farqlash muhim.

Bilish ob'ekti. Tadqiqotchi-olim, faylasuf, san'atkor va boshqalarning, umuman insonning bilimlar hosil qilish uchun ilmiy faoliyatini qaratilgan narsa, hodisa, jarayon, munosabatlar bilish ob'ektlari hisoblanadi. Bilish ob'ektlari moddiy, ma'naviy, konkret, muvhum, tabiiy va ijtimoiy bo'lishi mumkin. Bilish ob'ektlari eng kichik zarralardan tortib ulkan galaktikagacha bo'lgan tortiqni qamrab oladi. Bilish ob'ektlariga asoslanib, bilim sohalari tabiiy, ijtimoiy-gumanitar va texnik fanlarga ajratiladi.

Bilish sub'ekti. Bilish bilan shug'ullanuvchi kishilar va butun insoniyat bilish sub'ekti hisoblanadi. Aytim olingan tadqiqotchi-olimlar, ilmiy jamoalar, ilmiy tadqiqot institutlari ham alohida bilish sub'ektlaridir. Ilmiy faoliyat tabiat va jamiyat mohiyatini bilishigina emas, balki insonning o'ziga ham qaratilishi mumkin. Inson va butun insoniyat ayni bir vaqtda ham bilish ob'ekti, ham bilish sub'ekti sifatida namoyon bo'ladi.

Bilishning maqsadi ilmiy bilimlar hosil qilishdangina iborat emas, balki bilish jarayonida hosil qilingan bilimlar vositasida insonning barkamoligiga intilish, tabiat va jamiyatni insoniyatlashirish, tabiiy va ijtimoiy g'amoniyaga erishishdir. Fan – fan uchun emas, balki inson manfaatlari uchun xizmat qilishi lozim. Inson ilmiy bilimlar vositasida ma'naviy barkamolikka erisha borgan sari ilm-fan qadriyat sifatida e'zozlana boshlaydi. Fanning har tomonlana rivojlanishi bilan turli ilm sohalarining hamkorligi kuchayadi, butun ilmiy jamoalar bilish sub'ekti, yangi ilmiy kashfiyotlar ijodkoriga aylanadilar.

Bilish predmeti sub'ekting bilish faoliyati qamrab olgan bilish ob'ekting ayrim sohalari va tomonlaridir. Fanning o'rganish sohasi tobora konkretlashib boradi. Tabiatshunoslik fanlarini bilish predmetiga qarab botanika, zoologiya, geografya, ixtiologiya va boshqa sohalari vujudga kelgandir. Tadqiqot predmeti fanlarni bir-biridan farqlashga imkon beradigan muhim belgidir.

Bilish darajalarini shartli ravishda: quyi, yuqori va oliy darajaga ajratish mumkin. Bilishning quyi darajasi barcha tirik mavjudotlarga xos bo'lib, hissiy bilish deyiladi. Hissiy bilish sezgiyar vositasida bilishdir.

Insonning sezgi a'zolari (ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish, teri sezgisi) boshqa mavjudotlarda bo'lgani singari uning narsalarga xos xususiyat, belgilarini farqlash, tabiiy muhitga moslashish va himoyalaniishi uchun yordam beradi. Bilishning quyi bosqichida sezgi, idrok, tasavvur, diqqat, xayol tashqi olam to'g'risida muayyan bilimlar hosil qilishga yordam beradi.

Bilishning yuqori bosqichi faqat insonlargaгина xos bo'lib, aqliy bilish (ratsional bilish) deyiladi. Agar inson o'z sezgilari yordamida narsa va hodisalarning faqat tashqi xossa va xususiyatlarini bilisa, tafakkur vositasida narsa va hodisalarning ichki mohiyatini bilib oladi. Mohiyat hamisha yashirindir, u doimo hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Har bir hodisada mohiyatning faqat bir tomonigina namoyon bo'ladi. Shu boisdan ham hodisa aldanchi va chalgituvchidir. Binobarin, inson sezgilarning biron bir narsa yoki hodisa to'g'risida bergan ma'lumotlari hech qachon uning butun mohiyatini ochib bera olmaydi.

Tushuncha, hukm va xulosalar chiqarish ilmiy bilishning muhim vositalaridir. Bunday bilish insondan alohida qobiliyat, kuchli irodani

talab qilishni, narsa va hodisalardan fikran uzoglashishni, diqqatni bir joyga to'plashni, ijodiy xayolni talab etadi.

Bilishning oliy darajasi intuitiv bilish, galban bilish, g'oyibona bilishdir. o'zining butun borlig'ini fan, din, siyosat va san'at sohasiga bog'lagan buyuk kishilar ana shunday bilish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Intuitiv bilish hissiy va aqliy bilishga tayanadi. Buyuk shaxslarning g'oyibona bilishi ularning doimiy ravishda fikrini band ekan, yechimini kutayotgan umumshariy muammolar bilan bog'liqdir. Ilmiy bilishning eng samarali usullarini aniqlash metodologiyada muhim o'rin egallab keldi. Har bir fan o'ziga xos bilish usullaridan foydalanadi.

Ilmiy bilish fakt va dalillarga, ularni qayta ishlash, umumlashtirishga asoslanadi. Ilmiy fakt va dalillar to'plashning o'ziga xos usullari mavjud bo'lib, ularni ilmiy bilish metodlari deyiladi.

6.2-§. Ilmiy bilishning metodlari

Ilmiy bilishning metodlari mavjud va ularni o'rganadigan maxsus soha – metodologiya deb ataladi. Ilmiy bilish metodlari o'z xarakteriga ko'ra:

- 1) eng umumiy ilmiy metodlar;
- 2) umumiy ilmiy metodlar;
- 3) xususiy ilmiy metodlarga bo'linadi.

Eng umumiy ilmiy bilish metodlari barcha fanlar uchun xos bo'lgan metodlardir. Bunga analiz va sintez, umumlashtirish va muvohimlashirish, induksiya va deduksiya, qiyoslash va modeldashirish kabi ilmiy ko'rsatish mumkin. Masalan, tabiatshunoslik fanlarida kuzatish, eksperiment, taqqoslash umumilmiy metodlar bo'lsa, ijtimoiy fanlarda tarixiylik va mantiqiylik umumilmiy metodlar hisoblanadi.

Xususiy ilmiy metodlar har bir fanning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Masalan, suhbatlashish, anketa so'rovi, hujjatlarni o'rganish sotsiologiya faniga xos bo'lgan xususiy ilmiy metodlardir. Bir fanda yaxshi samara beradigan ilmiy bilish metodi boshqa fanda shunday samara bermasligi mumkin. Ilmiy bilishda to'g'ri metodni tanlash bilishda muvaffaqiyat garovi hisoblanadi. Hozirgacha qilib aytganda, ilmiy tadqiqotda nimani o'rganish kerak, degan masala fan predmetini aniqlashga imkon bersa, qanday

o'rganish kerak, degan masala esa ilmiy bilish metodini to'g'ri belgilashga yordam beradi.

Ilmiy bilish metodlari va ilmiy nazariya bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Ilg'or ilmiy nazariya fanning butun taraqqiyoti davomida erishilgan muhim yutuq bo'lib, u ilgari ilmiy qarashlarni ijodiy rivojlantirish, o'sha yutuqlarga tanqidiy nuqtai nazardan qarash orqali vujudga keladi. Fan mohiyatan o'zi erishgan yutuqlarga shubha bilan qarashni taqozo qiladi.

Fan, falsafa sohasida erishilgan yutuqlarni mulqalashtirish, ularga ko'r-korona sig'inish muqarrar ravishda dogmatizmni keltirib chiqaradi. Fan erishgan yutuqlar hamisha nisbiydir. Lekin bunday nisbiyligni mulqalashtirish relyativizmi, fan yutuqlariga ishonchsizlik bilan qarash esa, skeptitsizmni vujudga keltiradi. Fan taraqqiyoti uchun dogmatizm, relyativizm va skeptitsizm jiddiy xalaqit beradi.

Ilg'or ilmiy nazariyalar ma'lum bir davrda ilmiy va falsafiy qarashlar yo'nalishini o'zgartirishi, ilmiylikning o'ziga xos mezonini bo'lishi ham mumkin. Masalan, Charlz Darvining evolyutsion nazariyasi, A. Eynshteynning nisbiylik nazariyasi falsafiy va ilmiy dunyoqarashlarda muhim o'zgarishlarni vujudga keltirdi.

Gnosologiyada haqiqat tushunchasi muhim o'rin tutadi. Haqiqat inson bilimlarining voqelikka muvofiq kelishidir. Haqiqatni ochildish yoki ilmiy haqiqatga erishish har qanday ilmiy bilishning asosiy vazifasi hisoblanadi. Haqiqat o'zining mazmuniga ko'ra mulq va nisbiy bo'lishi mumkin. Fan haqiqati hamisha nisbiy xarakterga ega bo'lib, ularning majmuasidan mulq haqiqat vujudga keladi.

Haqiqat o'z mazmuniga ko'ra hamisha obyektivdir. Ya'ni uning mavjudligi ayrim kishilarning xoxish-irodasiga bog'liq emasdir. Masalan, O'zbekistonning milliy mustaqilligi obyektiv haqiqatdir. Ayrim kishilarning bu mustaqillikni tan olish yoki olmasligidan qat'i nazar, bu haqiqat o'z mazmunini saqlab qolaveradi. Haqiqatni atayin buzish yoki soxtalashtirish oxir-oqibatda fosh bo'ladi va o'z qadriini yo'qotadi. Shuningdek, haqiqat hech qachon mavhum emasdir. U hamisha konkretidir. Hegel so'zlari bilan aytganda, nimaki voqe bo'lsa, u haqiqatdir, haqiqat – voqelikdir. Haqiqat mazmunining konkret xarakteri joy, vaqt va sharoitni e'tiborga olishni talab etadi.

Gnosologiyada tabiiy-ilmiy va ijtimoiy bilishning o'ziga xos xususiyatlarini anglash muhim ahamiyatga egadir. Uzoq yillar

davomida tabiatshunoslik fanlariga xos bo'lgan obyektivlik, xolislik ilmiylikning muhim mezonini deb hisoblab kelindi. Biroq XX asr o'rtalarida fan-texnika inqilobi insoniyat oldida paydo bo'lgan munimolar tabiatshunoslik fanlari oldiga qadriyatli yondashuv vazifasini qo'ya boshladi. Aqli mavjudot bo'lgan inson har qachon tabiatni o'rganishda hamisha o'z manfaatlarini ko'zlaydi. Tabiat resurslari cheksiz va bitmas-tuganmasdir, degan bir yoqlama qarash oxir-oqibatda inson tomonidan tabiatga nisbatan shafqatsiz munosabatni vujudga keltirdi. XX asr oxirlariga kelib tabiatga nisbatan insonlarcha, qadriyatli munosabatda bo'lish zaruriyati chuqurroq anglana boshladi.

Ijtimoiy fanlar hamisha mavjud siyosiy tuzum, davrning talab va ehtiyojlari bilan uzviy bog'liq ravishda rivojlanadi. Ijtimoiy bilishda jamiyat ham bilish ob'ekti, ham bilish sub'ekti sifatida namoyon bo'ladi: insoniyat o'z tarixini yaratuvchi va o'z-o'zini biluvchidir.

Tabiatshunoslikda nisbatan barqaror sistemalar bilish ob'ekti hisoblanadi. Tabiatdagi narsa va hodisalar tadqiqotchiga hech qanday qarshilik ko'rsatmaydilar. Ijtimoiy bilishda esa, nisbatan tez o'zgaruvchi sistemalar bilish ob'ekti hisoblanadi. Ijtimoiy bilishga xos bo'lgan muhim xususiyat shundaki, u moddiy ishlab chiqarish sohalatiningina emas, balki jamiyatning ancha murakkab ma'naviy hayotini, ijtimoiy-siyosiy munosabatlarni, qarashlar va qoyalarni ham o'rganadi. Ijtimoiy fanlar milliy goya va milliy istiqbol mafkurasiini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Gnosologiyaning maqsad va vazifalari, bilishning mohiyati va mazmunini to'g'risida zarur bilimlarga ega bo'lish mamlakatimizda bilimdon, har jihatdan yetuk barkamol inson shaxsini shakllantirishda alohida o'rin tutadi. Bilish nazariyasi bo'lajak mutaxassis-kadrlarda munayan ilmiy layoqat va qobiliyatlarni shakllantirishga ko'maklashadi. Milliy mustaqillik yillarida gnosologiya oldiga qo'yilayotgan eng muhim vazifalardan biri, ilmiy bilimlarning jamiyatimiz taraqqiyoti, tinchligi va farovonligi uchun xizmat qilishini ta'minlaydigan omil va mexanizmlarni o'rganish, ulug' qildorimizning ilmiy bilimlarni rivojlantirish borasida o'rtirgan taqribalarini keng ommalashtirishdir.

6.3-§. Bilish va til

Til ong va tafakkur, bilish jarayonining insonagina xosligini isbotlovchi omillardan biridir. Xo'sh, til deganda o'zi nima tushuniladi? Til, bu eng avvalo, muayyan belgilar tizimi demakdir. Ammo, tilning xususiyatlarini shu bilangina cheklash to'g'ri emas. Negaki, muayyan belgilar tizimi hayvonlarga ham xos, ular yordamida jonzoilar o'rtasida muayyan axborot almashinuvi sodir bo'ladi.

Aytaylik, kabutarlarning «muhabat» raqsi, jonzoilarning xavf-xatar paydo bo'lganda turli tovush – belgilar yordamida bir-birini ogohlantirishi, ayrim hayvonlarning o'zi yashaydigan hududni turli yo'llar bilan «chegaralab» chiqishi ana shunday belgilar tizimining o'ziga xos ko'rinishlaridir. Lekin, jiddiy e'tibor beriladigan bo'lsa, bu belgi – signallar tizimi uzog davom etgan evolyutsiya davomida hosil qilingan reflekslar ekanligiga ishonch hosil qilish mumkin.

Demak, til belgilar tizimi sifatida keilib chiqishdan qat'iy nazar faqat insonagina xos va u ong bilan uzviy bog'liqdir. Negaki, tilda ong gavdalanadi. Til yordamidagina ong kishining o'zi va boshqalar uchun voqelikka aylanadi. Tilda ifodalanayotgan ma'no – mazmunning anglanishi insonning umumiy bilim darajasi, qiziqishi, qobiliyati, konkret sharoitdagi kayfiyati kabi omillarga ham bog'liq bo'ladi. Til fikrlash qur'oli, mulqot vositasi sifatida doimiy takomillashuv jarayonini boshidan kechirmoqda. Ayni paytda insoniyat biz kundalik hayotda qo'llaydigan tabiiy til bilan bir qatorda mulqotning rang – barangligini ta'minlaydigan, fikrni ifodalashga xizmat qiladigan o'ziga xos imo-ishoralar raqs, musiqqa «tiliga» ham ega. Shunday bo'lsa-da, ular so'zga ko'chgandagina anglashiladi, undagi mazmun tushunarli bo'ladi.

Shu bilan birga milliy tillar bilan bir qatorda ilmiy fan yutuqlarining tez targ'alishida muhim rol o'ynaydigan internatsional til-fan tili, uning tushunchalari va formulalari ham borligini unutmashlik kerak. XX asrda qo'llanish doirasi tobora kengayib borayotgan elektron hisoblash mashinalarining «beysik», «fortan» kabi tillari yaratildi. Kompyuterlarning ijtimoiy hayotdagi roli tez o'sib borayotgan hozirgi davrda bu «til»lar axborotlarning uzatilishi hamda qabul qilinishida katta ahamiyat kasb etmoqda va vaqt bu jarayonlarning yanada tezlashayotganligini ko'rsatmoqda.

Til o'ziga xos tarixiy xotira rolini o'tashini ham unutmashlik kerak. Bu milliy tillar misolida ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Zero, millat tilida uning o'zligi, bosib o'tgan tarixiy yo'l, tafakkur tarzi aks etadi, mustahkamlanadi. Shunday ekan, mustaqillik sharoitida milliy tilimiz rivojiga alohida e'tibor berilayotganligi milliy o'zligimizni anglashimizning o'tish jarayonida milliy istiqbolimizni belgilashning uzviy qismi sifatida qaralmoqchi lozim.

6.4-§. Bilish va o'z-o'zini anglash

Inson voqelikni aks ettirish bilan bir qatorda o'zi haqida fikr yuritish, ruhida kechayotgan jarayonlarni tahlil qilish, xatti-harakatlarini boshqarishdek qobiliyatga ham ega. O'zini o'zgarlardan ajrata bilish, o'ziga munosabat, imkoniyatlarini baholash o'z-o'zini anglash sifatida namoyon bo'ladi. O'z-o'zini anglashda o'zini bilish, baholash va tartibga solishdek unsurlarni ajratish mumkin. Bu unsurlar o'z-o'zini anglashning sohbiga – subyektiga ko'ra farqlanuvchi muayyan shaxs, ijtimoiy guruh, millat, jamiyatga xosdir.

Shaxsning o'z-o'zini anglashi haqida gap ketar ekan, u o'zini alohida organizm, oila, ijtimoiy guruh, millat, madaniyatga mansubligini va yuqoridagi xususiyatlaridan qat'i nazar alohida va betakror «Men» sifatida anglashdek bosqichlarni bosib o'tishini ta'kidlash zarur.

Insonning kamol topish jarayoni, o'z-o'zini anglashning rivojlanishi o'ziga xos xarakter kasb etadi. Masalan, dastlabki davrda bolada avvalo, boshqalar tomonidan berilgan tasavvur va baholar ustunlik qiladi. Bolaning tafakkuri o'sishi bilan, u olamni mustaqil anglay boshlaydi va o'zining imkoniyatlarini o'zi baholashga o'tganib boradi. Aynan mana shu davrda to'g'ri yo'lga qo'yilgan tarbiya muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki, aynan mana shu tarbiya ta'sirida bolada o'z imkoniyatlarini to'g'ri baholash ham yoki unga ortiqcha baho berib yuborish holati ham shakllanib qolishi mumkin.

Shaxsning o'z-o'zini anglash jarayonida u mansub bo'lgan madaniyat, turli ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va mafkuraviy omillar ham kuchli darajada ta'sir ko'rsatadi. Ana shunday xilma-xil ta'sirlar mavjudligi shaxsning o'z-o'zini anglashi, baholashi va faoliyatini tartibga solishi, nazorat qilishini ta'minlaydi. Aks xolda o'ziga iqtisodiy qiyinchilik, kichkinagina ijtimoiy muammo shaxs hayotini izdan chiqarib yuborishi, turli xil ta'sirlar domiga tortishi mumkin.

Buni tushunib olish bugungi kunda inson ongi va qalbi uchun kurash tobora keskinlashib va intensivlashib borayotgan bir sharoitda ayniqsa muhimdir.

6.5-§. Bilish va axborot

Keyingi yillarda "Axborot", "Axborotlashgan jamiyat", «Information portlash» tushunchalari tez-tez ishlatilmoqda. XX asrning eng muhim yutuqlaridan biri bu kompyuterlarning yaratilganligidir. Ularning yaratilishi bir tomondan inson ongi, tafakkuri, kuch-qudratining, ikkinchi tomondan, ana shu kuchga tushadigan yukning yengillashishiga xizmat qiladigan vositalarni yaratish yo'lidagi urinishlarning natijasi bo'ldi. Asrimizning o'rtasida paydo bo'lgan bu vosita shiddati rivojlanish yo'lini bosib o'tdi. Dastlab sekundiga minglab operatsiyalar bajara oladigan kompyuterlar bo'lgan bo'lsa, ularning bugungi avlodi 10 millionlab murakkab operatsiyalarni qo'yilmagom qilib uddalaydi.

Xo'sh, bularning inson ongi, bilishi va tafakkurining mohiyati bilan nima aloqasi bor? Gap shundaki, kompyuterlar ham inson tafakkuriga xos bo'lgan xususiyatlarga ega. Ammo ular qanchalik murakkab operatsiyalarni bajarmasalar, inson tomondan programmalashtirilgan jarayonlarigina amalga oshiriladi, undan tashqariga chiqq olmaydilar. Insonning fikrlash jarayoni ongsizlik, onglik, kechinmalar, ijod kabi hodisalarni qamrab oladi. Kompyuter esa bunday xususiyatlarga ega emas. Shunday ekan, kompyuterlar insonning muayyan yo'nalishlardagi aqliy faoliyatini yengillashirishga xizmat qiladi va o'zining yaratuvchisi ustidan hukmron bo'la olmaydi.

Ayrim tadqiqotlar natijalariga ko'ra, hozirgi davrda fan sohasida erishilgan natijalar har o'n yilda, informatiya olish esa har 3-4 yilda ikki barobargacha oshmoqda. Ana shunday sharoitda inson ongi, uning xotira qudrati bu axborotlarni o'zlashtira oladimi, degan savol ko'ndalang bo'lmoqda. Yangi bilimlar, axborot oqini unchalik kuchli bo'lmagan yaqin o'tmishda tirishqoq kishi insoniyat bilimi erishgan asosiy natijalarni o'zlashtira olar edi. Bugungi kunda faqat fanning turli yo'nalishlari bo'yicha yiliga bir necha million kitob nashr etilmoqda. Hisob-kitoblarga ko'ra, inson eng yangi adabiyotlarni o'rganib borishga harakat qilganda ham, uning har bir o'qigan betiga o'n ming o'qilmagan sahifa to'g'ri kelar ekan.

Kishilarning paydo bo'lgan yangi kitoblarning aksariyatini jismonan o'qib ulgurmagani «information portlash» keltirib chiqarayotgan oqibatlarining bir ko'rinishi, xolos. Masalaning yana bir jihati borki, bu inson to'plagan bilim, axborotning ma'naviy eskirishi, keraksiz bo'lib qolayotganligidir. Bunday eskirish sur'ati tobora tezlashib bormoqda. Masalan, oliy – ta'lim sohasida bu jarayon olti – yetti yil, kompyuter texnologiyasi sohasida esa bir yil davomida sodir bo'layotganligi haqida fikrlar bildirilmoqda. Bu agar siz oliy o'quv yurtini bitirganingizga yetti yil bo'lgan bo'lsa, o'z vaqtida olgan bilimlaringizning aksariyati bugungi kun talabiga javob bermasligini bildiradi. Ana shunday sharoitda kishilarning o'z bilimlarini yuqori darajada ushlab turishlari ulardan doimiy diqqat-e'tiborni, o'z ustida ishlashni talab qiladi. Aks xolda, ta'lim dargohini eng yuqori natijalar bilan bitirgan mutaxassis ham tez orada chalasavod bo'lib qolishi mumkin.

Umumlashtirib aytganimizda, bilishning mohiyatini, tushunish, u bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarni ilmiy talqin etish olam va odam birligini anglash imkonini beradi. Ayni payda, bilish mohiyatini anglash insonning o'zligini, yashashdan maqsadi, hayotining ma'no-muzmini kabi masalalarni chuqurroq tushunishga yo'l ochadi. Bu bilish va u bilan bog'liq masalalar har bir inson hayotida nihoyatda muhim amaliy ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi.

Tayanch tushunchalar:

dunyoni anglash, ong, in'ikos, bilish, gnoseologiya, bilim, kundalik (empirik) bilim, nazariy bilim, bilish ob'ekti, bilish sub'ekti, bilish metodlari, haqiqat, o'z-o'zini anglash, axborot

Takrorlash uchun savollar:

1. Ong nima?
2. Gnoseologiya nimani o'rganadi?
3. Bilish nima?
4. Bilish ob'ekti, sub'ekti, predmeti tushunchalarini izohlang.
5. Bilishda haqiqatga erishish yo'lini izohlang
6. Bilimlar va axborot omili ta'siri ortishini qanday tushunasiz?
7. Bilishning yoshlarni tarbiyalash va kamol topirishdagi ahamiyat nimada?

VII BOB. TARIXIY JARAYONDA JAMIYATNING MADANIY VA MA'NAVIY QADRIYATLARI. JAMIYAT VA TARIX FALSAFASI

7.1-§. "Jamiyat" tushunchasining mazmun-mohiyati

Insoniyat azal-azaldan jamoa bo'lib yashaydi. Yer sayyorasi uning abadiy makoni, umumiy Vatanidir. Quyosh tizimidagi ana shu mitti sayyorada yashayotgan odamlar oilasini jamiyat, deb atash odat tusiga kirgan. Demak, umumbashariy ma'noda jamiyat odamlarning umri, hayoti o'lgan hamma davri, joy va hududi bilan bog'liq barcha o'zgarish va jarayonlarni ifoda etadi.

Shu bilan birga, biror davlat hududidagi odamlar hayoti, sivilizatsiyaning muayyan davrlaridagi turmushiga nisbatan ham ushbu tushuncha qo'llanadi. Har qanday holda ham, u umumiy tushuncha bo'lib, aytim odam va alohida shaxs jamiyat a'zosi deb ataladi. Har bir jamiyatning o'z qiyofasi, tuzilishi, tarkibiy qismlari mavjud bo'lishi tarixiy zaturatdir. Muayyan jamiyathayotiga xos bo'lgan yashash va taraqqiy etish sohalarining ham o'ziga xos xususiyatlari bor. Bu masalani o'rganish ayniqsa dunyo hanjariyati va O'zbekiston hayotida tub o'zgarishlar ro'y berayotgani hozirgi davrda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Jamiyat bilan bog'liq masalalar azaldan ko'plab mutaxassslarning diqqatini tortib keladi. Fan tarixida bu mavzuga doir turlicha qarashlar, g'oyalar va ta'limotlar mavjud. Bu masalalar qadimgi avlodlarimizdan qolgan "Avesto" va "O'rta-Yenese" toshbitiklari¹da, Al-Xorazmiy, Al-Buxoriy, Al-Beruniy, Najmiddin Kubro, Mirzu Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa allomalariimiz merosida yorqin ifodasini topgan. Sharq siyosatshunosligida jamiyat bilan bog'liq masalalar Konfutsiy, Kaykovus, Nizomulmuluk, Mirxond, Xondamir, Sharafiddin Ali Yazdiy kabi ko'plab allomalar ijodidan o'tin olgan.

Ijtimoiy taraqqiyot davomida jamiyat to'g'risidagi qarashlar, g'oyalar va ta'limotlar rivojlanib takomillashib borganligini, xususan vatandoshimiz Abu Nasr Farobiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlari tizimida hamda Amir Temur va temuriylar sulolasining jamiyat rivoji masalalariga oid nazariy va amaliy jihatdan yondashganligida ko'rish mumkin. Xususan, "Temur tuzuklari"da qayd etilgani kabi: "...

saltanat qurish, davlat tutish ishlarini bir tuzukka bog'ladim va saltanatni boshqarish haqida qo'llanma (dastur ulamal) yozib qoldirdim, toki farzandlarim va avlodimdan bo'lganlarning har biri unga muvofiq ish yuritsin, mehnatu mashvaqatlar, ko'p harbiy yurishlar, urush-talashlar bilan, tangrining inoyati va hazrati Muhammadning, unga tangrining mahabbatlari va salomlari bo'lsin, to'le baland millatning sharo'fati, onhazratining ulug'vor avlodi va qimmatli sahobalariga qilgan muhabbat va do'stligim orqali qo'lga kiritgan saltanatni saqlagaylar"¹. Shuningdek, mazkur mavzuga Ahmad Donish, Behbudiy, Abdulla Avloniy kabi mutafakkirlarimiz ijodida ham alohida ahamiyat berilgan. Hozirgi davrda ham ushbu masalaga doir ko'plab kitoblar, risolar va qo'llanmalar chop etilmoqda.

Ta'kidlash lozimki, jamiyatning mohiyatini, tuzilishini, qonuniyatlarini bilish, ularga tayangan holda boshqaruv va rahbarlik faoliyatini tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun "jamiyat" tushunchasi, uning mazmun-mohiyati, tuzilishi, ijtimoiy qonunlar – jamiyat taraqqiyoti va islohotlar jarayonini bilishda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Bu borada Sharq va Farb falsafasidagi jamiyatga doir aytim xususiyatlar, umumiy mustarak nuqtalar, unda shakllangan va qaror topgan g'aribona va shargona qadriyatlar, shaxs erkinligi, individuallik va jamoaviylik uyg'unligi kabi hodisalarning mohiyati nihoyatda muhim. Hozirgi zamonda jamiyatga doir pliyaralizm hamda sinegetik qarashlarning uning taraqqiyoti qonuniyatlarini bilish orqali ijtimoiy jarayonlarni ilmiy tashkil etishdagi ahamiyatiga alohida e'tibor berish lozim.

Jamiyat – tabiatning bir qismi, ya'ni ijtimoiy borliq bo'lib, odamlar uyushmasining maxsus shakli, kishilar o'rtasida amal qiladigan ko'plab munosabatlar yig'indisi, degan turlicha ta'riflar ham bor. Jamiyat muttasil ravishda rivojlanuvchi, takomillashib boruvchi murakkab tizimdir. Har bir yangi davrda jamiyat mohiyatini bilish zarurati vujudga keladi. Milliy mustaqillik tufayli jamiyat mohiyatini yamgicha idrok etish ehtiyoji paydo bo'ladi.

Jamiyat moddiy va ma'naviy omillar birligidan iborat. Hozirga qadar adabiyotlarda moddiy va ma'naviy hayot bir-biridan keskin farqlanar edi. Holbuki, jamiyatning tub mohiyati uni tashkil etuvchi

¹Томар ТУУСЫНПР. Т.: "Тоғур" Ўйлом номиндаги Адабият ва санат нашрияти, 1996, 68-б.

inson mohiyati bilan uzviy bog'liq. Xuddi inson tanasini uning ruhidan ajratib bo'lmagani singari, jamiyatning moddiy va ma'naviy jihatlari ham bir-biridan ajratish va ularning birini ikkinchisidan ustun qo'yish mantiqqa zid. Shuning uchun ham hozirgi davrda xalq ma'naviyatini yuksaltirishga, milliy g'oya va mafkura asoslarini mustahkamlashga katta e'tibor berilyapti. Zero, kishilar iqtisodiy jihatdan qashshoq bo'lgani uchun ilmsiz bo'lmaydi, balki, aksincha – ilmsiz bo'lgani uchun qashshoq bo'lishi mumkin. Shuning uchun yurtimizda xalq ma'naviyatini yuksaltirish orqali iqtisodiy farovonlikni ta'minlashga katta e'tibor berilyapti.

Ijtimoiy munosabatlarning amal qilish jarayonida odamlarni uyushtirishning tarixiy shakllari – oila, davlat, jamoa (qishloq, shahar) vujudga kelgan. Odamlar o'rtasida amal qiladigan axloqiy, diniy, ilmiy, falsafiy, huquqiy, iqtisodiy, mafkuraviy kabi munosabatlarning barchasi, bir so'z bilan, ijtimoiy munosabatlar deyiladi. Ijtimoiy uyushmalar kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga yordam beradi. Ular mohiyatan inson va jamiyat mavjudligining zarur sharti hisoblanadi. Masalan, oila, davlat, ta'lim-tarbiya, mahalla, Vatan kabi qadriyatlar siz inson va jamiyat o'z mohiyatini yo'qotadi.

7.2-§. Jamiyatning moddiy - ma'naviy hayoti

Insonning moddiy ehtiyojlari oziq-ovqatlar, kiyim-kechak, uy-joy, transport vositalari, o'zini himoyalash, zuriyot qoldirish kabildan iboratdir. Ma'naviy ehtiyojlarga olamni bilish, o'zlikni anglash, dunyovoqarash, donishmandlikka intilish, bilim, san'at, g'oya, mafkura, go'zallik, ma'naviy kamolot yo'lidagi intilishlar kiradi. Insonning asl mohiyati moddiy ehtiyojlarni madaniy shakllarda qondirishda yaqqol namoyon bo'ladi. Inson aqli mavjudot sifatida moddiy ehtiyojlarini madaniy shakllarda qondirish uchun tabiat va jamiyat mohiyatini bilishga, moddiy va ma'naviy olamni uyg'unlashtirishga, tabiat va jamiyatni o'z maqsadlariga mos ravishda o'zgartirishga harakat qiladi. Ilm-fan va texnika insonning ma'naviy va moddiy ehtiyojlarini qondirish quroli, muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi. Inson yuksak ma'naviyat tufayligina o'z ehtiyojlarini madaniy shakllarda oqilona va to'laroq qondirish imkoniga ega bo'ladi.

Ma'mlakatimizda ma'naviyat masalalariga alohida e'tibor berilayotganining sababi ham ana shunda. Jamiyatning moddiy va

ma'naviy hayoti kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlari bilan uzviy bog'liq holda vujudga keldi.

Jamiyatning moddiy hayotiga quyidagilar kiradi:

- kishilarning yashashi, shaxs sifatida kamol topishi uchun zarur bo'lgan iqtisodiy shart-sharoitlar;
- oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar joy, yoqilg'i, kommunikatsiya vositalari;
- moddiy ne'matlar ishlab chiqarish, taqsimlash, aylantirish va iste'mol qilish;
- ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida amal qiladigan iqtisodiy munosabatlar majmui;
- moddiy boyliklar, tabiiy zaxiralar.

Jamiyatning ma'naviy hayotiga olamni tushunish, jamiyat va inson o'rtasidagi qarashlar, nazariyalar, ta'limotlar, g'oyalar, mafkura, ijtimoiy ong shakllari, ta'lim-tarbiya, axborot vositalari, madaniyat, ilm-fan muassasalari va boshqalar kiradi.

Jamiyatning moddiy va ma'naviy hayotini boshqarish, kishilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda turli siyosiy institutlar (davlat, siyosiy partiyalar, tashkilotlar, turli uyushmalar) muhim o'rin tutadi. Jamiyatni boshqarishning siyosiy-huquqiy jihatari ham muhim. Kishilar tomonidan siyosiy va huquqiy bilimlarning chuqur o'zlashtirilishi jamiyatning barqaror yashashi hamda rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamiyat rivoji, kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlari qondirishida mehnat, mulk va mehnatning ijtimoiy taqsimlanishi beqiyos ahamiyatga ega. Mehnatni kishilarning qobiliyatiga qarab ijtimoiy taqsimlanishi natijasida muayyan kasb-kor bilan shug'ullanadigan toifalar, guruh, qatlam va sinflar vujudga keladi, ular jamiyat strukturasi o'ziga xos o'rin egallaydi, jamiyat taraqqiyotiga muayyan hissa qo'shadi.

7.3-§. Jamiyat va oila

Jamiyat va oila mohiyatan bir-biri bilan uzviy bog'liq. Oilada jamiyatning tub mohiyati o'z aksini topadi. Shu ma'noda, oilani kichik jamiyat deyish mumkin. Har bir jamiyat a'zosi oila bag'rida voyaga yetadi, ijtimoiy munosabatlarni o'zlashtiradi va insoniy fazilatlarni namoyon etadi. Barkamol insonni shakllantirish, uni

hayotga, mehnatga tayyorlash oilaning muqaddas vazifasidir. Oilani mustahkamlash jamiyat barqarorligi va qudratining muhim shartidir. Shu boisdan ham davlat oilani o'z himoyasiga oladi.

Jamiyatdagi ma'naviy-axloqiy muhitning sog'lomligi ko'p jihatdan oilaviy madaniyatga bog'liq. Oila qanday bo'lsa, jamiyat ham shunday bo'ladi. Oilada er va xotining mavqe, oilaviy munosabatlar xarakteri turli xalqlarda turlicha. Mamlakatimizda milliy mustaqillik yillarida ma'naviyat sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, avvalo, oila qadriyatlarini, eng ilg'or an'analarni tiklashga qaratilgan. Ona va ayol muqaddasligi o'zbekona qadriyatdir. Hadisi sharifda ona va ayolning muqaddasligi to'g'risidagi g'oyalar oilaviy munosabatlarni takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Ulug' mutafakkirlar jamiyatning madaniy darajasi ayolning jamiyat va oiladagi ahvoli, mavqe bilan belgilanishini alohida ta'kidlagan. Sog'lom, barkamol avlod tarbiyasi ko'p jihatdan ayolning ma'naviy salohiyati, bilimi, uddaburonligi va erkinligiga bog'liq. Mamlakatimizda keyingi yillarda amalga oshirilayotgan qator tadbirlar ayolning oila va jamiyatdagi mavqe hamda roli ni kuchaytirishga qaratilgan.

Oila muammolari ilmiy asosda o'rganish ularni ogilona hal etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan respublika "Oila" ilmiy-amaliy markazining tashkil etilgani ham davlatimizning oilaviy munosabatlarni takomillashtirishga alohida e'tibor berayotganidan dalolat beradi.

Davlatning jamiyat hayotidagi o'rni. Davlat – jamiyatni boshqarish, tartibga solish, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan alohida muassasa. Davlat umuminsoniy qadriyat, insoniyat ma'naviy taraqqiyotining muhim yutug'idir.

Jamiyat ma'naviy salohiyatining yuksalib borishi bilan siyosiy boshqarish shakli va usullari ham takomillashib boradi. O'zgaragan tarixiy sharoitda davlatning mohiyati, mazmuni va vazifalariga yangicha yondashish zarurati vujudga keladi. Mustaqillik yillarida milliy davlatchilik an'alarining tiklanishi bilan davlatning tashkilotchilik, bosh islohotchilik faoliyati yangicha mazmun va ahamiyat kasb etdi.

Jamiyat hayotida turli jamoalar, tashkilot va uyushmalar ham faoliyat ko'rsatadi. Ularni sharti ravishda davlat va nodavlat tashkilotlariga ajratish mumkin. Ularga siyosiy partiyalar, siyosiy

harakatlari, kasaba uyushmalari, yoshlar uyushmalari, turli jamg'armalar, xotin-qizlar tashkilotlari, faxriyalar uyushmasi, mahalla qo'mitalari va boshqalar kiradi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohotlar inson salohiyatini yanada yuksaltirishga, yurtimizda fuqarolik jamiyatini barpo etishga qaratilgan.

Demokratik jamiyat. Demokratik jamiyatni barpo etish – O'zbekiston taraqqiyotining bosh maqsadi. Bu jamiyat kishilarning yuksak axloqiy-siyosiy va huquqiy madaniyatiga asoslanadigan demokratik taraqqiyotning yuqori bosqichidir. Bunday jamiyat erkin uyushmalarning ko'p qirrali aloqasi bo'lib, davlat qonunlarini hurmat qilib bajaruvchi jamiyat tarkibiga kiruvchi elementlarning nisbiy mustaqilligiga asoslanuvchi, turli ziddiyat va ixtiloflarni qonun doirasida o'zaro kelishuv, sabr-toqat va muzokaralar orqali hal etishga asoslanuvchi jamiyatdir.

Yurtimizda bunday jamiyatni barpo etish barkamol inson shaxsini shakllantirishni talab etadi. O'z navbatida, ma'naviy yetuk avlod jamiyat taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shadi. Bugun bizning bosh strategik maqsadimiz bozor iqtisodiyotiga asoslangan, qonun ustuvorligiga tayangan, erkin, demokratik jamiyat barpo etishdir. Undagi "erkinlik", "demokratiya", "qonun ustuvorligi" so'zlariga e'tibor qaratish kerak. Bu tushunchalar O'zbekiston qurayotgan jamiyatning qanday umuminsoniy tamoyillarga, qadriyatlarga asoslanishini ko'rsatadi. Shuning uchun ham mamlakatimizda yashaydigan barcha insonlar uchun millati, tili va dinidan qat'i nazar, munosib hayot sharoitini yaratib berish, rivojlangan demokratik davlatlar kabi kafolatlangan turmush darajasi va erkinliklarini ta'minlash davlatimiz siyosatining falsafiy mazmuni – mohiyatini ifodalaydi. Bu – xalqimizning asriy an'alariga, insonparvarlik mohiyatiga, milliy qadriyatlarimizga sodiq qolgan holda rivojlangan davlatlar tajribalaridan shunchaki nusxa ko'chirmasdan, o'zimizga xos va o'zimizga mos yo'lni izchil davom ettirishni anglatadi. Bu jamiyat hayotini demokratlashtirish va erkinlashtirish jarayonlarini yanada chuqurlashtirish, mamlakatimiz siyosiy hayotining barcha sohalarini, davlat va jamiyat qurishni erkinlashtirish, aholining siyosiy faolligini oshirish, siyosiy hayotda haqiqiy ma'nodagi ko'p partiyaviylikni qaror toptirishni bildiradi. Bu mahalliy hokimiyat va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyat doirasini kengaytirish, ularga davlat

vakolatlarining bir qismini bosqichma-bosqich o'kazib borish, nodavlat va jamoat tuzilmalarining huquq va mavqeyini oshirishni ko'zda tutadi.

O'zbekistonda demokratik jamiyat qurilishi jarayonlarining huquqiy asosini O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida ko'ramiz. Konstitutsiya o'ziga xos falsafiy mazmunga ega bo'lib, unda O'zbekistonda qurilayotgan demokratik jamiyatning ustuvor maqsadlari, tamoyillari, inson huquq va erkinliklari o'zining yaqqol ifodasini topgan.

Mustaqillik mamlakatimizga jahon sivilizatsiyasining eshigini ochdi, uning teng huquqli a'zosi bo'lish va dunyodagi eng rivojlangan davlatlar qatoridan munosib o'rin egallash imkonini yaratdi. Bugungi kunda xalqimizning ana shu yo'lida amalga oshirayotgan ulkan bunyodkorlik faoliyati sivilizatsiyalashgan mamlakatlarga xos hayot tarzini shakllantirishga qaratilgan.

7.4-§. "Sivilizatsiya" tushunchasi

Ma'lumki, lotin tilidagi "civilis" so'zi asosida shakllangan, fuqaroviy, ijtimoiy, degan ma'nolarni anglatadigan mazkur tushunchani ilmiy-fan tarixida dastlab shotland tarixchisi va faylasufi A.Feynusson (1723-1816) jahon tarixiy jarayonining ma'lum bir bosqichini ifodalash uchun, fransuz ma'rifatparvarlari esa aql-idrok va adolatga asoslangan jamiyat, degan ma'noda ishlatgan edilar. Undan keyin ham sivilizatsiya tushunchasiga turlicha mazmun berish davom etdi. Ayrim holda uni madaniyatning, ba'zan faqat moddiy madaniyatning sinonimi sifatida ishlatgan bo'lsalar, nemis faylasufi O.Shpengler esa, aksincha, uni madaniyatning antipodi ma'nosida, ya'ni madaniyatning halok bo'lish jarayoni bosqichini xarakterlash uchun, ingliz sotsiologi va tarixchisi A.Toynti esa o'ziga xos va nisbatan yopiq bo'lgan jamiyatlarni ifodalash uchun ishlatgan.

Sivilizatsiya tushunchasining mazmunini belgilashda turfa xillik hozirgi vaqtda ham saqlanib qolmoqda. Bu tushuncha:

- 1) ijtimoiy rivojlanishning yovvoyilik va varvarlikdan keyin keladigan bosqichini;
- 2) umuman kishilik jamiyati rivojlanishining ma'lum bir bosqichini (mas., neolit, nokapitalistik yoki hozirgi zamon sivilizatsiyasi);
- 3) ma'lum bir ijtimoiy-iqtisodiy formatiyani;

4) geografik jihatdan farqlanuvchi birliklarni (mas., Yevropa yoki Osiyo Ts.s.);

5) diniy mansubligiga ko'ra, farqlanuvchi madaniy birliklarni (mas., xristian yoki islom sivilizatsiyasi);

6) kelib chiqishi va planetar mansubligiga ko'ra farqlanuvchi birliklarni (mas., Yer sivilizatsiyasi, Yerdan tashqaridagi sivilizatsiyalar);

7) etnik asosga ko'ra farqlanuvchi ijtimoiy-madaniy birliklarni (mas., qad. Misr yoki Bobli sivilizatsiyasi) va shu kabi ma'nolarni ifodalash uchun qo'llanib kelmogda.

Sivilizatsiya tarixining, jamiyatning sifatli o'ziga xosligini, u yoki bu mamlakat doirasida amal qiladigan, ishlab chiqarish kuchlari, inson faoliyati, madaniyati tomonidan belgilanadigan umumiy ijtimoiy qonuniyatlarning spetsifikasini ifodalaydi. Bularning barchasi sivilizatsiyani yaxlit birlik sifatida mavjud bo'lishi uchun imkoniyat yaratadi. Bu sifatli xususiyatlarning yo'qolishi sivilizatsiyaning hukumatini anglatadi.

Ushbu mulohazalardan shuni xulosa qilib aytish mumkinki, sivilizatsiya tushunchasi muayyan xalq, mamlakat (jamiyat)ga yoki uning rivojlanishining sifatli jihatdan farqlanuvchi ayrim bosqichlariga nisbatan ishlatilgandagina, u aniq ijtimoiy mazmunga va demakki, metodologik ahamiyatga ega bo'ladi. Aynan etnik birliklar, mamlakatlar darajasida sivilizatsiyaning o'ziga xosligi, asosiy xarakteristiklari o'zini yaqqol namoyon etadi.

Jahon sivilizatsiyasi. Jahon sivilizatsiyasi deganda Sharq va G'arb sivilizatsiyalari, mintaqaviy va hududiy sivilizatsiyalarning yaxlit, bir butun ijtimoiy tizimi bo'lgan umuminsoniyat, mavjorimizdagi jamiyat tushuniladi. Bu tushuncha, umumiy ma'noda, zaminimizda yashagan barcha odamlarning umumiy makoni bo'lgan Yer yuzidagi hayot, tarixining hamma davrlarida mavjud bo'lgan davlat, jamiyat, xalq va millatlarning umr-guzaronlik qilishi bilan bog'liq jarayonlar majmuasini o'zida aks ettiradi.

Insoniyat taraqqiyotining bugungi holati zamonaviy sivilizatsiyaning asosiy tamoyillari bilan uzviy aloqador ekan, Respublikamizning umuminsoniy sivilizatsiya bilan uyg'unlashuvi ham ko'p jihatdan ana shunga bog'liq. Hozirgi paytda insoniyat o'z rivojining yangi bosqichiga ko'tarildi. U o'zida moddiy ishlab chiqarish yutuqlarini, insoniyat tomonidan o'rnatilgan tajribalarni,

jahon miqyosida paydo bo'lgan muammolarni oqilona hal etish yo'llari va usullarini majassamlashtiradi.

O'zbek xalqi Sharq Sivilizatsiyasi bag'rida kamol topdi. Vatani va unaning muqaddasligi, jamoaviylik, o'zaro yordam, tabiatga oqilona munosabat, mehnatsevarlik, sabr-toqat, kattalarga hurmat, kambag'alparvarlik va b. Sharq sivilizatsiyasiga xos belgilardir. O'zbekiston jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga ilmi-fan, axloq, din, san'at va madaniyat sohasidagi ulkan yutuqlari bilan munosib hissa qo'shmoqda. Milliy mustaqillik yillarida O'zbekiston o'z milliy qadriyatlari, ma'naviy merosi va boy madaniyatiga tayanib, Sharq va G'arbning umumbashariy qadriyatlari va tajribalarini ijodiy o'zlashtirib, dunyoviy sivilizatsiya yo'lidani bormoqda.

Bugungi tahlikali dunyoda insoniyatning eson-omon yashab qolishi va kelajakda baxtiyor bo'lishi jahon sivilizatsiyasining asosiy maqsadi va yo'nalishiga aylanib qoldi. Shu ma'noda, Yer yuzidagi har bir mamlakat jahon sivilizatsiyasi deb ataladigan yaxlit tizimning turli tarkiblari bo'lib, ularning o'zaro ta'siri, hamkorligi sivilizatsiyaning takomillashtuvi, barqaror yashashga imkon beradi.

To'g'ri, bu tizim tarkibida Amerika, Rossiya, Xitoy, Yaponiya kabi salmoqli tarkiblar ham bor. Ular ko'p jihatdan jahon tizimi taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatadi, muayyan jarayonlarning yo'nalishlarini belgilaydi. Ammo bu tizimda har bir davlatning, kichkina Vatikan yoki Lixtenşteyn dan tortib Germaniyagacha, Andorra yoki Monakodan toki Fransiyagacha o'z o'rnini, o'ziga xos ta'sir kuchi va doirasi bor. Shu ma'noda, ularning har biri, hududining katta-kichikligi, aholisining soni qanchaligidan qat'i nazar, Birlashgan Millatlar Tashkilotida teng ovozga ega. Demak, tarkiblar tizimida muayyan tarzda amal qilgani singari har bir mamlakat jahon sivilizatsiyasiga teng huquqli a'zo va muhim element sifatida kirib borgan.

Jahon hamjamiyati o'zida umumiylikni, har bir mustaqil mamlakat esa aytinlik va o'ziga xoslikni ifodalaydi. Bu holda Osiyo yoki Markaziy Osiyo mamlakatlari xususiylikni aks ettirsa, O'zbekiston alohidalikni ifodalaydi. O'zbekiston mustaqillikka erishganiga ko'p bo'lmaganiga qaramay, jahon hamjamiyatida o'z o'rniga ega. Uning Markaziy Osiyodagi mavqeyi esa bu mintaqaning asosiy taraqqiyot yo'nalishlarini ko'p jihatdan belgilaydi.

Har bir xalq, millat o'zining betektor, noyob xususiyatlarini saqlagan holda mustaqil rivojlanadi va jahon hamjamiyatiga qo'shilib

boradi. Bunday qo'shilib ko'p qirrali, rang-barang bo'lib, u ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, huquqiy, davlatlararo munosabatlarni qamrab oladi.

Jahon hamjamiyatiga qo'shilib tabiiy-qonuniyati jarayon bo'lib, har bir mamlakatning har tomonlama taraqqiy etishi, yer yuzida umumiy xavfsizlik, tinchlik va farovonlikni ta'minlashga, tabiiy resurslar, ilmi-fan va texnika yutuqlaridan keng foydalanishga, ekologik muvozanatni ta'minlashga imkon beradi. Mustaqil taraqqiyot yo'lga o'tgan xalqlarning jahon hamjamiyatiga qo'shilib, umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligini e'tirof etish, xalqaro huquq me'yorlariga amal qilish, inson huquqlarini himoya etish, demokratiya tamoyillariga amal qilishda yaqqol namoyon bo'ladi.

Sivilizatsiyaning mohiyatini tushunishda unga mansub bo'lgan madaniyatning rolini anglash muhimdir. Agar ishlab chiqarish kuchlari sivilizatsiyaning moddiy asosini tashkil etsa, madaniyat ijtimoiy hayotning barcha sohalarini qamrab oladi, uning qiyofasini, o'ziga xos rangini belgilab beradi. Hatto ishlab chiqarish kuchlariga ham o'ziga xos xarakterlik, ahamiyatlilik beradi. Bu bilan madaniyat ijtimoiy hayotning tashkillashtiruvchi, ya'ni sivilizatsiyaning shakllanishini, mavjud bo'lishi va rivojlanishini belgilab beruvchi o'ziga xos neqiz vazifasini o'taydi. Demak, sivilizatsiya madaniyatning konkret namoyon bo'lishini, uning real mavjud hayotini aks ettiradi.

7.5-§. "Madaniyat" tushunchasi

Bu tushuncha (arab. shaharga oid, farovon maskan, taraqqiyot o'choq'i) tabiat va o'zaro munosabatlarda aks etadigan inson faoliyatining o'ziga xos shaklini ifodalaydi va individning hayotiy faoliyati (shaxsiy madaniyat), ijtimoiy guruh yoki jamiyatning faoliyati usuli (ijtimoiy madaniyat)ni aks ettiradi. Dastlab madaniyat tushunchasi insonning tabiatga maqsadga muvofiq tarzda ta'siri (yerga ishlov berish, tabiiy boyliklardan foydalanish va h.k.) hamda insonning o'zini tarbiyalashi va bilim olish ma'nosida qo'llangan bo'lsa, keyinchalik turli xalqlar Madaniyatning o'zaro yaqinlashuvi, munosabatlarning ifodasi o'laroq jahon madaniyati, tamaddunlar madaniyati tushunchalari paydo bo'ldi.

Inson faoliyatining ikki asosiy turi – moddiy va ma'naviy yaratuvchanlikka ko'ra, madaniyat moddiy va ma'naviy madaniyatlarga bo'linadi. Moddiy madaniyat moddiy faoliyatning

barcha sohaları hamda ularning har birida erishilgan natijalar – mehnat qurullari, turar-joy, kundalik turmush buyumlari, kiyim-kechak, transport, aloqa vositalari va sh.k.ni o'z ichiga oladi. Ma'naviy madaniyatga aqliy va ma'naviy yaratuvchanlik sohaları – bilim, odob-axloq, ta'lim-tarbiya, huquq, falsafa, din, nafosat, fan, san'at, adabiyot, folklor, asotirlar va shu kabilar kiradi.

Uyg'onish va ma'rifatparvarlik davrlarida madaniyat yetukligi deganda inson va jamiyat hayotida insonparvarlik, ma'rifatparvarlik g'oyalari ustuvor o'rin tutishi lozimligi tushunilgan. Jamiyatan tashqarida madaniyat mavjud Masalan ijtimoiy munosabatlardagi har qanday o'zgarish madaniyatga ta'sir etadi va unda bu munosabatlar qanday natijalarga olib kelishi o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Shu bois madaniyat nafaqat o'tmish yoki bugungi kun, balki kelajakka nisbatan munosabating ifodasi hamdir. Madaniyat inson faoliyatining ham mahsuli, ham sifat ko'rsatkichi. Insoniyat o'zi ham pirovard natijada madaniyat mahsulidir. Madaniy muhit qanday bo'lsa, inson ham shunday shakllanadi. Madaniyatning ijodkori, eng avvalo, xalq. Xalq madaniyatida ajdodlar yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar jamlangan. Ularni o'zlashtirmay, bilmay turib, madaniyati kishi bo'lish mumkin emas madaniyat rivojida noyob iste'dod sohiblari: fan, adabiyot, san'at ahli ham katta o'rin tutadi. Ular tufayli madaniyatda yangi yondashuv, ijod turlari, badiiy-estetik qarashlar yuzaga keladi. Bugungi kunda jahon miqyosida keng tarqalgan ayrim kasb turlari madaniyatning alohida shakli sifatida e'tirof etiladi. Masalan, kitob madaniyati, kulolchilik madaniyati, binokorlik, mashinasozlik, temirchilik, ipakchilik madaniyatlari va h.k. Bundan tashqari, fanda madaniyatning barcha xalqlar hayotida alohida o'rin tutdigan turlari ham qayd etiladi. Masalan, qishloq xo'jaligi madaniyati, texnologik madaniyat, miniatyur madaniyat va h.k. Bu hol madaniyat turlarini alohida-alohida hamda qiyosiy o'rganish yondashuvining shakllanishi, fanning alohida tarmog'i sifatida ajralib chiqishiga olib keldi.

Madaniyatshunoslik. Hozirgi vaqtda madaniyat va madaniy hodisalar "Madaniyatshunoslik" ("Kulturologiya") fanning asosiy ob'ekti sifatida oliy o'quv yurtlari doirasida keng miqyosda o'rganiladi. Madaniyatshunoslik mustaqillik yillarida mamlakatimizda keng tarqagiy etayotgan falsafiy fan sohalaridan biridir. Sobiq ittifoq davrida bu fan umuminsoniy ma'noda o'qitilmas edi. Aslida esa,

jahon falsafasida madaniyat to'g'risidagi alohida bir fanning vujudga kelgani madaniyatning inson va jamiyat hayotida naqadar muhim ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Madaniyatshunoslik madaniyatdagi rang-baranglikni e'tirof etadi, madaniyatning universal xarakterga ega bo'lgan tarixiy namunalari bir-biridan farqlaydi.

Madaniyat falsafasi. Madaniyatning mohiyati, rivojlanish qonuniyatlari, tarqagiyot bosqichlari va istiqbollari yaxlit, bir butun hodisa sifatida o'rganuvchi falsafiy fan "Madaniyat falsafasi"dir. Falsafiy qonun va kategoriyalarni bilish madaniyat va uning rivojlanish muammolarini nazariy-metodologik jihatdan to'g'ri yechish uchun zamin yaratadi. Ayni paytda madaniyat falsafasi madaniyatning xilma-xil ko'rinishlarini tahlil qilish asosida falsafiy qonunlar, va tushunchalarning mazmunan boyishi, falsafaning ijtimoiy amaliyot bilan aloqasining kengayishi va chuqurlashuvi, u ilgari surayotgan xulosa va qoidalarining boyishi va takomillashuviga xizmat qiladi. Madaniyat falsafasi ijtimoiy tarqagiyotning subyektiv, ya'ni kishilar faoliyati bilan bog'liq jihatlariga alohida e'tibor beradi. Madaniyat falsafasining predmeti doirasi madaniyat masalalari bilan cheklangan. Shu bois madaniyat tushunchasi keng talqin qilingan taqdirda ham butun jamiyatni qamrab olmaydi. Madaniyat falsafasi boshqa fanlar ma'lumotlaridan foydalanish bilan birga o'zining empirik materiallarini yig'adi va tahlil qiladi. Madaniyat falsafasi ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan o'zaro ta'sirda bo'lib, ularning kategoriyalaridan faol foydalanadi. Bundan tashqari, madaniyat falsafasi semiotik, strukturaviy, postmodern, antropologik yondashuvlar nuqtai nazaridan o'rganilishi mumkin. Shunday qilib, madaniyat falsafasining talqin etilishi borasida turli-tuman yondashuvlar mavjud bo'lsa-da, bu tushuncha va hodisaga yaxlit, umumiy e'tirof etilgan konsepsiya nuqtai nazaridan yondashish ehtiyoji saqlanib qolmoqda.

Madaniy meros. Avlodlar tomonidan yaratilgan amaliy tajriba, ma'naviy-axloqiy, ilmiy, diniy va madaniy qarashlar, xalq madaniyati va ijodida ifodalangan moddiy hamda ma'naviy boyliklar "Madaniy meros" tushunchasida ifodalanadi. Har bir davr madaniy meros rivojiga o'ziga xos hissa qo'shadi. Masalan, qadimgi nodir asarlar va yodgorliklar hozirgacha insoniyatni hayratga solib kelmoqda. Ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan eng qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og'zaki ijodi namunalariidan tortib, bugungi

kunda kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan ming-minglab qo'lyozmalar, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san'at, siyosat, axloq, falsafa, tibbiyot, matematika, mineralogiya, kimyo, astronomiya, me'morchilik, delqonchilik va boshqa sohalariga oid qimmatbaho asarlar, o'lmas osori-atiqalar bu ko'lna o'lkada, bugun biz yashab turgan tuproqda qadimdan buyuk madaniyat mavjud bo'lganidan guvohlik beradi". Mamlakatimiz hududida mavjud bo'lgan to'rt ming yildan ziyod moddiy-ma'naviy obida umuminjahon merosining namunasi sifatida YuNESKO ro'yxatiga kiritilgan hana bu fikrni tasdiqlaydi. Mustaqillik yillarida ana shu bebaho Madaniy merosni tiklash, uni asrab-ayaylash va boyitgan holda kelgusi avlodlarga yetkazib berish yo'lida ulkan bunyodkorlik ishlari amalga oshirilib, izchillik bilan davom ettirilmoqda. Samarqand, Buxoro, Qo'qon, Toshkent, Qarshi, Termiz, Xiva, Marg'ilon, Shahrisabz kabi ko'lna shaharlarimizdagi tarixiy yodgorliklar, masjid-madrasalar, maqbaralar, qadamlolar hana Madaniy merosning ajralmas qismidir. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, mustabid tuzum davrida taqiqlab qo'yilgan urf-odat, marosim va an'analar, islomiy qadriyatlar, milliy bayramlar qayta tiklandi, o'zbek tili davlat tili maqomiga ega bo'ldi, jahon va milliy madaniyatimiz rivojiga ulkan hissa qo'shgan buyuk siymolarning nomlari tiklanib, asarlari har tomonlama o'rganilmoqda, qadamlolari obod etilmoqda. Bunday ezuq sa'y-harakatlar boy Madaniy merosimizni ko'z qorachig'idek asrab-ayaylash, boyitish, kelgusi avlodlarga bezavol yetkazib berishda begiyos ahamiyat kasb etmoqda.

"Madaniy boyliklar" tushunchasi. U ajdodlardan avlodlarga vorisiylik asosida yetib kelgan, insoniyatning buguni va kelajagi uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan moddiy va ma'naviy boyliklar, butun insoniyat mulkini tashkil etuvchi buyuk madaniy va tabiiy yodgorliklarni ifodalaydi. U xalqning, millatning asrlar mobaynida yozma manbalar va xalq og'zaki ijodida ifodalangan, obyektivlashgan va subyektivlashgan narsa va buyumlar aks ettirilgan moddiy, ma'naviy faoliyat mahsulidir. Unda bilim, tajriba, dunyog'arash, ma'naviyat va ma'rifat uyg'un tarzda muhrlangan. YuNESKO tashkiloti 1972 yilda jahon madaniy va tabiiy yodgorliklarini saqlash to'g'risidagi konvensiyani qabul qilgan (1975 yildan kuchga kirgan). Jahon Madaniy boyliklari ro'yxatiga jami 721 ta madaniy va tabiiy yodgorliklar kiritilgan. Ular orasida O'zbekistondagi Xiva (Ichana

qul'a), Buxoro, Shahrisabz va Samarqandning tarixiy markazlari hana bor.

Madaniyatning umuminsoniyligi va milliyligi. Bu sohada umumbashariyatga xos bo'lgan jihatlarni biz madaniyatdagi umuminsoniylik, millatning o'zigagina xos bo'lgan xususiyatlarini esa madaniyatning milliyligi deb ataymiz. Aslida esa milliylik va umuminsoniylik bir butun madaniyatning ikki tomoni, bir-birini taqozo etuvchi jihatlardir. Madaniyat ana shu ikki jihatning uzviy aloqasi va bir butunligi orqali namoyon bo'ladi. Milliylik — madaniyatning joni, uning millat bilan bog'liq yashash usuli, millatning unda namoyon bo'ladigan ruhidir. Umuminsoniylik esa madaniyatning butun jahonga xosligi, ana shundan kelib chiqadigan umumbashariy xususiyatlari, jamiyat rivojining barcha davr va hududlarga xos umumiy tamoyillardir.

Milliy madaniyatlar bir-birini boyitadi. Ular o'rtasidagi o'zaro ta'sir tabiiy ravishda xalqlar va millatlarning bir-biri bilan iqtisodiy, siyosiy, axloqiy sohalaridagi hamkorligi uzviy bog'liqdir. Biroq bir milliy madaniyatni boshqa xalqlarga zo'rlab targ'ib etish, joriy qilish ijobiy natijalarga olib kelmaydi. Milliy madaniyatning gullab-yushnashi xalqlarning sivilizatsiyalashgan taraqqiyot yo'lidan borishi va o'ziga xos sivilizatsiya yaratishida muhim ahamiyatga ega.

Istiqbol va madaniyat. O'zbekistonning o'tgan asrning 80 yillari oxirida mustaqillik tomon qadam tashlashi bilan, barcha sohalar qatori, madaniy hayotda hana o'zgarish va islohotlar olib borish uchun muayyan zamin hozirlana boshladi. Junnadan, Navro'zni umumxalq buyrurni sifatida nishonlash va O'zbek tiliga davlat tili maqomi berish haqidagi Qonunning qabul qilinishi bu yo'lidagi eng dadil qadamlar bo'ldi. Shundan so'ng birinchi navbatda milliy madaniyatimiz, xalq ma'naviy boyligining ildizlariga e'tibor berish, so'zda emas, amalda har bir kishining vijdon erkinligini ta'minlash, ma'rifat va madaniyatning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, ma'naviy boyliklarni yaratuvchi olimlar va ijodkor xodimlarga e'tiborni kuchaytirish, o'sib kelayotgan avlodga, uning madaniy tarbiyasiga nihoyatda katta javobgarlik hissi bilan yondoshish vazifalari belgilandi.

Vatanimizning yorug' kelajagini belgilaydigan, uning kuch-qudratini ta'minlaydigan omillar orasida ta'lim-tarbiya sohasi alohida o'runga ega. Chunki har bir millatning, xalqning ertangi kuni bugun

voyaga yetayotgan avlod taqdiri bilan uzviy bog'liqdir. Istiqloimizing ilk yillaridanog sog'lom avlod tarbiyasi eng ustuvor vazifa sifatida belgilanib, ushbu masala davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

7.6-§. Falsafada qadriyatlar muammosi

Falsafada qadriyatlar muammosi takror va takror murojaat qilib turiladigan azaliy mavzulardan biri sifatida qaraladi. Bu mavzu, ayniqsa, tarixda tub buriqlashlar ro'y berayotgan, jamiyat rivoji bir bosqichdan boshqasiga o'tayotgan, ijtimoiy-siyosiy tartiblar, kishilar ko'nikib qolgan mezonlar o'zgarib borayotgan davrlarda nihoyatda dolzarb muammoga aylanadi. Bunday davrlarda jamiyat a'zolarining qadriyatlariga munosabati, ular bilan bog'liq maqsad va idealari, qarash va tasavvurlari o'zgarib ketadi. Jamiyatda eski tizim va unga asoslangan ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy mezonlar o'rni yangi qadriyatlar tizimiga ehtiyoj tug'yladi, uni shakllantirish zaruratiga aylanadi.

XX asr oxirida sobiq ittifoqning barham topishi va O'zbekistonning mustaqillikka erishishi ana shunday davr boshlanganini yaqqol ko'rsatdi. Bu esa yuqoridagi xulosaning tarixiy jarayonlar natijasida isbotlangan hayot haqiqati ekanidan dalolat beradi.

Istiqol yillarida xalqimiz hayotida muhim o'zgarishlar ro'y berdi, davlat va jamiyat qurilishida tub islohotlar amalga oshirildi. Ummunsoniy qadriyatlariga asoslangan hayot qurish, huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish, jahon sivilizatsiyasi andozalariga mos keladigan qadriyatlar tizimini shakllantirish ushbu jarayonning tarkibiy qismiga aylandi.

Aynan ana shu davrda mamlakatimizda qadriyatlar va inson qadri masalasiga alohida e'tibor qaratila boshlandi. Bir-biri bilan uyg'un va chanbarчас aloqador bo'lgan bunday jarayonlar ummunsoniy va milliy qadriyatlar ustuvorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Qadriyatlar to'g'risidagi fan – "Aksiologiya" (aksio – qadriyat, logos – fan, ta'limot ma'nosini anglatadi) falsafaning shu masalani o'rganadigan va u bilan shug'ullanadigan sohasi hisoblanadi. Sobiq ittifoq davrida bu to'g'ri rida nihoyatda kam ma'lumotlar bor edi. Istiqol tufayli qadriyatlar to'g'risidagi qarashlarimiz shitob bilan

o'zgardi. Sobiq ittifoqning ilgari ulug'langan partiyaviy-sinfy qadriyatlari sarobga aylandi, zamona realliklari ta'lablariga javob bera olmay, o'tgan o'n yilliklardan iborat tarix sahifalari bilan birga yopilib ketdi. O'zbekistonda qadriyatlariga e'tibor kuchaydi, uning turli qirralari olim va mutaxassislar tomonidan tahlil etilmoqda. Qadriyatlar falsafasi – aksiologiyaning ko'pdan-ko'p mavzulari mutaxassislarimizning ilmiy izlanishlarida o'ziga xos o'rin tutmoqda.

"Moziyga qaytib ish ko'rmoq xayrlidir", – deb yozgan edi Abdulla Qodiriy "O'tgan kunlar" romanida. Xuddi shunday, "Qadriyat o'zi nima?" savoliga javob berishdan oldin mavzuning tarixini, qisqacha bo'lsa-da, o'rganmoq lozim. Busiz qadriyatlarining bugun va kelajakdagi ahamiyatini tushunib bo'lmaydi.

Qadriyatlar mavzusining tarixi. Qadriyatlar mavzusining tarixi, ildizlari va insoniyatga xos qadrlash tamoyillari shakllanishi uzoq o'timishga ega. G'arb olimlari bu borada, asosan, Yevropa madaniy merosi va g'oyalari tayanadilar, ko'plab allomalarning nomlarini ilgan oladilar. G'arbda qadriyatlar bilan shug'ullanadigan falsafiy soha – aksiologiya fanining shakllangani ham ularning bunday qarashlari uchun muayyan asos bo'ldi. Biz Suqrot va Aftotun, Aristotel va Gegellar katta e'tibor bergan bu mavzuning G'arb falsafasida o'z turixiga ega ekanligiga shubha qilmaymiz.

Ammo ushbu mavzu ko'hna va navqiron Sharq, xususan O'zbekiston uchun begona emas! Uning eng teran jihatlarini faqat G'arbdan emas, balki Sharqdan qidirish ham foydadan xoli bo'lmasa kerak. Nomlari sivilizatsiyamiz tarixiga abadiy bitilgan Xorazmiy, Farobiy, al Buxoriy, at Termiziy, Beruniy, ibn Sino, Najmid-din Kubro, Yassaviy, Naqshband, Ulug'bek, Navoiy, Mashrab, Bedil, Behbudiy, Avloniy kabi mutafakkirlar ijodida ham bu mavzuning izlari bor, teran qirralari ochilgan. Gap ana shu izlarni izlab topishda, ularni unutmastikda, sayqallab turishda, zamona realliklari nuqtai nazaridan xolisona talqin qilishdadir.

Avlod va ajdodlarimiz yaratgan qadrlash mezonlarining tarixi eng qadimgi naqlar, rivoyatlar, afsona, hikoyat, dostonlarga, ya'ni xalq og'zaki ijodi namunalari tashvib taqaladi. Spitamen, Muganna va Jaloliddin Mangubardi to'g'risidagi asarlarda, Alpomis, To'maris va Shiroq to'g'risidagi afsona va dostonlarda vatandparvarlik, xalq va yurt ozodligi uchun fidoyilik kabi ko'plab ummunsoniy qadriyatlar tasvirlangan. Ma'naviy merosimizning yorqin namunasi – "Avesto"

zardushtiylikning muqaddas kitobi bo'lganligidan unda bu dinning qadriyatlar tizimi, qadrlash mezonlari, o'sha davrdagi milliy g'oyalar yorqin ifodalangan.

Qadrlash to'g'risidagi qarashlar rivojida USh-XP asrlar katta ahamiyatga ega. Bu davrda arab ishlisi amalga oshirilgan, islom hukmron dinga aylangan edi. E'tirof etish kerakki, Qur'on va Hadislarda ta'riflab berilgan ilohiy qadriyat va qadrlash masalalari xalqimiz tarixi va madaniyatiga ta'sir ko'rsatgan. Shu bilan birga, arab ishlisi davrida ko'pgina milliy qadriyatlarimizning yo'qotib yuborilganligini ham qayd qilmoq kerak. Bu to'g'rida Beruniy "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida afsus bilan yozib qoldirgan.

Sivilizatsiyamiz qadriyatlarini va xalqimizga xos qadrlash me'yorlari musulmon Sharqi va arablar dunyosi madaniyatining rivojiga ham nihoyatda katta aks ta'sir ko'rsatgan. Tarixda nomlari saqlangan allomalarmiz o'z navbatida butun jahon, Sharq madaniyatiga g'oyat katta hissa qo'shganlar. Bunday fikrni Abu Hanifa, al Buxoriy, at Terniziy, Kubro, Ahmad Yassaviy, Naqshband kabi ilohiyot ilmining zabardast allomalari to'g'risida ham aytilish joiz. Ularning har biri o'z zamonasida islomni sivilizatsiyamizning yuksak madaniyati nuqtai nazaridan targ'ib va tashviqot etdilar, islom falsafasini yuksaklikka ko'tardilar, mazkur dinning butun jahonda katta mavqeyiga ega bo'lishda muhim faoliyat ko'rsatdilar. Ularning islom falsafasi va ilohiyotiga, uni zamona zayllari orasidan o'tish jarayoniga ko'rsatgan nihoyatda katta ta'siri to'g'risida maxsus tadqiqotlar olib borish mumkin. Afsuski, manbalar yetarli bo'lishiga qararnasdan, yurtimiz sivilizatsiyasining islom dini rivojiga va azaliy islom mamlakatlarining madaniyati taraqqiyotiga ta'siri to'g'risida yozilgan asarlar haligacha kam, bu to'g'ri-da keng qamroqli tadqiqotlar olib borish zaruriyati allaqachon yetilgan.

Masalaning muhimligi atog'li qomusiy olimlar – Xorazmiy, Farobiy, Beruniy, ibn Sino, al Farg'oni, Ulug'bek, Lutfiy, Navoiy, Bobur kabi sivilizatsiyamizning zabardast namoyandalari ijodi va merosi ko'zgusida yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi. Zero, ular nafaqat Markaziy Osiyo, arab-musulmon sivilizatsiyasi, balki jahon madaniyati taraqqiyotiga nihoyatda katta hissa qo'shganlar, yurtimiz qadriyatlarini ta'sirining butun olamga yoyilishida xizmat qilganlar.

Afsuski, dunyoning oltidan bir qismini egallab turgan sobiq ittifoqda qadrlashning umuminsoniy tamoyillarini barqaror qilish u yozda tursin, haqiqiy qadriyatshunoslik nuqtai nazaridan tadqiqotlar olib borishga ham izn berilmas edi. Faqat o'tgan asrimizning 60-yillariga kelib, qadriyatlar muammosi ba'zi mutaxassislar tomonidan tahlil qilina boshlagan bo'lsa-da, 90-yillargacha falsafa darsliklarida alohida mavzu sifatida o'z o'rniga ega bo'lmadi. Hukmron mafkuraning tarkibiy qisimga kirmaganligi, mavzularning juda kam tadqiq qilinganligi va nihoyatda oz ahamiyat berilganligidan maxsus falsafiy tadqiqotlar sohasiga aylana olmadi. Aksiologiya nomi bilan sobiq ittifoqda birotta ham darslik yoki o'quv qo'llanmasi chop etilmagan, hatto universitetlarning faylasuf, jamiyatshunos, tarixchi kabi mutaxassislar tayyorlaydigan ijtimoiy bo'limlarida ham bu sohaga oid maxsus bilimlar berilmas edi.

7.7.8. "Qadriyat" va "qadriyat" tushunchalari, qadriyatshunoslik muammosi

Qadriyatlar to'g'risida G'arbda keng tarqalgan "Aksiologiya" (aksio qadriyat, logos - fan, ta'limot) fani rivojlangan mamalakatlarda inson qadri va haq-huquqlariga doir ko'pgina tamoyillarning amaliyoti uchun nazariy asoslardan biri bo'lgan ilmiy sohalar qatoriga kiradi.

Bu borada "Qadriyat" tushunchasiga katta ahamiyat qaratish lozim. u muayyan qadriyatning ya'ni, biron-bir narsa, voqea, hodisa yoki birot idealning inson va jamiyat uchun qadri va ijtimoiy ahamiyatini anglatadigan tushunchadir. "Qadriyat" tushunchasi O'zbek tilida serqirra ma'no va mazmunga ega, u tilimizdagi ba'zi ibora va so'zlarda o'ziga xos shargona falsafiy mazmun borligidan dalolat beradi. Ana shu sababdan ham O'zbek tilida qadriyatning mazmunini bilib olish va uning ahamiyatini anglash, avvalo, qadriyatning ma'nosini bilish orqali boradi. Insonning insonga iborati, tarbiyadagi ta'sirini uning o'zi baholay olmaydi, balki boshqa inson baholaydi. Demak, qadriyat sifatidagi inson ta'sirida uning qadri va ahamiyati namoyon bo'ladi, boshqa kishi esa ana shu bevosita ta'sir natijasida uning ahamiyatini baholaydi, qadriyatga baho beradi.

Qadriyatlar muammosiga bag'ishlangan ilmiy-falsafiy munbalarining ko'pchiligida qadriyatni "baho" tushunchasi bilan qiyoslash, ularga bir xil daraja va ko'lamdagi tushunchalar sifatida qarash hollari uchraydi. Ayni paytda qadriyatlar jamiyat rivoji va

kishilar hayotining turli davrlarida turlicha ahamiyat kasb etadi, tarixiy zaruratga mos ravishda goh u, goh bu qadriyat ijtimoiy taraqqiyotning eng oldingi pog'onasiga chiqadi, boshqalari xiralashgandek tuyuladi. Masalan, yurtni yov bosganda – ozodlik, imperiya hukmronligi nihoyasida – istiqloq, urush davrida – tinchlik, tulqunlikda – erkinlik, xastalik va bemorlik paytlarida – shifosalomatlikning qadri ortadi, ularga intilish kuchayadi.

Qadriyatlarning asosiy shakllarini aniqlash borasida olimlar orasida bir xil va hamma e'tirof etgan yagona n.nazari yo'q. Ularni moddiy va ma'naviy, umumiy va xususiy, umumiy va xususiy bo'lgan bo'lmay. Bu shakllar ham ularga mos ravishda tabiat va jamiyatdagi narsa, voqea, hodisa, jarayonlar o'zaro uyg'unlikda, qonuniy bog'lanishda, umumiy aloqadorlikda namoyon bo'ladi. Bunday holardagi tahlil jarayonida ilmiy bilishning tizimlilik usuli, alohidalik, xususiylik va umumiylik, butun va bo'lak kategoriyalarining dialektikasiga asoslanish qo'l keladi.

Qadrsizlanish – muayyan qadriyat yoki qadriyatlar tizimining o'z qadriini yo'qotishi yoki pasaytirishi jarayonini, insonning o'z obro'-e'tiborini, mavqeyini yo'qotishi, nazardan qolishi ma'nosini anglatuvchi tushunchadir. Jamiyat taraqqiyotida sodir bo'ladigan umumiy qadrsizlanish biridaniga, bir kunda yoki to'sidan emas, balki tadarjiiy ro'y beradigan jarayondir. Insoniyat tarixida qadriyatlar tizimini qadrsizlanib ketgan davlatlar va imperiyalarining tanazzulga yuz tutgani, yo'q bo'lib ketgani ma'lum. Masalan, sobiq ittifoq hayotining oxirida, 80-yillarning oxirlarida ilgari zo'rlik bilan ushlab turilgan qadriyatlar tizimining butunlay qadrsizlanishi yaqqol ko'rinish qolgan edi. Oxir-oqibat, bu tuzum tanazzulga yuz tutdi va halokatga uchradi.

Qadrsizlanish jarayoniga sabab bo'ladigan ko'plab omillar mavjud. Muayyan qadriyat yoki bir necha qadriyat shakllarining haddan ortiq bo'rtirib yuborilishi, mutlaqlashtirilishi yoki siyqalashtirilishi, ularga noto'g'ri munosabatlarning muttasil siyosat usuliga aylantirilishi bunga sabab bo'lishi mumkin. Bunday holda qadriyatlar o'z mazmun-mohiyatini, odamlarning hayoti va faoliyatini uchun umumiy mezon, ularning intiladigan ideal yoki ularni muayyan maqsadlar sari birlashtiruvchi va safarbar qiluvchi mezon sifatidagi ahamiyatini yo'qotadi.

Qadrsizlanish muayyan qadriyat, milliy manfaatlar, davlat siyosatiga ishonchsizlik, odamlarning "nimalar" dandir hafsalasi "pir"

bo'lishi, ko'pchilikning ko'ngli "qolishi" tarzida ham namoyon bo'lishi mumkin. Har bir shaxs uchun jamiyatda o'z atrofidagilar o'rtasida o'z qadriini yo'qotish odamiylikni yo'qotish b-n barobar bo'ladi. Shu. har bir shaxs qadrsizlanish so'zi anglatadigan ma'nodagi xususiyat o'zida shakllanib qolmasligiga intilishi zarur bo'ladi.

Qadrsizlanish faqat shaxslar o'rtasidagina bo'lib qolmasdan, balki boshqa sohalarida ham ro'y berishi mumkin. Masalan, qimmatli qog'ozlar, pullar, ashyolar ham qadrsizlanishi mumkin. Bunday holatni dunyo davlatlarida ishlatiladigan mablag'lar va qimmatli qog'ozlar misolida ko'rish mumkin. Ba'zan qadrsizlanish oqibatida ma'lum bir mamlakatlarda pullar va qimmatli qog'ozlarni isloh qilishga zarurat seziladi. Qadrsizlanish iqtisodning barcha sohalarini qamrab olishi, muayyan davlat yoki butun jahon inqirozi tarzida ro'y berishi mumkin. Bunday hol iqtisodiy inqirozga olib keladi va butun dunyoda umumiy muammolarni keltirib chiqarishi shubhasiz.

Mustaqillik va qadriyatlar tizimi o'zgarishi. Istiqloq yillarida O'zbekistonda bu mavzuga umuminsoniy tamoyillar asosida yondashish shakllandi. Istiqloq asrlar davomida shakllangan o'ziga xos shargona va O'zbekona qadrlash masalalari va me'yorlarini qayta tiklash hamda zamonaviy talablar darajasida takomillashtirishni kun tartibiga qo'ydi. Zero, mustaqil bo'lmagan mamlakatning qadriyatlar tizimi hech qachon to'kis bo'lmaydi. Mustamlaka mamlakatning ma'naviy hayotida mustamlakachilarning qadriyatlar ustuvor bo'lishi aniq. Faqat mustaqillikka ushbu holatni tubdan o'zgartiradi, mamlakatning qadriyatlar majmuasini jahon tizimining teng huquqli va haqiqiy qisminga aylantiradi.

Shu sababdan ham istiqloq yangi qadriyatlar tizimini shakllantirishni tagozo qildi. Bu zaruriyat esa qadriyatlarini qayta baholash, yurtimizda shargona, azaliy va umuminsoniy qadrlash mezonlari ustuvor bo'lgan hayot tarzini shakllantirish ja-rayoni bilan uyg'unlashib ketdi. Qadriyatlar sohasidagi o'zgarishlar-ga e'tibor va bu boradagi yangi tamoyillardan ta'lim-tarbiyada foydalanish ehtiyoji oshayotganligining sababi ham ana shunda.

O'zbekistonning milliy istiqboliga asoslanadigan yangi qadriyatlar tizini shakllanish jarayonlari ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'naviy sohalaridagi o'zgarishlar, respublikamizda qadriyatlar omili samaradorligini oshirish borasidagi faoliyatning

asosiy yo'nalishlari ham ilmiy o'rganishni talab qiladi. Ushbu masalani oydinlashtirish uchun tarixga murojaat qilish, undan tanbehlar izlash mumkin. Holbuki dunyodagi eng qadimiy sivilizatsiyalardan biriga mansub bo'lgan, o'z ildizlari bilan asrlar qatriga borib taqaladigan va uch ming yildan ko'proq davrni qamrab oladigan xalqimiz tarixi, mustaqil O'zbekistonda shakllanayotgan yangi qadriyat tizimi va unga munosabatimizning tamal toshlarini qo'yadigan ma'naviy asosdir.

Mustaqil O'zbekistonning rivoji qanchalik yuqori pog'onalarga ko'tarilib boraverar ekan, tarix sahifalariga murojaat qilish, undan tashbihlar izlash ehtiyoji shunchalik o'rtib boraveradi. Ammo hayot faqat tarixdan iborat emas. Tarix naqadar serqirra va serna bo'lmasin, bugungi va kelajakdagi o'zgarishlarni to'la-to'kis qamrab olmaydi, balki kelajakda tarixga aylanadigan jarayonlarga asos bo'ladi, xolos.

Ilmoy taraqqiyot esa tarix silsilalari, turli qarama-qarshiliklar va ziddiyatlar orasidan o'ziga yo'l ochib boradi. Uning zamondagi bunday ilgariolma harakati jamiyat taraqqiyotini umumijamoiy qonuniyatidir. Bu qonuniyat qadriyat tizimlari, ularni tarkibiy qismlaridagi o'zgarishlar dialektikasi uchun ham umumiydir. Qadriyat tizimlarining zamona zayllari ta'sirida o'zgarishi va davr realliklariga mos holatga kelishi ham ana shu jarayonga bo'ysunadi. Bu jarayonda o'zgarishlar voqea va hodisalarni zamondagi ketma-ketligi tarzida ro'y beradi. Dialektik tafakkur esa ana shu davomiylikning in'ikosi, uni anglab olish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. U qadriyatlarini o'zgarishi va yangi qadriyat tizimlari vujudga kelishi jarayonini anglab olish imkonini beradi. Hozirgi davrdagi turli nomutanosibliklar, zamona silsilalari va muammolari orqali shakllanayotgan yangi qadriyatlar tizimi vujudga kelish jarayonini tasavvur qilmoq u uchun ham dialektik tafakkur va ilmiy bilish usullariga murojaat qilishga to'g'ri keladi.

Jamiyatning tub burilish bosqichlarida qadriyatlar tizimi, kishilarni ularga munosabati o'zgarishi shunchalik shiddatli tus oladiki, bu jarayonning tezkor sur'atlarini anglash, izohlash va asoslashga eng dialektik tafakkur usuli ham ulgura olmay qoladi. Biz tadqiqotlarimiz davomida bu fikr to'g'riligiga ishonch hosil qildik. Bu davrda sobiq ittifoq tizimi bilan bog'liq davr o'timishga aylandi.

Xullas, O'zbekistoni mustaqil rivojlanish yo'liga o'tganligi yangi qadriyatlar tizimi shakllanishi va barqarorligini ta'minlaydigan inosiy omildir. Mustaqillik tufayli dunyoga eshik ochish, jahon maydoniga, taraqqiy etgan davlatlar qatoriga qatoriga sobitqadamlik bilan kirib borish, o'zaro iqtisodiy, madaniy, ilmiy, savdo va boshqa sohalarda qizg'in hamkorlikni yo'lga qo'yish, O'zbekistoni, uning boy o'timishini, madaniyatini, hozirgi kunini va bu yerda amalga oshirilayotgan o'zgarishlar jarayonini dunyoga tanitish imkoniyatlari ochildi.

Bugungi kunda zaminimizda yashayotgan va bizga zamondosh bo'lgan kishilar hayotida yangi davr boshlandi. Ya'ni mustaqil O'zbekistonimizning milliy istiqboliga asoslangan yangi qadriyatlar tizimini barqaror qilish, bu tizimda qadriyat shakllarining dialektik uyg'unligiga erishish, inson qadri, qobiliyati, iste'dodini namoyon qilish uchun keng imkoniyatlar yaratish borasidagi dolzarb vazifalar hozirgi avlod umrining mazmuniga aylandi.

Mazkur sohada zimmamizdagi vazifalarni bajarishda ma'naviy-ma'rifiy vositalar handa targ'ibotning ta'sirchan usullarini qo'llash, faoliyatimizning ustuvor yo'nalishi bo'lib qolmoqda. Bu esa har birimizni ushbu yo'nalishda faol va omilkor bo'lishga undaydi hamda burchamizga ulkan mas'uliyat yuklaydi.

Tayanch tushunchalar:

Jamiyat, jamiyatning tuzilishi, oila, demokratik jamiyat, fuqarolik jamiyati, taraqqiyot, sivilizatsiya, jahon sivilizatsiyasi, madaniyat, qadriyatlar, qadrlash va qadrsizlanish mezonlari

Takrorlash uchun savollar:

1. Jamiyat deganda nimani tushunasiz?
2. Jamiyatga xos belgilarni sanang.
3. Sivilizatsiya nima?
4. Madaniyat nima?
5. "Qadr" va "Qadriyat" tushunchalarining mazmunini qanday izohlaysiz?
6. Qadrsizlanishni qanday tushunasiz?

VIII BOB. FALSAFIY ANTROPOLOGIYA. INSON FALSAFASI

8.1-§. Inson – Yaratganing mo'jizasi, falsafaning bosh mavzusi

Inson muammosi falsafaning azaliy mavzularidan biridir. Odamzotining dunyoga kelishi, boshqa jonzorlardan farqi, tabiat va jamiyadagi o'rni, insoniy fazilatlari, shaxsiy xususiyatlari to'g'risidagi masalalar hamma davr faylasufining diqqat markazida turgan. Fan sohasida odamning jismoniy tuzilishi, tabiiy-biologik xususiyatlarini o'rganish hamon davom etmoqda. Ijtimoiy fanlarda esa shaxs kamoloti, ijtimoiy, ma'naviy qiyofasi bilan bog'liq jihatlari tadqiq qilinmoqda. Xullas, odamzot uchun o'zi va o'ziga o'xshagan boshqa kishilar, ularning xususiyatlari, jamiyadagi o'rni, qadri, o'rinishi va kelajagi bilan bog'liq muammolar azal-azaldan eng asosiy tadqiqot va kuzatish ob'ekti bo'lib kelmogda.

Suprotning «O'zligingni angla», «O'zingni bilsang, olamni bilasan» degan hikmati so'zlari har bir tarixiy davrda yangicha ahamiyat kasb etadi. Insonda butun olam va jamiyatning mohiyati mujassamlashtirildi. Ulug' mutasavvif Abdulxolliq G'ijduvoni insonni «kichik olam» deb hisoblagan. Falsafada baho yuritiladigan barcha masalalar inson muammosiga bevosita daxldordir. Ummun o'lganda, insonga daxldor bo'lmasa, unga foyda keltirmasa, jamiyatning og'irini yengil qilmasa, unday fanning keragi bormikan? Shu ma'noda, inson, avvallo, o'zi uchun zarur bo'lgan fanlarni, ilmlar va bilimlar tizimini yaratgan.

Bu borada "Odam", "inson", "shaxs" tushunchalari qo'llaniladi va ularni kundalik hayotda qariyb bir xil ma'noda ishlatish hollari uchraydi. Ammo ular orasida ilmiy jihatdan muayyan farqlar ham yo'q emas. "Odam" tushunchasi - biologik va ijtimoiy jihatlarni o'zida mujassamlashtiradigan tirik jonzotga, - odam zotiga, - nisbatan ishlatiladi. Odam zotini boshqa jonzorlardan farq qiluvchi eng muhim belgilari ong, axloq, xulq, bilim, ijtimoiy mehnat qila olish qobiliyati va boshqalardir. "Inson" tushunchasi esa odam zotini muayyan darajadagi ijtimoiy xususiyatlar va jihatlarni o'zlashtirib olganligi bilan bog'liq kamolot darajasini ifodalaydi. Ijtimoiylik - "shaxs" tushunchasi uchun ham asosiy xususiyatdir, ammo bunda ijtimoiy jihatdan ma'naviy-axloqiy kamolotga yetganlik tushuniladi. Ilmiy

adabiyotlarda inson va shaxsga nisbatan rang-barang ta'riflarni, turli xil talqinlarni uchratish mumkin

8.2-§. «Inson» tushunchasi va uning falsafiy talqini

Inson - avvalo tiriklikning eng oliy mo'jizasi, boshqa jonzorlardan ajralib turuvchi ijtimoiy mavjudot sifatida, tabiiy-tarixiy qadriyatdir. Insonni ontologiya / grekcha - boriq, nazariya, ta'limot / va antropologiya / grekcha-inson, ta'limot / nuqtai nazaridan, ya'ni insonni boriqning bir qismi sifatida talqin qilish - ontologiya - va uni vujudga kelishi, ijtimoiy xususiyatlarining shakllanishi bilan bog'liq tadqiqotlar / antropologiya / hamon davom etmoqda. Inson - tarixiy taraqqiyot jarayonida turli xislatlar, sifatlar va xususiyatlarga ega bo'lgan, ma'naviy-axloqiy jihatlarni qiyofasida aks ettirgan ijtimoiy mavjudot sifatida jamiyadagi asosiy qadriyatdir. Shu bilan birga u olamga ijtimoiy munosabatlarda bo'lish, odamlar bilan muomala va aloqaga kirishish, mehnat qilish asosida moddiy va madaniy boyliklarni vujudga keltirish, tafakkuri, his-tuyg'ulari, fikrlarini tili vositasi da ifodalash kabi xususiyatlarga ega bo'lgan - umumijimoiy vujud hamdir.

Inson jamiyatsiz yashay olmagandek, jamiyat ham insonsiz mavjud bo'lmaydi. Har qanday jamiyat o'zini tashkil qilib turgan kishilar faoliyati, o'zaro munosabati va umug'zarorligi bilan tirikdir. Shu ma'noda inson - har qanday jamiyat bor bo'lishini ta'minlab turadigan asosiy ijtimoiy elementdir. Bunday ta'minlab turish insonni individual - shaxsiy ishtiroki orqali, ya'ni biror guruh, qatlarni, sinf, qavm, elat, xalq yoki millat doirasidagi faoliyati, oila va turmushdagi hatti-harakati, amalga oshirgan ishlari, yaratgan boyliklari, o'ziga va o'zgalarga nisbatan munosabati orqali namoyon bo'ladi.

Hozirgi ilmiy adabiyotlarda insonning tabiiy-ijtimoiy boriq'i mavjudligi tan olinadi. Bu borada biologik yondashuv insoniy munosabatlarda me'yorlarining evolyutsion-biologik asoslariga e'tibor qaratadi. Unga ko'ra odamzotining shaxsga aylanishi, o'z qadri va o'zgalarga qadri anglash jarayoni uzoq yillar davom etadi. Dastlab, norasida go'dak uchun Ona ko'kragi, sut, allasi eng buyuk qadriyat bo'lsa, ona ko'lidagi tushgan, odamlar Ona ko'krigidan ajralgan bola uchun esa, asta-sekin atrof-muhit, o'zi yashayotgan makon, o'zga kishilar va o'zi ham qadriyatga aylanib boradi. Bu davrda u o'z shaxsiy ehtiyoji va maqsadlarini o'ziga xos qadriyat ko'zgusi orqali

ko'radi, o'ziga kerakli va zarur narsalarni muhayyo qilishlarini ko'proq xohlaydigan, talab qiladigan bo'lib qoladi. Bolalar hayotini ko'pgina tadqiqotchilari kamolotning bu muhim davrida 3-6 yosh o'z qadri oshirish va shaxsini ko'proq sevish \ bolalik egotizni \ mavjud bo'lishni ta'minlaydilar.

Albatta inson ilk bolalik davrida qolib ketmaydi, ota-ona, qarindosh-urug', dastlabki o'qituvchilar uni qadriyatlar mezonini anglashida muhim o'rin tutadi, shu tariqa inson kamolot sari boradi. Bu jarayonda yetuk shaxsga aylanish imkoniyati bo'lgan odamzot naslining har bir vakili oilaviy, ma'naviy-axloqiy, milliy, ijtimoiy qadriyatlar ta'sirida tarbiyalanadi, shu bilan birga, shaxsiy jihatlari, qadrlanadigan sifatlari va xususiyatlari kamolotga yetib boradi. Bu jarayonda shaxsning o'zi ham ijtimoiy qadriyat sifatida shakllanib, o'z qadriini namoyon qilib boradi.

Inson tabiati bilan bog'liq bu jarayonni sotsial yondashuv tarafdorlari ijtimoiy ahamiyatga molik sabablar bilan tushuntiradi va insonning ijtimoiy funksional, «qandaydir genlar»ga e'tibor bermasdan foydalanish mumkin bo'lgan davlat mashinasi unsuri sifatidagi obrazini yaratadi. «Inson barcha ijtimoiy munosabatlar majmuidir», degan shior aynan ijtimoiylik inson hayoti substansiyasi, negizini tashkil etishini tushunish imkonini beradi.

Hozir G'arb adabiyotlarida «amind - bodi» (aql - tana), «mature - nurture» (tabiat - tarbiya) muammosi muhokama qilinmoqda. Ammo asosiy muammo ko'rsatib o'tilgan mohiyatlarni mufassallashtirishda emas, balki insonning yagona obrazini yaratishdadir. Bu esa ijtimoiy-gumanitar va tabiiy-ilmiy sohalaridagi bilim yutuqlarini o'zida mujassamlashtirgan kompleks yondashuvni taqozo etadi. Homo sapiens evolyutsiyasi to'g'risida so'z yuritganda, oddiy biologik yoki ijtimoiy mezonlarga emas, balki biologik-ijtimoiy mezonlarga suyanish lozim.

Inson ongli mavjudot. Bir zamonlar faylasuflarning ustozlari Sugrot «O'zingni bilsang, olamni bilsang», - degan edi. Falsafiy hikmatga aylanib ketgan bu fikr ortida olam kabi inson ham sir-u sinoatlarga boy, u o'zini bilish orqali olam mohiyatini anglashga yo'l ochishi mumkin, degan g'oya yotibdi. Shu ma'noda, inson o'zini tashqi olamdan ajratib, alohida bir mo'jiza va tadqiqot mavzui sifatida o'rganishga harakat qila boshlagan paytdan buyon uni

o'ylantirib kelayotgan muammolardan biri ongning mohiyati, tafakkurning kelib chiqishi masalasidir.

Shu nuqtai nazaridan qaraganda, ongning tabiatini anglash masalasi - eng qadimiy falsafiy masalalardan biri, deyish mumkin. Garchand ong va uning turli xususiyatlari insonga xos hodisa sifatida psixologiya, adabiyot, sotsiologiya kabi fanlarning tadqiqot mavzusi doirasiga kirgan bo'lsa-da, ongning mohiyati, uning turli ko'rinishlari o'rtasidagi munosabat kabi masalalarni o'rganish bilan aynan falsafa shug'ullanadi.

Ongning mohiyati masalasi eng qadimiy muammolardan biri ekan, uni anglash jarayonida turli xil javoblar bo'lganligi tabiiy. Bu savolga eng qadimiy javob diniy va mifologik qarashlar doirasida berilgan.

Ongni diniy tushunish uni ilohiy hodisa, Xudo yaratgan mo'jiza tarzida talqin qilishga asoslanadi. Ko'pgina dinlarda inson ongi Xudoning, buyuk ilohiy aqlning mitigina aks etishi, uning namoyon bo'lish shakli tarzida tavsiflanadi. Bunday qarashlarning ildizi juda qadimiy bo'lsa-da, ular hamon o'zining ko'plab tarafdorlariga ega. Zero, u olam va odamning yaratilganligi masalasi bilan bevosita bog'liqdir. Kimda-kim olam va odam yaratilganligini tan olar ekan, ong ham yaratilganligi qudrati ekanligini tan olishi tabiiy. Barcha dinlar kabi islom dinida ham ana shunday qarash e'tirof etiladi va ong, tafakkur Yaratilgan insonga in'omni, ilohiy mo'jizalar sifatida tavsiflanadi.

Bunday qarashlardan farq qiladigan va ong muayyan moddiylikning miyada aks etishi deb tushunishda, uning mohiyati inson tanasi faoliyati bilan bog'lab talqin etiladi. Bunday qarashlar ham qadimiy ildizlarga ega. XVIII asrga kelib ongni bevosita inson miyasi faoliyati bilan bog'lashga harakat qilgan qarashlar ham shakllandi. Ayni paytda materialistik yo'nalish nomini olgan bunday yondashuvlar doirasida ongning mohiyatini buzib talqin qilish xollari ham paydo bo'lgan. Falsafa tarixida «Vulgar materializm» deb nom olgan oqim nanoyandalarning qarashlari bunga misol bo'la oladi. Ularning fikricha, xuddi jigar safro ishlab chiqargani kabi, miya ham ongni ishlab chiqaradi. Bunday yondashuv natijasida ong ma'naviy emas, balki moddiy hodisa, degan xulosa chiqadi. Vaholanki, safroni ko'rish mumkin, ammo ongni ko'rib ham, ushlab ham, o'lachab ham bo'lmaydi.

Moddiylikka asoslangan qarashlarga ko'ra, ong in'ikosning oliy shaklidir. Xo'sh, in'ikos deganda nima tushuniladi. In'ikos muayyan ta'sir natijasida paydo bo'ladi. Buning uchun esa, hech bo'lmaganda, ikkita narsa, jonzo'lar, ya'ni ob'ektlar bo'lishi va ular o'rtasida o'zaro ta'sir sodir bo'lishi lozim. Eng umumiy ma'noda, har qanday narsalarning u bilan ta'sirlashuvda bo'lgan boshqa narsalarning ta'sirini muayyan tarzda aks ettirishi bilan bog'liq xossasiga in'ikos deyiladi.

Shu ma'noda in'ikos haramma joyda mavjud. Ayni paytda har bir holatda u o'ziga xos xususiyatga ega. Chunonchi, notirik tabiatdagi in'ikos bilan tirik tabiatdagi in'ikos bir-biridan tubdan farq qiladi. Notirik tabiatda in'ikos oddiyligi bilan ajralib tursa, tirik tabiatda u murakkab xarakter kasb etadi.

Shu bilan birga, notirik tabiatda in'ikos passivligi, tirik tabiatda esa, faolligi bilan ajralib turadi. Tirik tabiatda in'ikos tashqi ta'sir natijalaridan faol foydalanishni keltirib chiqaruvchi axborotli in'ikos shaklini oladi. Ayni paytda axborotli in'ikosning o'zi tirik tabiatning har bir darajasida yanada murakkablashib, o'ziga xoslik kasb etadi. Mana shunday murakkablashuv jarayoni psixik in'ikosning shakllanishiga zamin yaratadi. Aynan psixik in'ikos darajasida voqelikka aktiv munosabat ham shakllanadi, in'ikosning ilgariab borishidan esa, o'z navbatida, uning o'ziga xos, yuqori shakli bo'lgan onging paydo bo'lishiga imkoniyat yaratadi.

Odatiy ong hayotiy tajriba asosida vujudga kelgan oddiy xulosalar, qarashlar majmuidan iborat bo'lib, kishilarning kundalik hayotidagi voqealarni aks ettiradi va rivojlanadi. Uning sohiblari – sub'ektlari alohida olingan shaxslarning hayotiy tajribasi, qiziqishlari, qobiliyatlari, bilimlari, hayotda egallangan mavqelari hech qachon bir xil bo'lmaydi.

Odatiy ongda nazariy bilimlarga dalil va asos bo'lib xizmat qiladigan elementlar bo'ladi. Olimlar, san'akorlar turli nazariyalari, badiiy obrazlar yaratishda hayotiy-kundalik ongga asoslanadilar, undan ma'naviy oziq oladilar.

Odatiy ongda xalq donishmandligi, an'ana va urf-odatlar, kundalik turmush qoida va talablari, tabiat haqidagi bilimlar, shuningdek turli uydirmalar, noto'g'ri qarashlar ham o'z ifodasini topadi. Ko'p asrlik hayotiy tajribani ixcham shaklda o'zida mujassamlashtirgan xalq maqollari bunga misol bo'la oladi. Odatiy

ong sof xolda uchramaydi. Chunki, inson farzandi mur'aklik davridanoq o'z atrofidagilar, so'ngra kitoblar, ta'lim tizimi yordamida inson zakovati erishgan ilmiy bilimlarni ham o'zlashtirishga kirishadi. Boshqacha aytganda, sodir bo'layotgan voqealarga nafaqat o'z tajribasi, balki ilmiy bilimlar nuqtai nazaridan ham baho bera boshlaydi, nazariy ong ta'sirida bo'ladi.

Xo'sh, nazariy ong deganda nimani tushunish kerak?

Nazariy ong deganda nazariyotchilar, olimlar ishlab chiqqan nazariy qarashlar va ilmiy bilimlar tizimi tushuniladi. Odatiy ongdan farqli o'laroq nazariy ong o'zgaruvchan xarakterga ega. Bu o'zgaruvchanlik ilmiy bilimlarning shiddatli rivojlanishi, voqelik haqidagi bilimlarning doimiy chuqurlashib va kengayib borishi bilan belgilanadi. Shuningdek, odatiy ongga voqealarning tashqi tomonini ifodalash xos bo'lsa, nazariy ong voqealarning mohiyatini, rivojlanish qonuniyatlarini aks ettiradi. Shuning uchun ham u odatiy ongga faol ta'sir qila oladi va kundalik tajriba asosida hosil qilingan bilimlarni saralashga yordam beradi.

Bulardan xulosa shuki, ong va tafakkur insonga olam va odam, voqea va hodisalar sirlarini bilish, ular bilan bog'liq tushuncha va tamoyillar, qonunlar va o'ziga xos jihatlar, masala va muammolarni anglash, bu yorug' dunyoda mazmunli hayot kechirish uchun ato etilgan.

8.3-§. Insonning biologik va ijtimoiy tabiati

Insonning biologik va ijtimoiy tabiati haqidagi falsafiy asarlarda jins, jinsiy munosabatlar, erkak va ayol o'rtasidagi farq, avlodlar o'rtasidagi munosabatlar, o'lim muammolari deyari yoritilmagan. Vaholanki, insonning real hayoti – tug'ilish va o'lish bilan bog'liq biologik vaqt doirasi bilan chegaralangan. Mazkur chegaralarda hayot kontinual va avlodlar o'rtasidagi munosabatlar ham, jinslar o'rtasidagi munosabatlar ham bog'liq bo'lgan o'zgarishlarga to'la. Hozirgi zamon falsafasi va fani insonni o'rganishda uning yaxlit ijtimoiy-biologik mavjudot sifatidagi talqinidan kelib chiqadi.

Inson va uning qobiliyati muammosi shuning uchun ham alohida o'rin egallaydiki, tabiiy ilmiy bilimning bu muammoni o'rganish imkoniyatlari ancha cheklangan. Falsafiy va ijtimoiy bilim ham insonni mukammal bilishni da'vo qila olmaydi. Demak, bunda

kompleks yondashuvigagina umid qilish mumkin. Bu yondashuv inson tabiatini tushunishning butun ratsionalistik an'anasi hamda ezoterik tafakkur imkoniyatlaridan foydalanish hisobiga insonni o'rganish chegaralarini ancha kengaytirish imkonini beradi.

Hozirgi zamon fani inson hodisasini o'rganishga tabiatshunoslik va jamiyatshunoslikka oid bilimlar sintezi asosida yondashishni taklif qiladi. Bunda inson ijtimoiy xulq-atvorining ijtimoiy-biologik asoslarini aniqlash asosiy muammo hisoblanadi. Hozirgi fanlarda inson va oliy hayvonlar xulq-atvori o'rtasidagi o'xshashliklarning samarali keng muhokama qilinmoqda. Ijtimoiy biologiya darvinizm printsiplari va tushunchalari, chunonchi, tabiiy tanlanish, evolyutsiya jarayonini populyatsion genetika qonuniyatlari universalligining adaptogenezi sifatida tushunishni qabul qilish zarurligini qayd etmoqda. Insonni bilishning tabiiy-ilmiy metodlariga yon bosish insonshunoslikning biologiyaga bog'lanib qolishiga olib kelishi mumkin. Tabiiy fanlar sohasida erishilgan yutuqlarga e'tiborsizlik esa insonni real o'rganishda uncha foydali bo'lmagan abstrakt va spekulativ modellarning tuzilishiga olib keladi.

Inson haqidagi fikrlar inson tabiatini va mohiyatini farqlash zarur, degan xulosaga olib kelgan. Bu yerda aniq chegara bo'lishi mumkin emas, chunki inson doim olam jumhug'i, uning ochilmagan siri bo'lib kelmoqda. Lekin, shunga qaramay, fanda inson qobiliyati va sifatлари majmuii uning tabiatini bilan bog'lab o'rganish qabul qilingan. Aqllilik, muomala qilish va ijtimoiy hayot kechirish qobiliyati insonning asosiy xususiyatlari hisoblanadi.

Inson mohiyati esa, o'z tabiatining teran o'zagi, faqat «insonagagina xos bo'lgan» jihatlari yoki insonni oliy hayvondan farqlash imkonini beruvchi sifatlar bilan bog'liq. Inson mohiyati nimada, degan savolga mutafakkurlar har xil javob beradi. «Inson mohiyati ayrim individga xos bo'lgan mavhum narsa emas. Amalda u barcha ijtimoiy munosabatlar majmuiidir», degan ta'rif insonning ijtimoiyligini odamzotning eng muhim va asosiy negizi sifatida qayd etadi. Bu yondashuv butun insoniyatning yagona teran mohiyati va aniq qayd etiladigan inson tabiatini mavjudligini inkor etuvchi falsafiy antropologik relyativizmining amaldagi muqobilidir.

Inson haqida oddiy odamlar orasida so'z yuritilganida, odatda, mohiyat – tug'ma, shaxsiyat – o'zlashtirilgan sifat ekanligi qayd etiladi. Shaxsiyatan farqli o'laroq, mohiyatni osongina yo'qotish,

o'zgartirish yoki buzish mumkin emas. Shart-sharoitlarni o'zgartirish organi shaxsiyatni deyarli to'liq o'zgartirish mumkin. Shaxsiyat yo'qolishi yoki o'zgarishi mumkin. Mohiyat inson jismoniy va aqliy holatining negizi hisoblanadi. Shaxsiyat o'zlashtirilgan sifatlardan tashkil topadi. Shaxsning shakllanishida imitatsiya – taqlid yo'li va tasavvur muhim ahamiyatga ega. Mohiyat shaxsiyatan ustun bo'lsa, odam o'zi uchun foydali narsalarni afzal ko'radi, shaxsiyat mohiyatdan ustun bo'lgan holda esa o'zi uchun zararli narsalarni afzal biladi, degan g'ayrioddiy yondashuv ham mavjud.

8.4-§. "Inson" tushunchasining talqinlari

Dunyo markaziga insonni qo'yuvchi yondashuv doimo antropotsentristik yondashuv deb atalgan. Qadimgi so'fist Protagorning. «Inson barcha narsalarning mezon», degan mashhur iborasi antropotsentrizmining aniq ifodasidir. Bunda jonsiz va jonli tabiatning o'zaro ta'siri inson me'yorlari, ideal hamda da'volari nuqtai nazaridan qaratiladi. Inson dunyoning asosiy va eng katta boyligi sanaladi.

Ammo insonni bilish sohasida antropotsentrizmdan tashqari boshqa yondashuvlarga ham duch kelish mumkin. Tabiatni hamma narsadan ustun qo'yuvchi naturalistik yondashuv – tabiiy sentrizm va u bilan uzviy bog'liq bo'lgan naturalizm prinsipi shular jumlasidan. Bu yerda, inson – tabiat farzandi. Uning barcha xato va kamchiliklari boshqa har qanday tabiiy jarayonlar singari o'rinni hamda tabiiy. Kosmosentrizm – kosmosning hamma narsani, shu jumladan, insonning mohiyati va tabiatini ham belgilovchi ta'siriga ishora qiluvchi dunyog'arash, hisoblanadi.

Tarixiy-sivilizatsion jarayonda teosentrizm ta'limoti ham muhim rol o'ynagan. U oliy, g'ayritabiiy mavjudotni dunyoning asosiy va eng muhim omili deb e'lon qilgan. Bu borada tarixda juda chiroyli, e'zgu niyatli va kuchli odamlar yashagan Atlantida haqida o'ta jozibali afsona mavjud. Bu afsonada aytilishicha, Atlantida jannatmakon bir joy bo'lgan, unda odamlar baxtiyor yashar ekanlar. Afsuski, atlantlarning har biri o'zini o'ylab, o'z farovonligi haqida g'ayg'urib, o'zlashtirgan bilimlaridan shaxsiy maqsadlagina foydalanib, olamda insondan ulug'roq jonzot yo'q va har kim o'ziga o'zi qonun, deb hisoblay boshlagach, Atlantida inqirozga yuz tutgan emish.

Platon bu ideal davlatga Atlantika okeanidan geografik o'rin va tarixdan muayyan vaqt berdi – u 11500 yil oldin mavjud bo'lganini qayd etadi. Platon 70 yoshga to'lgach, Atlantida haqidagi afsonani eslash fursati yetdi. «Timey» va «Kritiy» dialoglarida Atlantida tarixi hikoya qilinadi. Platon o'z bobosi Timeydan, Timey – otasining Solon ismi yaqin do'stidan, Solon esa – davlat ishlari bilan Misrda bo'lgan paytida shu yerlik kohindan eshitgan rivoyat to'g'risida so'z yuritiladi: «To'g'iz ming yil muqaddam sizlar Gerakl ustunlari (Gibraltar bo'g'oz) deb ataydigan bo'g'oz ortida Atlantida degan katta orol bo'lgan. Bu orolda qirollarning qudrati va ajoyib sulolasi yuzaga kelgan. Bu sulola juda ko'p mamlakatlarni o'ziga bo'ysundirishga harakat qilgan. Ammo bir nechta kuchli zilzilalar bu orolni qismlarga bo'lib tashlagan, keyinchalik u suv ostida qolgan va butunlay yo'q bo'lgan».

«Kritiy» dialogi manzarani quyidagicha to'ldirish imkonini beradi. Xudolar Yerni o'zaro bo'lib olganlarida, donishmandlik ilohasi Afinaga Gretsiya, Atlantida dengiz xudosi Poseydonga tekkani. Poseydon orolda yashaydigan Kleyto ismi qizni sevib qolgan. Kleyto unga o'nna o'g'il tug'ib bergan. Bu o'g'illarning har biri keyinchalik orolning o'z qismida hokimlik qilgan va faqat oliy hukmdor Atlas yoki yunoncha Atlantga bo'ysungan. Atlantida aholisi yuksak axloqiy me'yorlarni asrlar davomida saqlab kelgan. Lekin vaqt o'tishi bilan ular juda izzatlash va ochko'z bo'lib qolganlar. Shunda Zevs ularni jazolashga qaror qilgan va orolni suvga g'arq qilgan.

Atlantida haqidagi afsona katta ma'naviy mazmunga ega. U axloqiy nopoklikdan saqlanishga chaqiradi, ayni vaqtda, inson o'z millardoshlari va butun dunyo taqdiri uchun mas'ul ekani haqida ogohlantiradi.

Hozirgi adabiyotlarda kosmos tafakkuri yoki kosmik aqlni anglatuvchi teokosmizm atamasiga ham duch kelish mumkin. Ba'zan inson, umuman, insoniyat rivojlanishining yangi darajasi zarurligini asoslash uchun ayni shu kosmik aqlga murojaat qilish talab etiladi. Oliy kosmik aql faollik, cheksiz harakat va rivojlanishning bosh negizi sifatida qabul qilinadi.

Sotsiotsentrizm ta'limoti madaniy-tsiivilizatsion omillarga suyanadi. Bu yerda inson o'zi yashaydigan ijtimoiy-madaniy muhit mahsuli sifatida namoyon bo'ladi. Sotsiotsentrizmga eng yaqin

tushuncha sifatida amal qiluvchi kulturotsentrizm inson madaniyat mazmuni orqali o'z ma'nosini kasb etadi, degan tezisni himoya qiladi.

Antropotsentrizmning ziddi – insonga geologik kuchlardan biri sifatida qaraydigan yondashuv deantropotsentrizm deb ataladi. Hozirda ancha mashhur bo'lgan bu yondashuv insonni ustun mavqei va o'rnidan mahrum etadi, hech narsa bilan cheklanmagan o'zboshimchalik oqibatlari haqida o'ylashga majbur qiladi. Insonni o'zi yaratgan texnokratik, sun'iy dunyo bilan universal evolyutsion rivojlanishga bog'lashdan iborat bo'lgan masala koevolyutsiya muammosi sifatida namoyon bo'ladi.

Falsafiy qiziqishlari markazida tabiat va inson mohiyati to'g'risidagi masala turuvchi fan «Falsafiy antropologiya» deb ataladi. U ekzistentsiya g'oyalari qarang mo'ljalluvchi faylasufarning fikr-mulohazalariga juda boy. Antropologik yondashuv inson borlig'ining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi, insonning ekzistentsial tahlili bilan shug'ullanadi. «Ekzistentsiya» tushunchasi tadqiqotining fikrini, avvalo, inson qilmishlari va azob-uqubatlarida namoyon bo'luvchi inson hamda dunyo aloqalarini izlash, aniqlash tomoniga yo'naltiradi.

Hozirgi zamon G'arb falsafasining yo'nalishi sifatidagi falsafiy antropologiya dastlab nemis faylasufi va sotsiologi M. Sheler (1874-1928) asarlarida ishlab chiqilgan va germaniyalik faylasuf X. Plesner (1892-1985), nemis mutafakkiri A. Gelen (1904-1976) asarlarida rivojlantirilgan.

Shaxsni umumbashariy rivojlanishining asosiy mazmuni deb e'lon qiluvchi personalizm uni o'rganishga nisbatan ancha murakkab yondashuvlarni taklif qiladi. Shaxs o'z mohiyatini muqarrar tarzda o'zidan tashqarida ko'radi, bu – eksteriorizatsiya, u teran ichki me'yor va mo'ljallardan oziqlanadi, bu – interiorizatsiya. Nihoyat, shaxs o'z real empirik mavjudligining tor chegaralaridan o'tib, oliy qadriyatlar haqiqat, e'zgulik va go'zalikka intiladi, bu – transendentsiya.

Ekzistentsializm insonni ilmiy metodlar yordamida bilib bo'lmashige haqidagi g'oyani qattiq himoya qiladi. Birinchi va ikkinchi jahon urushlari oralig'ida davrda Yevropa sivilizatsiyasida insonparvarlikning taqchilligi fanga bo'lgan ishonchning yo'qolishiga olib keldi. Insonning haqiqiy mavjudligi, ya'ni ekzistentsiya uning obyekt tarzidagi haqiqiy borlig'iga teng emas. Atamalar, tushuncha va abstraksiyalar bilishning ilmiy obyektivligini insonning haqiqiy

borlig'idan uzoklashiradi. Inson doim hayotida muayyan yo'lni tanlash holatida bo'ladi, u o'zlikni anglash yo'lida ko'p karra o'zgaradi. Ekzistensializm asoschisi S.Kerkegor an'anaviy fandan voz kechib, haqiqiy ekzistensiya sari yuksalishning ancha izchil uch bosqichli nazariyasini taklif qildi. Tashqi borliqni aniqlash bilan bog'liq birinchi – estetik bosqichda lazzatlanishga intilish yetakchilik qiladi. Ikkinchi – axloqiy bosqichda burch hissi va axloq qonuni me'yorlari hukm suradi. Uchinchi – diniy bosqichda ongli ravishda qabul qilingan azob-uqubat mavjudlik prinsipi hisoblanadi. Bu o'z kechinmalarini xayoldan o'tkazish borliqning yangi «transendent» mezonini tushunib yetish imkonini beradi.

Yuqoridagi qarashlar inson mavzusining nihoyatda serqirra ekanini, u bilan bog'liq muammolarga nisbatan rang-barang yondashuvlar mavjudligini yaqqol namoyon qiladi. Bu esa, o'z navbatida, na'fatat hozirgi davrda, balki kelajakda ham inson bilan bog'liq muammolar falsafaning asosiy masalalaridan biri bo'lib qolaverishini ko'rsatadi.

Turli zamonlarda mutafakkirlar insonni turlicha ta'riflaganlar. Homosapiens- "aql-idrokli odam"- eng ko'p qo'llaniladigan ta'rif. Animalrationale – "oqil hayvon" ta'rif K.Limening zoologik tasnifida keltirilgan; atoolmakinganimal - «qurol yasovchi hayvon» - Franklin taklif qilgan ta'rif. - Animalsymbolicum – «ramziy hayvon sifatidagi odam» Kassirer chiqargan xulosa. Kerkegor g'oyalarni quyidagicha talqin qilish mumkin: «inson - tanlash qobiliyatiga ega jonzo», Nitsche insonni va'da berishga qodir, bizni axloq qoidalari dunyosiga olib kiruvchi jonzo sifatida ta'riflagan. Russo «Fikrovchi inson - yo'ldan ozgan jonzo», degan. Inson yangilikka intiluvchi jonzotga tenglashtiriladi. Ba'zan unga o'z hayotiga mutlaqo asketik yondashishga qodir jonzo sifatida qaratiladi. M.Sheler fikriga ko'ra, inson haqida fikr yuritayotgan o'qimishli yevropalikning ongida g'oyalarning uch doirasi to'qnashadi. Birinchisi – yahudiy va xristianlarning Odam Ato va Momo Havo, yaralish, jannat va gunohga berilish haqidagi an'anaviy tasavvurlari doirasi. Ikkinchisi – qadimgi yunonlarning insonni inson qilgan narsa uning aqli, nutqi va oqilligidir, degan tasavvurlari doirasi. Uchinchisi – hozirgi tabiatshunoslikning inson Yer rivojlanishining ancha kech-ki mahsuli, o'zidan oldin hayvonot dunyosida mavjud bo'lgan shakllardan

energiya va qobiliyatlari birkuvining murakkablik darajasi bilanagina farq qiluvchi jonzo, degan yondashuvlari doirasi.

Ayib o'tilgan va boshqa shunga o'xshash ta'riflar insonning umumiy obrazini yaratadi. Shunga qaramay, inson barcha zamonlar va xalqlarda dunyoning eng buyuk siri bo'lib qolayotir. Bu ta'riflarni falsafa tarixida insonning mavjudligi yagona ishonchli dalil asosida aniqlangan davrda dunyoga kelgan ta'riflar bilan tenglashtirish mumkin. Masalan, F.Dekartning «Cogitoergosum» - "fikrlayapman, demak, mavjudman" yoki J.Berklining «Mavjud bo'lish - idrok etilish demak», Men de Biranning «Voltoergosum» - «Xohlayapman, demak, mavjudman», A.Kamyuning «Isyon qilyapman, demak, yashayapman» kabi fikrlari ham inson tabiati va mohiyatining yangi-yangi qirralarini namoyon etadi. Bunga F.Nitsche insonning bosh g'oyasi deb e'lon qilgan hokimiyatga intilishni yoki Z.Freyd ilgari sugan yashirin jinsiy mayl - libido g'oyasini qo'shib, iqtisodiy materializmining iqtisodiy omili ahamiyatiga e'tibor qaratsak, falsafiy antropologiyaning muammolar doirasi ayon bo'ladi. G'oyalar va yondashuvlarning bu antagonizmidan inson tabiatining bir xilligi hamda yagonaligi namoyon bo'lmaydi, balki yanada mavhumlashadi. Insonning o'zi uning uchun eng asosiy muammoga aylanadi.

Tana va ruh, yaxshilik va yomonlik, yorug'lik va zulmat insonning azaliy siri va jumbug'ini yechish yo'lidagi izlanishlarning mohiyatini belgilaydi. Insonni uning muayyan ko'rinishlari, fazilat va kamchiliklari nuqtai nazaridan tushunib yetish, inson to'g'risidagi masalani falsafiy ijodning bosh masalasiga aylantirish mutafakkirlarning ko'plab avlodlari oldida turgan muhim vazifadir.

8.5-§. Indivud va individuallik, inson va shaxs

Indivudlik – bir narsa haqidagi tasavvur bo'lsa, o'z qiyofasi, dastxati, mezonlariga ega bo'lgan, qonunga, bir xilashituvchi me'yorga bo'yusmaydigan, alohida tahlilni taqozo etadigan narsa individual hisoblanadi. Individuallik g'oyasi o'ziga xoslik va o'z nomiga egalik ruhi bilan sug'oriladi. Individuallikning ro'yobga chiqishi – yangi va betakror narsaning tug'ilishi. Individuallikka u o'z ish qobiliyatiga qaytaruvchi mavjudlik xos. Unda lozimlik andazasiga bo'yusish majburiyati yo'q. «Men» o'z-o'zi sifatida faoldir.

Insonning erkinlikka intilishi uning hozirgi talqinida o'ziga xos tarzda saqlanib qolgan. Insonning evolyutsiya «kvanti» sifatidagi

talqini taklif qilingan. Bu inson nafaqat o'ta faol, balki ancha nomuayyan jonzo ekanligini anglatadi. Inson yashaydigan ma'naviy muhit kengayishi bilan uning qiyofasi o'zgarib boradi. Inson, rus «sabor» falsafasi an'analarda qayd etilganidek, nafaqat shaxsiy, balki umuminsoniy hamdir.

«Shaxs» tushunchasi inson o'z harakatlari va hissiyotlarining mas'ul sub'ekti sifatida amal qilishi mumkinligini, u o'zi idrok etayotgan narsalarni anglashi va o'z tashabbuslarining ahamiyatini tushunishini anglatadi. «Shaxs» tushunchasi odatda ikki xil ma'noda ta'riflanadi. Birinchi ma'noda, shaxs – inson individi munosabatlari va ongli faoliyat sub'ekti sifatida namoyon bo'ladi. Bunga lotincha persona atamasi mos keladi. Ikkinchi ma'no, insonning ijtimoiy-psixologik qiyofasi ancha barqaror tarzda namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Bu o'rinda shaxs individi tavsiflovchi doimiy va muayyan ijtimoiy ahamiyatga molik jihatlari majmui sifatida amal qiladi, hamisha empirik insondan farq qiladi, chunki u o'z qilmishi va qarorlarida o'zi qabul qilgan muayyan qadriyatlar tizimiga rioya etadi. Shaxs verbal jihatdan ham, obyektiv jihatdan ham moddiylashuvchi qadriyatlar tizimining tashuvchisidir. Shu bois shaxs o'zini o'zi «yaratishi», ya'ni ideal reja-mo'ljalga muvofiq, o'z hayotini yo'lga qo'yishi va shart-sharoitlarni muayyan darajada o'ziga bo'yusundirishi mumkin, deb hisoblanadi. Shaxs doim o'zini o'zi namoyon etishga intiladi, u o'zgarish va tanqididir. Shu ma'noda, shaxs tasodifiy tarzda namoyon bo'luvchi sifatlar va xususiyatlar majmui emas, balki yaxlit va uyg'un jonzo, degan fikr o'rinni.

Hozirgi zamon falsafasining yo'nalishlaridan biri – personalizm shaxsda kishilik taraqqiyotining eng muhim yutuq'ini va uning asosiy ma'nosini ko'radi. Shaxs dunyoni o'zlashtiruvchi o'ziga xos betakror sub'yektivlikdir. U butun vujud bilan barkamollikka intiladi va har tomonlama uyg'un shaxslar jamiyatida yashashga haqlidir.

Shaxs kechinmalari muqarrar tarzda u qabul qilgan qadriyatlar bilan belgilanadi. Individge esa hayot faoliyatining instinktiv omillari ko'proq xosdir. M.Sheler individning bunday mayllari qatoriga ochlik, jinsiy mayl va hokimiyat instinkti kiritadi. Ammo faol inson hayotining har bir hodisasi vital va ma'naviy asoslar birligi sifatida namoyon bo'ladi.

Individ omma vakili sifatida amal qiladi. Uning hammaga o'xshashligi uning muqarrar xossasidir. Bunda individning

shaxsizlashuvi shu qadar kuchli bo'lishi mumkin, u nom o'rni ga tartib raqami yoki ko'rsatish olmoshi bilan «u, bu, boshqa» deb atalishi mumkin. Industrial standartlashgan dunyoda ijtimoiy vazifa va funksiyalar individual xulq-atvorda yo'l qo'yiladigan xatti-harakatlarni ancha qattiq tartibga soladi. Tizim qabul qilingan andazadan har qanday tarzda chetga chiqish hollari bilan murosa qila olmasligini ochiq-oydin namoyish etadi. Raqobatga asoslangan bozor munosabatlari sharoitida «ishlab chiqarish – ayirboshlash – iste'mol» tizimiga mukasidan ketgan odam o'zi ham tovarga – yaxshi narxga pullash mumkin bo'lgan tashqi sifatlar majmuiga aylanadi. Narx baland bo'lishi uchun esa qabul qilingan andazaga rioya etish va Erix Fromm ta'bir bilan aytganda, «chiroyli o'ram»ga ega, xushchaqchaq, sog'lom, izzatlab va faol bo'lishi kerak. Buni bugungi sportchilar, ayniqsa mashhur futbolchilar misolida yaqqol ko'rish mumkin. Shu nuqtai nazardan, Ronaldo, Messi, Neymar kabi futbolchilarning bir necha yuz million dollarga, boshqa futbolchilarning esa bir necha o'n million dollarga baholanishi bugungi kunda hech kimni ajablatmaydi.

Xullas, odamzot tarixida qachon «inson», «shaxs», «individuallik» tushunchalari paydo bo'lgani bahsi masaladir. Bu masalaning Sharq va G'arbda o'ziga xos talqinlari mavjud bo'lib, ular ko'p hollarda insonga xos muayyan xususiyatni ustuvor deb bilish asosida shakllangan. Ushbu talqinlarni hozirgi zamon nuqtai nazaridan o'rganish inson borlig'i masalasining tarixi uzoq ekanini, bugungi kunda ham uning falsafiy nazariyalar uchun qiziqarli ekanini anglab olish imkonini beradi.

8.6-§. Eksofiya va insonni asrash muammolari

Ma'lumki, inson tana va ruhdan iborat. Ruh va tananing bir-birini taqozo etishi, ayri vaqtda, bir-birini inkor etishi, har safar yangi va yangi kuch bilan namoyon bo'luvchi ziddiyat sifatida, o'z yechimini faqatgina ma'naviy va jismoniy bo'lmagan boshqa bir narsa vositasida topishni taqozo etadi. Shu ma'noda, o'z qobiliyatini ro'yobga chiqarish, o'zini anglash va asrash muammosi doim inson ekologiyasining bosh muammosi bo'lib kelgan. M.Monten o'z vaqtida «Dunyoda eng muhim o'zini saqlashdir», deb bejiz yozmagan.

Binobarin, biz o'z manfaatlarimiz sohasini o'rganishimizga qaratib, asosan shaxsiy mo'ljalarimiz chegarasidan chetga chiqamiz va

o'zimizdan boshqa narsalarni, bizni qurshagan muhimni ko'ra boshlaymiz. Inson ekologiyasi to'g'risida so'z yuritganda, inson populyatsiyalarining real turmush tarzini o'rganishni nazarda tutish lozim. Bu yerda nafaqat insonning jismoniyligi, u yashaydigan moddiy muhit, balki ma'naviyat ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy fanlarda bu borada «Ekosofiya» atamasi qo'llanmoqda. U yangi atama bo'lib, shaxs xulq-atvorini belgilaydigan va uning o'zligini saqlash xususiyatini ta'minlovchi shaxsiy qadriyatlar majmui hamda shu asosdagi dunyogarasini anglatadi. Ekosofiyaning kategoriyalar tizimiga o'z qobiliyatini ro'yobga chiqarish va qadriyatlar tizimidan tashqari, o'z-o'zini tinimsiz o'rganish ham kiradi. Uning eng yetuk shaklini I.Kantning mashhur savollarida ko'rish mumkin: «Inson nima? Men nima bilishim mumkin? Men nimaga umid qila olaman? Men nima qilishim kerak?» Bular umuminsoniy muammolar ro'yxatiga kiritilgan umumiy olamshumul savollardir. Ammo yashash jarayonida vaziyatga qarab muayyan savollar tug'ilishi ham mumkin.

Inson har safar o'z ahamiyatini teran his etganida muayyan qobiliyatlarini faollashtiradi. Inson mohiyati befarqlik holatida bo'lganida (inson ko'pincha bu holatni o'zi xohlagan holat sifatida qabul qiladi), ongning barcha imkoniyatidan foydalanilmaydi. Har qanday tanglik yoki mushkul muammo soat bongi sifatida yangrab, odamni mudroq uyqudan uyg'otadi. Insonning «uxlab yotgan» psixik qobiliyatlarini «uyg'otish» muhim vazifa. Ko'pgina odamlar shu asosda «o'z ichidagi xira tortgan chiroqni dayta va yorqinroq yoqishni o'rganadi». O'z qobiliyatlarini mumkin qadar kengaytirish uchun zarur darajasiga erisha olmaslik insonning asosiy muammosi hisoblanadi. Inson evolutsiyasi muammosi uning qobiliyatlarini kengaytirish va axloqiy qadriyatlarini takomillashtirish sohasiga tatbiqan hal qilinadi. Inson o'z ichki birligi, doimiy egasini anglab yetishi lozim. Evolyutsiya yo'lidagi birinchi qadam – o'z-o'zini o'rganish. Bunda salbiy emotsiyalarga qarshi kurashish muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, toki insonda salbiy emotsiyalar mavjud ekan, uning birligi, ongi, irodasi rivojlana olmaydi. O'z-o'zini rivojlantirish uchun inson o'zini kuzatishni, o'zining foydali va zararli jihatlari farqlashni o'rganishi lozim. Shaxsda yuzaga keluvchi qiziqishlar, xuddi magnetik markaz kabi, insonning rivojlanishini yo'lga soladi va nazorat

Xullas, odam zotining ona zamindagi hayoti, inson umri, uning ma'nosi, shaxs kamoloti bilan bog'liq masalalar tavsifi va ularga nisbatan yondashuvlar xilma-xilligi davom etmoqda. Insonning imkoniyatlari, qobiliyatlari va qator sifatleri to'g'risida yangi qarashlar paydo bo'lmog'da. Lekin bir narsa aniqki, haligacha hech kim bu masalalarda nima asl haqiqat, nima ikkilamchi, nima ahamiyati boshqasini kidan ko'p yoki kamligi haqida mutlaq to'g'ri va hamma tan oladigan xulosaga erisha olgani yo'q. Balki buning iloji ham yo'qdir va bunday haqiqat kerak ham emasdir. Agar bunday haqiqatlarga erishilsa doimo yangilikka, kashfiyotlarga imtiyoz inson uchun bu dunyoning qizig'i ham qolmasligi mumkin. Bu esa odam zoti mavjud ekan uning uchun o'zi va boshqa odamlar, ularning hayoti, faoliyati, insonlar orasidagi munosabatlari, aloqalar, shaxsning olamdagi va jamiyadagi o'rni bilan bog'liq masalalar azaldan to abadgacha mavjud va dolzarb bo'lib qolaverishdan dalolat beradi.

Istiqbol va inson kamoloti. Mustaqillik yillarida inson tabiatini chuqurroq o'rganish va undagi salbiy mayllarni bartaraf etishga yordam beradigan falsafiy qarashlarga ehtiyoj vujudga keldi. Shuni ta'kidlash joizki, ayrim kishilar millat, Vatani, xalq manfaatlariga zid ravishda jamiyadagi mavjud qonun-qoida va me'yorlarni poymol etib, ko'proq g'arazi maqsadlarini amalga oshirishga va turli ixtiloflarni keltirib chiqarishga harakat qiladi. Shunday niyatlar yo'lida hatto jinoy guruhlariga birlashadilar, jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan davlat dasturlarini amalga oshirishga to'sqinlik qiladilar. Shuningdek, ular milliy totuvlik, tinchlik va bargaorlikka raxna soladi, ma'naviy-axloqiy muhitni buzadi, kishilarning ijtimoiy adolatga bo'lgan ishonchini susaytiradi, barkamol insonni voyaga yetkazishga qarshilik ko'rsatadi. Ular turli ziddiyatlarni keltirib chiqaruvchi firibgarlar, hokimiyatga intiluvchi ekstremistlar, korrupsiya va jinoyatchilik olami vakillari, g'iyohvand, poraxo'r, terrorchi va shuhratparastlar kabi jamiyat uchun noxush odamlardir.

Insonni falsafiy bilish va tahlil etishda ana shunday kishilar mavjudligini e'tiborga olish muhimdir. Demokratik jamiyat inson huquqlarini ta'minlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yar ekan, bunday kishilarni tarbiyalashga, ularni ijtimoiy foydali mehnatga jalb etishga, kishilar ongida milliy manfaat va ijtimoiy qadriyatlarini rivojlantirishga alohida e'tibor beradi. Shaxs erkini va tarixiy

zarurat bir-biri bilan uzviy bog'liq tushunchalardir. Mamlakatimizning taraqqiyot yo'lida paydo bo'lgan qiyinchilik va muammolar mohiyatini anglash shaxsni o'z bilimi va mahoratini oshirishga, yuksak qoyalarga sodiq bo'lib yashash va ularni jadal amalga oshirishga undaydi. Bozor munosabatlarga o'tish sharoitida inson qobiliyatlari to'laroq namoyon bo'ladi. Ijtimoiy tabaqalanish jarayonida kishilarning boy va qashshoq guruhlariga ajralishi tabiiy qonuniy jarayondir. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohlarning eng muhim xususiyati – aholining muayyan qismining ijtimoiy himoyalashida, ko'p bo'lai oilalar, nafaqaxo'rlar, talabalar va nogironlarning davlat tomonidan himoyalashida, ijtimoiy adolating qaror topishida yaqqol namoyon bo'lyapti. Kishilarning boqimandalik kayfiyati, tafakkur turg'unligidan ozod bo'lishlari, o'zgaragan yangi iqtisodiy sharoitga moslashishlari, o'z bilimi va mahoratini oshirishlari uchun g'amxo'rlik qilish iqtisodiy islohlarning insonparvarlik yo'nalishiga ega ekanligidan dalolat beradi.

Bunday fazilatlar falsafa va boshqa ijtimoiy fanlarni o'rganish va umuman, ta'lim-tarbiya jarayonida shakllanadi. Zamonaviy bilim va yuksak insoniy fazilatlarini egallash orqali O'zbekistonda ozod va obod jamiyat qurish vazifalari uyg'unligini ta'minlashga erishish butun ta'lim-tarbiya ishimizning bosh mezonini va uning oldida turgan muhim vazifadur.

Tayanch tushunchalar:

inson, shaxs, individ, antropologiya, inson ongi, inson – biologik mavjudot, inson – ijtimoiy mavjudot, inson faolligi, Ekosofiya, insonni asrash, istiqbol va inson kamoloti

Takrorlash uchun savollar:

1. Inson nima uchun falsafaning bosh mavzusi deb qaraladi?
2. Shaxs, individ deganda nimalarni tushunasiz?
3. Antropologiya fanining ma'nosi va vazifalari nimalardan iborat?
4. Inson tanasi va ruhining bog'liqligi nimalarda namoyon bo'ladi?
5. Ekosofiya nima? "Insonni asrash" deganda nimani tushunasiz?
6. Istiqbolning insonparvarlik mohiyati nimalarda ko'rinadi?

IX BOB. GLOBALLASHUV VA UMUMBASHARIY MUAMMOLARNING FALSAFIY JIHATLARI

9.1-§. "Globallashuv" tushunchasi va globallashish hodisasi - yangi falsafiy mavzu

"Globallashuv" (lot. globus – shar, Yer sayyorasi) – XX asrning ikkinchi yarmi - XXI asrning boshida jahon taraqqiyotida shakllangan yangi umumsayyoraviy hodisa bo'lib, hozirgi davrdagi xalqaro tartiblar, davlatlar va kishilar o'rtasida o'zaro aloqalarning kengayishi va murakkablashishi, dunyo miqyosida axborot makoni, kapital, tovar hamda ishchi kuchi bozoridagi integratsiyalashuv, atrof muhitga texnogen ta'sirning kuchayishi, ommaviy madaniyat namunalarining keng tarqalishi, axborot-ma'kuraaviy va diniy-ekstremistik xurujlar xavfining ortib borishini ifoda etuvchi tushunchadir.

"Globallashuv" atamasi dastlab amerikalik olim T. Levitning 1983 yili "Garvard biznes revyu" jurnalida chop etilgan maqolasida tilga olingan edi (u yirik transmilliy korporatsiyalar ishlab chiqaradigan turli-tuman mahsulot bozorlarining birlashuv jarayonini globallashuv, deb atagan). 1985 yilda esa tanig'li amerikalik olim R. Robertson "Globalization" iborasini ilmiy muomalaga kiritib, bu t'ni "odamlar ongida sayyoramizning torayishi hamda dunyoning yaxlit tarzda ang'lanishi"ni aks ettirib, "dunyoning birlashuvi va kishilar o'rtasidagi o'zaro aloqalarning kuchayishini" ifoda etadigan jarayon sifatida talqin etadi.

Mazkur atamaning mazmun-mohiyati xususida bahs-munozara hamon davom etayotgan hamda bu borada yagona umumiy qarash shakllanmagan, yaxlit konsepsiya yaratilmagan bo'lsa-da, gumanitar ilmining turli sohalarida, chunonchi, ijtimoiy fanlarda ushbu jarayonning o'ziga xos xususiyatlari, namoyon bo'lish shakllari har tomonlarna o'rganilmoqda. Jumladan, iqtisodiyot fanida diqqat-e'tibor asosan moliyaviy globallashuv, global transmilliy korporatsiyalarning (TMK) shakllanishi, iqtisodiyotning mintaqaviylashuvi, jahon miqyosida savdoning jadallashuvi kabi masalalarga qaratilgan. Tarixiy asarlarda esa globallashuv jarayoni insoniyatning ko'p asrlilik taraqqiyot bosqichlaridan biri sifatida talqin etiladi. Siyosatshunoslikda transmilliy lashuv jarayonining tezlashuvi, dunyo mamlakatlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning kuchayishi, BMT va b.

xalqaro tashkilotlar ishtirokida yangi umumsavoyaviy tartibning shakllanishi tadqiq etilmogda. Sotsiologiya sohasi mutaxassislari sivilizatsiya va madaniyatning universallasuvi ta'sirida turli mamlakat va mintaga xalqlari turmush tarzining yaqinlashuvi hamda bir xillashuvini tasdiqlaydigan dalillarni izlamogda. Ba'zi faylasuflar XXI asrda dunyoda yagona axloq, umumiy ma'naviyat, global madaniyat qaror topishini bashorat qilmoqdalar. Boshqalari esa, Kanining yaxlit abadiy dunyo hamda umumdunyoiv hukumat haqidagi g'oyasiga tayanib, turli millat va xalqlar qadriyatlarining uyg'unlashuvini asoslashga intilmogda. Keyingi yillarda ilmiy adabiyotlarda turli fan yutuqlarini uyg'unlashtirish asosida hamda insoniyatning birlashuvi, ijtimoiy voqelikning universallasuvi va kishilar dunyog'arashining kengayishi tendensiyalariga tayanib, globallashtirish jarayonining umumiy nazariyasini yaratish borasida intilishlar ko'zga tashlanmogda.

Shu bilan birga, globallashtirish jarayonining turli davlatlar va xalqlarning milliy davlatchiligi va o'ziga xos qadriyatlariga, ma'naviy taraqqiyotiga salbiy ta'sirini ilmiy tadqiq etishga e'tibor kuchayib bormogda. Bu esa, o'z navbatida, globallashtirish jarayonining ijobiy jihatlari e'tiborga olgan holda, uning g'oyaviy-mafkuraviy ta'siridan ogoh bo'lish, aholi, ayniqsa, yoshlarimizni bunday xurujlardan asrab-avaylash muhim ahamiyat kasb etayotganini anglatadi.

Umumbashariy muammolar. Odamzot nashi XX asrning ikkinchi yarmida globallashtirish natijasida shunday muammolar domiga tortildiki, endilikda ularning iskanjasidan qutulib ketish yoki ketmaslik bugungi kunning eng dolzarb masalasiga aylandi. Agar XX asrning birinchi yarmi oxirlarida insoniyat qarshisida asosan bitta umumbashariy muammo – yadro halokatining oldini olish ko'ndalang bo'lib turgan bo'lsa, endi o'zgardi. Aholi tabiiy o'sishining yuqori darajasi saqlanib qolishi, fan-texnika yutuqlaridan tor manfaatlardan foydalanishga ruju qilinishi va bir qator mintaqalarda murakkab ekologik vaziyatning vujudga kelishi masalani chigallashtirib yubordi. Oqibatda insoniyatning kelajagi to'g'risida turli tipdagi bashoralar kelib chiqdi. Ana shunday sharoitda har bir aql-zakovatli odam "Bunday yo'lda qanday muammolar, qiyinchiliklar, sinovlarga duch kelishimiz mumkinligini yetarli darajada aniq tasavvur qilyapmiz?" degan savolni o'z oldiga

ko'ndalang qo'yishi va unga javob topishi zarur bo'lib qoldi. Bu savolni butun jahon xalqlarining ishtirokisiz hal etib bo'lmaydi.

Tabiatga kishilarning Zug'umi kuchaya borgan sari tabiiy muvozanatning buzilishi oqibatida kishilarning yashash tarzi, sog'lig'i, ijtimoiy muhitga bo'lgan aks ta'siri tobora halokati tus ola boshladi. Insoniyat bunday tahlikali holatdan fagatgina har qanday siyosiy, mintaqaviy, irqiy, milliy, diniy va boshqa manfaatlarni keyinga surib, mustarak umuminsoniy manfaatlardan tevaragida jipslashish, zudlik bilan ta'siri choralar qo'llash orqaligina qutulishi mumkin. Shu ma'noda butun dunyo yagona va o'zaro bog'liqdir. Bizning mustarak burchimiz yer yuzini bolalarimiz va nabiralarimizga obod va baxtiyor yashashlari uchun munosib qilib qoldirish ekanligi shubhasiz.

Hozirgi paytda insoniyatga xavf solib turgan umumbashariy muammolar deganda butun dunyo, barcha davlatlar va xalqlarning ishtirokisiz yechish mumkin bo'lmagan muammolar tushuniladi.

Bunday muammolar quyidagilardir:

- termoyadro urushi xavfining oldini olish va qurullanishni bartaraf etish;
- jahon iqtisodiyoti va ijtimoiy hayotning o'sishi uchun qulay shart-sharoit yaratish;
- iqtisodiy qoloqlikni tugatish; yer yuzida qashshoqlik va ochlikka barham berish;
- tabiiy boyliklardan oqilona va kompleks yondashgan holda foydalanish;
- insoniyatning baxt-saodati yo'lidagi fan-texnika yutuqlaridan foydalanish uchun xalqaro hamkorlikni yanada faollashtirish (eng xavfli kasalliklarga qarshi kurash, koinotni o'zlashtirish);
- dunyo okean boyliklari va imkoniyatlaridan umumtiroq foydalanish; ozon qatlarni yo'qolishi xavfining oldini olish va h.k.;
- insoniyat va uning kelajagi to'g'risidagi o'zaro hamkorlikda jiddiy tadqiqotlar olib borish; kishi organizmining tobora tez sur'atlar bilan o'zgarayotgan sun'iy va tabiiy muhitga moslashish jarayonini ilmiy tahlil qilish.

Insoniyat oldida ana shu xildagi muammolarning ko'ndalang turib qolishining o'zaro kishilik sivilizatsiyasi o'ta murakkab, o'ta qat'is

bir jarayonni boshidan kechirayotganligidan darak beradi. Umumshariy muammolarning ba'zi bir guruhlari mavjudki, ularni hal qilishning o'zidayoq butun planetamizdagi ijtimoiy hayotning keyingi ming yillikdagi aniq manzarasini chizib berish uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi mumkin. Bunday muammolar shartli ravishda uch guruhga ajratiladi:

Birinchidan, hozirgi paytdagi mavjud ijtimoiy kuchlar o'rtasidagi ziddiyatli munosabatlardan (ijtimoiy-iqtisodiy sistemalar o'rtasidagi, mintaqaviy ziddiyatlar, davlatlar, milliy va diniy nizolar va h.k.) bo'lib, bular shartli ravishda "intersotsial" muammolar deb hisoblanadi. Ular urush va tinchlik, mehnat resurslaridan foydalanish darajasi va shu kabilarni ham qamrab oladi.

Ikkinchidan, "inson va jamiyat" o'rtasidagi munosabat bilan bog'liq muammolar bo'lib, bularga ilmiy-texnika taraqqiyoti (ITT); maorif va madaniyat; aholi ko'payishining tez sur'atlar bilan ildam ketishi – "demografik portlash", kishilar salomatligini saqlash, kishi organizmning nihoyatda tez o'zgarib borayotgan ijtimoiy muhitga moslashishi, shuningdek, insoniyatning kelajagi kabi masalalarni kiritish mumkin.

Uchinchidan, "inson – tabiat" munosabatlari esa xom ashyo resurslarini tejash, aholini oziq-ovqat va ichimlik suvi bilan ta'minlash, tabiatni muhofaza qilish kabi muammolar kiradi. Bu guruh muammolar ijtimoiy omillar ta'sirida vujudga keladi, ularni hal qilishda esa ijtimoiy omillarning o'zini va ahamiyatini to'g'ri anglagan holdagina masalaning tub mohiyatini tushunish mumkin.

Xuddi shuningdek, sof ijtimoiy umumshariy muammolarning yechimida tabiiy omillarning bu jarayonga bevosita ulanib ketishini ham nazardan soqit qilmaslik kerak. Ham ijtimoiy, ham tabiiy omillar asosida yuzaga chiqadigan umumshariy (global) muammolar bir butunlikni tashkil etib, ularga har tomonlama (kompleks) yondashish kerakligini hayotning o'zi taqozo etmoqda. Bu esa, o'z navbatida, falsafa fani zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi.

Insoniyatning kelajagi to'g'risida tarixda turli-tuman bashoratlardan mavjud, ular bir necha xillarga bo'linadi. Masalan, xalqimizning ilk tarixiy gadiyatlardan bo'lgan muqaddas "Avesto" yozma yodgorligi ham umumiy bir tarzda insoniyatning kelgusi istiqbolini bashorat qilib, kishilarni mustahkamlash maqsadlar tomon yo'naltirishga harakat qilgan. Bunday bashoratlardan diniy mazmunga asoslangan bo'lib, o'z

davri uchun katta ahamiyat kasb etgan edi. "Avesto"da Zardusht o'limidan so'ng 3000 yil o'tgandan keyin, erkin farovonlik zamoni keladi, Axura Mazda qudrati Axriman yovuzligi ustidan to'la g'alaba qozonadi, deya ishonch bildirilgan edi.

Ikkinchi xil bashoratlardan o'rtasida keng tarqalgan, hozirda ham G'arb mamlakatlarida shuhrat qozonayotgan bir qator G'arb futurologiyasi mazmuniga ega. G'arb futurologiyasining mashhur namoyandalari Fon Karman, E. Shervin, G.Kan va boshqalar insoniyatning kelgusi istiqbolini, asosan, yadro halokati yoki boshqa bir umumshariy muammolar bilan bog'lab pessimistik manzaralarni chizib ko'rsatishga urindilar.

Kishilik jamiyatining kelgusi istiqboli to'g'risida jiddiy ilmiy bashoratlardan orasida 1968 yilda A. Pechchei tomonidan asos solingan "Rim klubi" a'zolari bo'lgan J. Forrester, D. Medouz, Ya. Timbergan, A. King va boshqalar tayyorlagan hisobotlarning ilmiy ahamiyati nihoyatda katta. Ularda insoniyatning kelgusi istiqbolini shubha ostida qoldirayotgan umumshariy muammolar ko'lanining kengayib borishi, kishilar tomonidan tabiatga qilinayotgan zug'urning muhitni oqibatlari qanday bo'lishi to'g'risida jiddiy mulohazalar yuritiladi. "Rim klubi" a'zolari tomonidan qilingan bashoratlardan ilmiy-falsafiy mazmunga ega bo'lib, unda asosan tajriba sinovidan o'tgan bilimlar va mantiq qonunlari va kategoriyalariga suyanagan holda insoniyatning kelajagi to'g'risida muhim ilmiy xulosalar bayon qilingan.

Demak, insoniyat taraqqiyotining kelgusi istiqbolini belgilashdagi eng muhim belgilar sirasiga umumshariy muammolar tabiatini chuqur anglash, bu muammolarning yechimini umuminsoniy mustahkamlash yo'lida hamjihatlikda qilingan sa'y-harakatlar ekanini alohida ta'kidlash lozim. Ana shunday misollar anchagina. Masalan, 1955 yil 31 yanvarda Frederiko Julio Kyuri (u shu paytda jahon ilmiy xodimlari federatsiyasi tashkilotining prezidenti edi) Nobel mukofoti sovrindori Bertran Rasselga xat orqali murojaat qilib, yadro qurolining juda xavfli tus olayotganligini, bu falokatning oldini olish uchun fan ar-boblari birgalikda harakat qilishi lozimligini bildiradi. B. Rassel F. Kyuri taklifini qo'llab-quvvatlab, bu murojaatga imzo chekuvchi vakillar bir xil siyosiy oqim tarafdorlari bo'lib qolmasligi, bunda jahondagi barcha kuchlar, har bir xalq, jamiyat vakillari ishtiroki zarurligini ta'kidlaydi.

Masalaga bunday yondashish falsafiy tafakkur taraqqiyotining yangi bosqichini boshlab bergan edi. Bu esa ilmiy-siyosiy adabiyotlarda "yangicha tafakkur uslubi" deb atalgan va jahonning eng atiq olimlari A. Eynshteyn, F. Julio Kyuri, M. Born, L. Poling va boshqalar tomonidan imzo qo'yilgan manifestga asos qilib olingan edi. Natijada 1955 yil 9 iyul kuni B. Rassel tomonidan o'tkazilgan matbuot konferensiyada "Rassel-Eynshteyn manifesti" nomi bilan shuhrat qozongan, butun Yer yuzi aholisiga, siyosat va davlat arboblari qaratilgan mashhur chaqiriq e'lon qilindi. U hozirgi paytda tinchlik va qur'olizlanish uchun kurashuvchi Paganosh harakatini boshlab bergan edi. Manifestda: "Biz yangicha fikr qilishga odatlanishimiz kerak. Biz o'z-o'zimizdan u yoki bu guruh mamlakatlarning harbiy g'alabasini ta'minlash uchun nimalar qilish zarur, deb emas, balki yadro halokati va uning dahshatli oqibatlari qanday bo'lishi mumkinligi to'g'risida insoniyatni ogohlantirish uchun nimalar qilindi, deb so'rashimiz kerak", - degan so'zlar bor edi.

"Rassel-Eynshteyn manifesti" chop etilganiga ham mana 60 yilga yaqin vaqt o'tdi. Bu vaqt mobaynida yadro qur'ollarini ishlab chiqish va sinab ko'rish ko'lamini bir necha barobar ko'paytdi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi o'tgan vaqt mobaynida qur'ollanishga 18-20 trln. dollar mablag' sarflandi. Hozirgi kunda harbiy sohalarda uchun har yiliga 1,4 trln. dollar miqdorida mablag' ajratilmoqda. Bir kunda qur'ol-yarogga ajratiladigan mablag' 3,4-3,5 mlrd. dollarni tashkil etmoqda. Taqqoslash uchun quyidagi raqamlarga murojaat qilamiz. Jahon sog'ligini saqlash tashkilotining bezzakkaga qarshi kurash tadbirlari uchun bir yilda 28-30 mln. dollar ajratishini, xalqaro nufuzli tashkilot YUNESKOning bir yillik budjeti 950-980 mln. dollar miqdorida ekanligini hisobga olsak, masala oydinlashadi.

Harbiy sanoat o'z domiga tabiatning shunday noyob boyliklarini tortayaptiki, bu sari-xarajatlarda o'sish sur'atining tezligiga qarab beixiyor o'z kelajagimiz to'g'risida xomush xayollar og'ushida qolmasdan iloj yo'q. Bu soha faqat tabiiy resurslar bilan cheklanib qolmasdan, balki, o'ta kamyoq aql egalari, talanti kishilarning aqliy faoliyatini ham o'z izmiga solib, oqibatida, ilmiy-texnika taraqqiyotining insoniyat manfaatiga qaratilgan yo'nalishiga asosiy to'siq bo'lib qolmoqda.

9.2-§. Energiya va yoqilg'i resurslaridan foydalanish muammosi

Davrimizning yana bir muhim belgilaridan biri jahon iqtisodiyotining sur'atini belgilaydigan energiyani iste'mol qilish ko'lamini muttasil kengaytib borayotganligidir. Agar jahon iqtisodiyoti hozirgi sur'atda davom etadigan bo'lsa, u vaqtda sanoat va xalq xo'jaligining energiyaga bo'lgan ehtiyoji uchun yaqin yillar ichida yiliga 20 mlrd. tonna yoqilg'i talab qilinadi. Bu ko'rsatkich 2025 yilda 35-40 mlrd., XXI asr oxiriga borib 80-85 mlrd. tonnani tashkil etishi taxmin etilmoqda.

Vujudga kelayotgan bu holatdan chiqib ketishning yo'li esa bit-ta, u ham bo'lsa, yoqilg'ining organik moddalar (neft, ko'mir, gaz va h.k.) dan olinadigan energiya salmog'ini kamaytirib, noorganik yoqilg'i manbalar (GESlar, AES, shamol elektrostansiyalari, Quyosh energiyasi, vodorod, geliy va h. k.) dan olinadigan energiya miqdorini muttasil oshirib borish. Quyosh energiyasi, GES va shamol elektrostansiyalari 2025 yilda bu ehtiyojning 60 foizini qondirishi mumkin.

Yaqin kelajakda rivojlanayotgan mamlakatlarda elektr energiyasi ishlab chiqarishni tez sur'atlar bilan ko'paytirib borish ko'zda tutilmoqda. Butun jahonda ishlab chiqarilgan elektr energiyasining qariyb 34 foiz ana shu mamlakatlar hissasiga to'g'ri keladi. Elektr energiyasining shu qadar tez sur'atlar bilan ishlab chiqarilayotganligi yon atrofdagi tabiiy va ijtimoiy muhitga ta'sir etmasdan iloji yo'q. Masalan, gigant GESlarning qurilishi, o'z navbatida ana shu regionning iqlim sharoitiga, yon atrofdagi shahar va qishloqlarda xalq xo'jaligining ko'pgina tarmoqlariga salbiy ta'sir o'tkazishi (masalan, ekin maydonlarining qisqarishi, mavjud maydonlarning sho'rlanishi va ildan chiqishiga olib kelishi) mumkin. Atom elektrostansiyalarining chiqindilarini bartaraf etishning ekologik xavfsizlik masalalari hozirgi davrning yechilishi murakkab muammolarga aylandi. Ayniqsa, 1986 yil 26 aprel kuni Chernobil AES IV blokining ishdan chiqishi natijasida juda katga miqdordagi radiatsiyaning havoga tarqalishi mazkur regionning yashashga muhtaq yaratqisiz bo'lib qolishiga sababchi bo'ldi.

Insoniyat oldida jahon iqtisodini o'stirish uchun energiyaga bo'lgan ehtiyojni qondirishdan o'zga chora yo'q. Biroq bugungi

kunda elektr energiyasini ishlab chiqarish jarayonida mavjud tabiiy muhitga ta'sir darajasini kamaytirgan holda energiyani ko'proq ishlab chiqarish masalasi ko'ndalang bo'lib turibdi. Shuning uchun ham bu muammoni ijtimoiy taraqqiyotning kelajagini belgilab beradigan eng muhim omillardan biri sifatida jahonshumul ahamiyatga molik muammolar sirasiga kiritilishini hayotning o'zi taqozo etmoqda.

9.3-§. Xom ashyo resurslaridan foydalanish va ekologik muvozanatni saqlash muammosi

Jahon statistik axborot markazlari bergan ma'lumotlarga qaraganda, XX asrning boshidan to hozirgi kungacha ishlab chiqarilgan ko'mirning 45 %, temir rudasining 57 %, neftning 76 %, tabiiy gazning 80 % keyingi 25 yilga to'g'ri kelar ekan. Ana shunday holatni xom ashyoning boshqa turlari to'g'risida ham gapirish mumkin. Tahlillarga qaraganda, o'tgan asrning 90-yillarida ishlab chiqarilgan xom ashyo miqdori 60-70-yillardagiga qaraganda 1,5-2 barobar ko'paygan.

Yer yuzida vujudga kelgan bunday holat, bir tomondan, insoniyatni xom ashyo resurslari bilan ta'minlash imkoniyatlari, hosildor yerlar va ichimlik suvi manbalarining kamayib borishi, shuningdek boshqa xom ashyo zaxiralarning kamayib ketishi kabi boshqa bir qator muammolarni keltirib chiqaradi.

Vujudga kelgan ekologik vaziyat tabiiy muhitning inson organizmiga va uning ishlab chiqarish faoliyatiga ta'sir etmasdan qolmaydi. Boshqa tomondan esa fan-texnika taraqqiyotining ko'lamli asosida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasini xom ashyo resurslari, foydali qazilmalar bilan yetarli miqdorda ta'minlash muammosini ham nazardan soqit qilmaslik kerak. Mazkur muammoni ijobiy hal qilish uchun, iqtisodchilarning tahlillariga ko'ra, jahon mamlakatlarining har biri o'zi ishlab chiqargan yalpi milliy mahsulotning 3-5% miqdorida mablag' ajratishi zarur, deyilmoqda. Demak, har yili o'rta hisob bilan 650-850 mlrd. dollar hajmida mablag' ajratilishi talab etiladi.

Juda ko'p rivojlangan mamlakatlarda ichimlik suvining tanqisligidan qiyinchiliklar yuzaga chiqmoqda. Ayni shu mamlakatlardan 42-45% km³ hajmida sanoatdan chiqqan ifos ogova suvlar suv havzalari, ko'l, dengiz, okean suvini o'zining zaharli tarkibi

bilan bulg'amoqda. XXI asr boshlariga kelib, toza ichimlik suviga bo'lgan ehtiyoj dunyo miqyosida o'tgan asrning 90-yillariga nisbatan yana 2,3-2,5 barobar oshdi.

Har yili okeanlarga 12-15 mln. tonnaga yaqin neft va neft mahsulotlari to'kilmogda, shaharlarning kengayishi, sanoat korxonalarini qurish uchun ming-minglab gektar yer maydonlari ajratib berilmogda, o'rmonlar kesilib, yashil yerlar kamaymogda. Bu tendensiya, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda xavfli tus olmogda. Dunyoda har yili 0,8% tropik o'rmonlar yo'qolib bormogda, 200 ming km² territoriyadagi tropik o'rmonlar kesilib, qayta tiklanmay qolmogda. Hozirgi paytda yiliga 8,3 mln. gektar yoki minutinga 16 gektar o'rmon yo'qolmogda. Tabiiy muvozanatning dunyo miqyosida tez o'zgarishining oqibati hozirning o'zidayoq insonning yashashi va faoliyati uchun o'ta zarur bo'lgan mo'tadil muhitning buzilishiga olib kelmogda.

Davrimizning yana salbiy belgilaridan biri shundaki, inson faoliyati ko'lamining miqyosi tobora biosferani to'la egallab, endilikda koinotga ham ta'sir eta boshladi.

Oziq-ovqat muammosi. Bugungi dunyo aholisi 7 millionga yetdi va uning soni ortib bormogda. Tez o'sib borayotgan dunyo aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlash muammosi keyingi paytlarda jahonning bir qancha mintaqalarida ancha keskinlashdi. Mavjud ma'lumotlarga asosan, dunyo xalqlarining 2/3 qismi doim oziq-ovqat taqchiligi hukm surayotgan mamlakat xalqlari hissasiga to'g'ri kelmogda. Bu mintaqalarda ekitiladigan yer maydonlari aholi jon boshiga nisbatan kamayib, 0,2 ga ni tashkil etmogda. Holbuki, 1950 yilda bu ko'rsatkich 0,5 ga ni tashkil etgan edi.

Oziq-ovqat zaxiralarning o'sishini, bir tomondan, ishlanadigan yer maydonlarini kengaytirish hisobiga, ikkinchi tomondan ekitilayotgan maydonlarning hosildorligini oshirish hisobiga ta'minlash mumkin. Keyingi paytlarda hosildorlikni ko'paytirish ustida juda ko'p ishlar qilinib, o'tgan asrning 80-yillari oxirlariga kelib dunyo miqyosida yetishtirilgan mahsulot o'sishining 90 % hosildorlikni ko'tarish hisobiga to'g'ri keldi. Ammo, bizga ma'lumki, bunday muvaffaqiyatlarga tabiatga haddan ziyod qilingan qattiq zug'um natijasida erishildi. Juda ko'p yerlar bunday tazyiqqa dosh bera

olmasdan ishdan chiqqa boshladi. Bugungi kunda ana shu yerlarni tabiiy holatiga qaytarish uchun imkoniyat qolmadi.

Bunday tahlilni holatning sabablarini aholining tabiiy o'sishi nihoyatda tez sur'atlar bilan ko'paytirmoqchi, ularning ish va oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga bo'lgan intilishi bilan tabiiy muhitning ekologik muvozanatini saqlash uchun yetarli mablag'ni topa olmayotganligidan izlash kerak.

Rivojlangan va kam taraqqiy etgan mamlakatlar o'rtasidagi tafovutni yo'qotish ham davrimizning eng chiqal jahonshumul muammolari qatoridan o'rin oldi. Rivojlangan mamlakatlarda zamonaviy texnologiya, ilg'or ishlab chiqarish malakasi va insoniyatning ilmiy-texnika yutuqlari sistemalashtirilgan bilimlar zaxirasi to'planib, shu bilan birga aholining tabiiy o'sish darajasining pastligi boshqa mamlakatlarga nisbatan o'z mamlakati aholisining iqtisodiy yashash tarzining beqiyos darajada yaxshilanishiga olib keldi. Bu mamlakatlarda olib borilayotgan iqtisodiy siyosatning o'ziga xos tomonlari shundaki, mazkur mamlakatlarda industrilashirish jarayoni o'tgan asrimizning 70-yillari boshidayoq tugallanib, eng avval AQSh, keyinchalik Germaniya, Yaponiya va boshqa rivojlangan mamlakatlar ishlab chiqarish taraqqiyotining yanada yuqoriroq bosqichiga o'ta boshladi. Bunda ilmiy-texnika yutuqlari ko'proq talabga mos va yuqori texnologiyani rivojlantirishga ko'p e'tibor berdi, tabiiyki, oqibatda juda katta foyda olina boshlandi. Bunday ishlab chiqarish jarayonida malakasiz yoki kam malaka va bilimga ega bo'lgan ishchi kuchlariga ehtiyoj keskin kamayib ketadi.

Bunda iqtisodiy taraqqiyot darajasi tabiiy resurslar yoki ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan emas, balki ilmiy-bilim, texnologiya, murakkab mashina va uskunalar bilan o'lanadi. Rivojlanayotgan mamlakatlar bu darajaga yetishish uchun bir qator jarayonlardan o'tgan.

Birinchiidan, bu mamlakatlar tabiiy boyliklari hisobiga o'ttirilgan milliy daromad miqdorining mamlakat aholisi jon boshiga tushadigan salmog'i keskin darajada ko'paydi.

Ikkinchidan, mamlakat aholisining tug'ilishini chegaralash, ularga sarflanadigan mablag'ni yuqori texnologiyani egallashda zarur bo'lgan mutaxassislar yetkazish uchun sarflash ko'zda tutiladi.

Uchinchiidan, ilmiy tadqiqot, oliy o'quv yurtlari va maorifga taraqqiyotni ta'minlovchi asosiy manba sifatida qarab, birinchi

darajali ahamiyat berildi. Chunki yuqori texnologiyani egallash yuqori malakali ilm egalari talab qiladi. Ijtimoiy taraqqiyot darajasini belgilovchi eng asosiy omil – ilmiy tafakkur esa jamiyat a'zolarining ma'rifatlilik darajasini belgilab beradi. Bu sohada, butun jahon miqyosida fan va bilimga 3-4% yalpi milliy mahsulotning miqdorida mablag' ajratilayotgan bir paytda, O'zbekistonda bu ko'rsatkich bir necha marta ko'p miqdorda ekanligi kelajakka katta umid bilan qarashga imkon tug'diradi.

XX asrning so'nggi o'n yilligida ba'zi mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy ko'rsatkich orasidagi tafovut tobora kuchayib bordi. Agar XX asrning 60-yillarida Hindistonda ishlab chiqariladigan yalpi ijtimoiy mahsulot jon boshiga 50-70 dollarni tashkil etgan bo'lsa, Afg'onistonda 60-70 dollar, Turkiyada 243 dollar, Yaponiyada 1400 dollar, AQShda 3600-3800 dollar bo'lgan. 1994 yilgi ma'lumotlar-ga muvofiq, yalpi milliy mahsulot jon boshiga Hindistonda 370 dollar, Afg'onistonda 80 dollar, Turkiyada 3900 dollar, Bangladeshta 125 dollar, Germaniyada 22 ming dollar, Italiyada 14,8 ming dollar, AQShda 26 ming dollar, Janubiy Koreyada 8,7 ming dollar, Yaponiyada 37000 dollar bo'lgan.

Demak, kambag'al davlatlarning kambag'allashishi yanada kuchayib bormoqda. Buning bosh sababchisi, shu mamlakatlardagi demografik jarayon ekanligi ta'kidlanmoqda. Aholining faqat miqdoriy o'sishining o'zi ko'r-ko'rona yaxshi yashash tarziga olib kelavermaydi. Buning uchun mamlakat aholisining e'tiqodi, milliy psixologiyasi, qadriyat va an'analarini hisobga olgan holda faol demografik siyosat olib borish zarur.

Demografik muammolar. XX asr o'zining bir qator belgilari bilan oldingi barcha davrlardan keskin farq qiladi. Xususan, XX asrni "demografik portlash" davridir, degan qarashlar ham keng tarqalgan. Bunda qolgan barcha jahonshumul muammolarni keltirib chiqanuvchi bosh sabablardan biri ham aynan yer yuzida aholining tez sur'atlar bilan ko'payishi bilan bevosita bog'liq ekanligi nazarda tutiladi. "Demografik portlash" tushunchasi ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning qisqa bir davrida, muayyan mintaga yoki mamlakatda va shuningdek, butun yer yuzida tabiiy tug'ilish hisobiga aholi miqdorining nihoyatda tez ko'payishini anglatadi.

Insoniyatning oldida ana shunday xavf borigi to'g'risida dastlab ingliz iqtisodchisi Tomas Robert Maltus (1766-1834 y.) ogohlantirgan

edi. U o'zining "Aholishunoslikning qonuniyati to'g'risida tajribalar" nomli kitobida aholining geometrik progressiya bo'yicha ko'payishini, uning hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlarning ko'payishi arifmetik progressiya bo'yicha ro'y berishini aytgan edi. Maltus bu jarayonning oldi olimlarga, yaqin kelajakda, planetar mashabada, tabiiy muhit berishi mumkin bo'lgan moddiy ne'matlar miqdori bilan juda tez sur'atlarda ko'payayotgan dunyo aholisi ehtiyoji o'rtasida ziddiyat vujudga kelishini bashorat qilgan edi.

Darhaqiqat, bundan 6-8 ming yillar oldin yer yuzida 5 mln. atrofta odamlar istiqomat qilishgan, deb taxmin qilinadi. Bu ko'rsatkich eramizning boshlarida 230 mln., 1 ming yillikning oxiri 2 ming yillik boshlarida, ya'ni Beruniy zamonida 305 mln., 1500 yilda 440 mln., 1800 yilda 952 mln., 1900 yilda 1656 millioni, 2012 yilda esa 7 mln. ni tashkil etgan. XVI asr boshidan XIX asr boshigacha, ya'ni uch asr mobaynida bu ko'rsatkich 174 foizga oshganligini; 1900 yildan to 2016 yilgacha esa bu nisbat salkam 5 barobar oshganligini kuzatamiz.

XX asrning ikkinchi yarmida yer yuzi mintaqalarida aholining tabiiy ko'payish sur'atlari turlicha bo'lib, bu o'z navbatida, Yer yuzida mintaqalar, mamlakatlar, xalqlar salmog'ining keskin o'zgarishiga olib kelmoqda. Masalan, 1800 yilda (Napoleon zamonida) Fransiya aholisi 27 mln. kishi – Yer yuzi aholisining 3 foizini tashkil etgan bo'lsa, Filippin orollarida yashayotgan aholi 1,6 mln. kishi miqdorida bo'lib, planeta aholisining umumiy salmog'iga nisbatan 0,16 foizni tashkil etardi. 1999 yil 13 oktabr kuni Yer yuzi aholisi olti milliardlik dovomni bosib o'tdi. Fransiya aholisi 56,2 mln. ni, Yer yuzi aholisi salmog'ining 0,94 foizini, Filippin aholisi ham 65 mln. kishini tashkil etib, jahon aholisidagi salmog'i (1,05 %) bo'yicha Fransiya'dan o'zib ketdi. Bu borada milliarddan ko'p aholi yashaydigan Xitoy va Hindiston alohida o'rin tutadi. Xullas, bu masala bir mamlakat doirasidan chiqib, jahon muammosiga aylandi. U bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun ham butun jahonda mustarak faoliyat olib borish zarur.

Umumbashariy muammolar O'zbekistonni ham chetlab o'tgan emas. Albatta, mamlakatimizda sobiq ittifoqdan meros qolgan eng global muammo Orol foyiasi ekanligini bilamiz. Bu borada respublikamiz mintaqadagi davlatlar orasida ko'pdan-ko'p

tashabbuslarni o'rtaga tashlab kelmogda. Shu bilan birga, mamlakatimiz aholisi ham muttasil o'sib bormogda.

O'zbekiston o'z aholisi o'sishi bilan bog'liq masalalarni, aytish mumkinki, muvaffaqiyatli hal qilishga kirishdi. Keyingi paytlarda respublika hukumati inson sog'lig'ini muhofaza qilish, tug'ilgan har bir chaqalog oldida ota va onaning, qolaversa, jamiyatning javobgarlik hissin oshirish borasida, shuningdek, farzandning ota-ona va Vatani hamda xalqi oldidagi burchlarini chuqur anglashlari uchun juda katta ma'naviy rag'batlantiruvchi tadbirlar ishlab chiqqanligi o'ta muhim ahamiyat kasb etdi. Shu maqsadda "Sog'lom avlod" jamg'armasining tuzilishi, "Sog'lom avlod uchun" ordenining ta'sis etilishi ham fikrimizning dalili bo'ladi.

Bugungi kunda ajdodlarimizning o'z Vatani, tabiiy muhitga mehmuhabbati bo'lish kabi muqaddas tuyg'ulari avloddan-avlodga meros bo'lib o'tayotganligi bejiz emas. Zero ona-Vatanimiz Yer yuzining eng obod va ozod go'shalaridan biriga aylanishi shak-shubhasizdir.

Tayanch tushunchalar:

Umumbashariy, mintaqaviy va mahalliy muammolar tushunchalari; energetika masalalari, oziq-ovqat muammosi, demografiya; ekologiya; ekologik tanazzul; ekosistema; demografik siyosat.

Takrorlash uchun savollar:

1. Umumbashariy muammolarning vujudga kelish sabablari nimada?
2. Ilmiy-texnika taraqqiyoti va uning sotsial oqibatlari nimalarda namoyon bo'lmoqda?
3. Energetika va oziq-ovqat muammosi
4. Urush va tinchlik muammosi. Jahonda bargavorlikni ta'minlash masalalari
5. Umumbashariy muammolarda demografik omilning o'rni qanday?

FOYDALANILGAN ADAVIYOTLAR

Nazariy-metodologik masalalar

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2015. – 56 б.
2. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. –Т.: Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й, 6-сон
3. “Мавнавий-матрифий ишлар самарадорлигини ошириш ва соҳа ривожини янги босқичга кўтариш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. –Т.: Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й, 8-сон
4. Каримов И.А. Ҳикмат мавнавий – енгилмас куч. –Т.: “Мавнавий”, 2008.
5. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қуралиш. – Т.: Ўзбекистон, 2016. – 56 б.
6. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондири бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 104 б.

Asosiy va qo'shimcha adabiyotlar

7. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. –Т.: А.Қодирий номидаги нашриёт, 1993. –224 б.
8. Беруний Абу Райхон. «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар». Таржимон А. Расулов. –Т.: «Фан» нашриёти, 1968
9. Низомулмулк. Сиёсатнома. –Т.: «Адолат», 1997. –256 б.
10. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. –Т.: Ўқитувчи, 1992. –160 б
11. Мўминов И. Ўзбекистондаги табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан лавҳалар. – Т.: «Фан», 1998.
12. Шайхова Х.О. Мавнавий – қамолот кўзгуси. – Т.: Фафур Фулом, 2009
13. Алиқулов Х. Гуманистик мерос ва шахс мавнавий қамолоти. –Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2006.
14. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. –Т.: Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамияти, 2010.

15. Абдулла Шер. Эстетика. – Т.: Ўзбекистон, 2016.
16. Бозаров Д. Синергетик парадигма. –Т.: Тафаккур, 2010. – 160 б.

17. Каримов С. Шарқ ижтимоий тафаккури тарихидан. – Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти”, 2017. – 406 бет

18. Малаева Ш. Миллий менталитет ва демократик тафаккур. –Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007.

19. Мавнавийт ушлузлари. – Т.: “Ўзбекистон”, 1999.

20. Мавнавийт: асосий тушунчалар изоҳли луғати/ Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров. –Т.: Ф.Фулом номидаги НМИУ, 2009. –Б. 678

21. Мўминов А. Ўзбекистон: ахборотлашган жамият сари. –Т., “Тўпол заппи зиё”, 2013. –Б. 112-113

22. Миллий истиқлол ғояси луғати. – Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти”, 2001

23. Назаров Қ. Фалсафа асослари. Дарслик. – Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти”, 2013. – 800 бет

24. Назаров Қ. Жаҳон фалсафаси қомуси. 1 ва 2 жилдлар. – Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти”, 2017

25. Нурматова М. Шаҳс мавнавий қамолотида ахлоқий ва эстетик қадриятлар уйғунлиги. –Тошкент: Университет, 2009.

26. Нурматова М. Ахлоқий ва эстетик маданият. Ўқув қўлланма. –Т.: Турон-Иқбол, 2016.

27. Отамуллоев С. Глобаллашув ва миллат. – Т.: Янги аср авлоди, 2008.

28. Пўлатова Д., Қодиоров М., Аҳмедова М., ва бошқ. Фалсафа тарихи: Шарқ фалсафаси. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДШИ, 2013.

29. Пўлатова Д.А., Файзихўжаева Д.Э. Мантик. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДШИ, 2016.

30. Рамазов Ж. Ҳаётта фалсафий нигоҳ. –Т.: А. Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2016

31. Саифназаров И. Мавнавий барқамоллик ва сиёсий маданият –Т.: «Шарқ», 2011. –160 б.

32. Туленов Ж., Туленова Г., Туленова К. Фалсафа. Дарслик. – Т.: Фан ва технология, 2016.

33. Тўраев Б. Борлик: моҳияти, шакллари, хусусияти. – Т.: ЎзРФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2011.

34. Тўраев Б. Мантик: масалалар ва машқлар. Ўқув қўлланма. - Т., 2009.

35. Умаров А. Мутолаа маданияти: шахс, жамият, тараққиёт. - Тошкент: Фан, 2004.

36. Файзихўжаева Д. Мантик. Изоҳли луғат. - Т.: Тамаддуъ, 2015.

37. Фалсафа асослари. Дарслик. Э.Усупов таҳрири остида. - Т.: Шарқ, 1996.

38. Фалсафа. М.Ахмедова таҳрири остида. - Т.: Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамияти, 2006.

39. Фалсафа: энциклопедик луғат. М.Абдуллаева таҳрири остида. - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриёти, 2013.

40. Фалсафа: комусий луғат. Қ.Назаров таҳрири остида. - Т.: Шарқ, 2004.

41. Фалсафа асослари. Қ.Назаров таҳрири остида. - Т.: "Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти", 2005

42. Шарипов М. Файзихўжаева Д. Мантик. - Т.: Университет, 2007.

43. Каххорова Ш. Глобал маънавият - глобаллашувнинг ғоявий асоси. Т.: Тафаккур, 2009. -670 б.

44. Хайитов Ш., Хайитова Қ., Зияутдинова Х. Фалсафа асослари. Альбом схема. -Т.: А. Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2009.

45. Хусанов Б., Ғуломов В. Муомала маданияти. - Т.: Иқтисод-молли, 2009.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I BOB. FALSAFA FANINING MAZMUN-MOHIVATI, MAVZULARI VA JAMIYATDAGI O'RNI	
1.1-§. «Falsafa» atamasining kelib chiqishi va falsafa fanining mazmun-mohiyati.....	4
1.2-§. «Dunyodagash» tushunchasi, uning shakllari. Falsafy dunyodagashning yo'nalishlari va vazifalari.....	9
1.3-§. Falsafada milliylik va insoniylik, milliy falsafani rivojlantirish zarurligi.....	15
1.4-§. Hozirgi davr falsafasining dolzarb masalalari va uni o'rganish vazifalari.....	20
Tayanch tushunchalar.....	24
Takrorlash uchun savollar.....	24
II BOB. FALSAFIY TAFAKKUR TARIXI. SHARQ FALSAFASI	
2.1-§. Qadimgi Sharq falsafasi va uning milliy yo'nalishlari.....	25
2.2-§. O'zbekiston hududidagi qadimgi falsafiy qarashlar.....	30
2.3-§. Arab xalqaligi va islom falsafasi.....	33
2.4-§. Amir Temur va temuriylar davri falsafasi.....	40
2.5-§. XIX asr oxiri va XX asr boshidagi falsafiy tafakkur.....	54
Tayanch tushunchalar.....	56
Takrorlash uchun savollar.....	56
III BOB. FALSAFANING TARAQQIYOT BOSQICHLARI. G'ARB FALSAFASI	
3.1-§. Qadimgi Yunoniston va Rim falsafasi.....	57
3.2-§. Rim imperiyasi davri va o'rta asrlarda yevropa falsafasi.....	62
3.3-§. Uyg'onish davri falsafasi.....	67
3.4-§. XX asr va hozirgi zamon falsafasi.....	73
Tayanch tushunchalar.....	80
Takrorlash uchun savollar.....	80

IV BOB. BORLIQ – FALSAFANING FUNDAMENTAL KATEGORIYASI

4.1-§. Olam va odam munosabatlari.....	81
4.2-§. «Ontologiya» atamasi.....	81
4.3-§. Borliq va mavjudlik.....	87
4.4-§. Borliqning atributlari.....	92
4.5-§. Hayot – borliqning namoyon bo'lish shakli.....	97
Tayanch tushunchalar.....	99
Takrorlash uchun savollar.....	99
V BOB. OLAMNING UNIVERSAL ALOQALARI VA RIVOJLANISH. FALSAFANING QONUN VA KATEGORIYALARI	

5.1-§. Olandagi aloqalar, o'zgarish va rivojlanish. Bog'lanishlarning turlari.....	100
5.2-§. Qonun tushunchasi.....	102
5.3-§. Falsafiy kategoriyalar.....	111
Tayanch tushunchalar.....	123
Takrorlash uchun savollar.....	123

VI BOB. BILISH NAZARIYASI: ASOSIY

MUAMMOLARI VA YO'NALISHLARI

6.1-§. Bilish va bilim – falsafiy tahlil.....	124
6.2-§. Ilmiy bilishning metodlari.....	127
6.3-§. Bilish va tili.....	130
6.4-§. Bilish va o'z-o'zini anglash.....	131
6.5-§. Bilish va axborot.....	132
Tayanch tushunchalar.....	133
Takrorlash uchun savollar.....	133
VII BOB. TARIXIY JARAYONDA JAMIYATNING MADANIY VA MA'NAVIY QADRIYATLARI.	

JAMIYAT VA TARIX FALSAFASI

7.1-§. "Jamiyat" tushunchasining mazmun-mohiyati.....	134
7.2-§. Jamiyatning moddiy - ma'naviy hayoti.....	136
7.3-§. Jamiyat va oila.....	137
7.4-§. "Sivilizatsiya" tushunchasi.....	140
7.5-§. "Madaniyat" tushunchasi.....	143
7.6-§. Falsafada qadriyatlar muammosi.....	148

7.7-§. "Qadr" va "qadriyat" tushunchalari, qadrsizlanish muammosi.....	151
Tayanch tushunchalar.....	155
Takrorlash uchun savollar.....	155
VIII BOB. FALSAFIY ANTROPOLOGIYA. INSON FALSAFASI	

8.1-§. Inson – Yaratganing mo'jizasi, falsafaning bosh mavzusi.....	156
8.2-§. «Inson» tushunchasi va uning falsafiy talqini.....	157
8.3-§. Insonning biologik va ijtimoiy tabiati.....	161
8.4-§. "Inson" tushunchasining talqinlari.....	163
8.5-§. Individ va individuallik, inson va shaxs.....	167
8.6-§. Ekosofiya va insonni asrash muammolari.....	169
Tayanch tushunchalar.....	172
Takrorlash uchun savollar.....	172
IX BOB. GLOBALLASHUV VA UMUMBASHARIY MUAMMOLARNING FALSAFIY JIHATLARI	
9.1-§. "Globallashuv" tushunchasi va globallashish hodisasi - yangi falsafiy mavzu.....	173
9.2-§. Energiya va yoqilg'i resurslaridan foydalanish muammosi.....	179
9.3-§. Xom ashyo resurslaridan foydalanish va ekologik muvozanatni saqlash muammosi.....	180
Tayanch tushunchalar.....	185
Takrorlash uchun savollar.....	185
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.....	186

-13836/3-

Nazarov Qiyomiddin
Kadirov Mirsulton Botirovich
Yuldashyeva Matluba Munavvarovna

FAISAF

O'quv qo'llama
Toshkent - "Innovatsiya-Ziyo" - 2021

Muharrir: Xolsaidov F. B.

Nashriyot litsenziyasi AI №023, 27.10.2018.

Bosishga 24.11.2021. da ruxsat etildi. Bichimi 60x84.

"Times New Roman" garnituras.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 12. Nashr bosma tabog'i 12.
Adadi 100 nusxa.

"Innovatsiya-Ziyo" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.
Manzili: Toshkent shahri, Farhod ko'chasi, 6-a uy.

+99893 552-11-21